

GRÓF APPONYI ALBERT

ÉLMÉNYEK
EMLÉKEK

ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA, BUDAPEST

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE:
JÁNOKY-MADOC SÁNY SAROLTA

ELŐSZÓ.

FÉRJEM 1931 tavaszán 85. születésnapját ünnepelte. Ez az évforduló megközelítőleg összeesett 60 éves parlamentáris működésével és 50 éves jubileumával, mint Jászberény városának országgyűlési képviselője. Ebből a hármaskörből sok ünnepelésben részesült az országgyűlés, választói és az egész ország részéről. Nemzeti ajándékkal tüntették ki és azzal a megtisztelő megbízással, hogy politikai emlékiratait rendezze a nemzet számára, örömmel vállalta az érdekes feladatot és amikor azzal foglalkozni kezdett, emlékezetében mindenféle régi képek és benyomások elevenedtek meg visszamenőleg, egészen gyermekkoráig.

Ezeknek az emlékeknek egy része, bár érdekelhetné az olvasóközönséget, komoly politikai-történelmi alapon felépített munkában nem lett volna helyén. Barátainak tanácsára férjem tehát elhatározta, hogy ezeket a fejezeteket önálló kötetben nyújtja át az érdeklődőknek.

E könyv az elmúlt 80 esztendő egyes emlékeit tartalmazza, mélyebb benyomásokat, amelyeket utazások, szellemi kiválóságokkal való találkozások, valamint politika és művészet gyakoroltak a szerzőre. Ha művészetről van szó, úgy elsősorban a zenére gondo-

lunk, mert a zene állott legközelebb szívéhez és kedélyéhez; egész beállítása a zenével szemben kitűnik a Liszt és Wagnerről szóló fejezetből.

Mindezek az emlékekké vált események régelemult napokból, valamint a közelmúltból is, sokféle, különböző hatással voltak e könyv írója jellemének végleges kialakulására és szellemének fejlődésére, míg végül azzá lett, akit ismertünk: szilárd keresztény-katolikus alapon álló, filozofikusan-logikusan gondolkodó politikussá, akit tántoríthatatlan hazafisága sohasem tett vakká másoknak jogai, gondolkodás-módja és érzelmei iránt.

Történelmi, filozófiai, közgazdasági és természetesen politikai tanulmányok iránt férjem mindig a legnagyobb érdeklődéssel viseltetett; valóban el lehet mondani, hogy Apponyi Albert utolsó leheletéig tanult. Az új felfogásokat, a megváltozott viszonyokat jobban megértette, mint sok nálánál fiatalabb ember; az új eszméket iparkodott összhangba hozni a történelmi tapasztalatokkal, a nemzeti hagyományokkal és a keresztény erkölcsökkel.

Noha férjem mindig figyelemmel kísérte a külpolitikát, mégis csak politikai pályájának második szakában jutott gyakoribb érintkezésbe külföldi államférfiakkal akkor, amikor buzgón közreműködött az Interparlamentáris Unió alapításában és ennek összejövetelein nagy szorgalommal vett részt. Ebben a körben ő mindig síkra szállott a béke biztosítása és a nemzetközi viszályok döntőbíróság útján való elintézése érdekében. Férjem e szereplésének következménye volt, hogy őt szemelték ki arra a hálátlan feladatra, hogy országát képviselje a párizsi béketárgyaláson. Hazafisága kényszerítette arra, hogy e kínos missziót elfogadja, de minden erőfeszítése sem változtathatott a régen elhatározott békediktátumokon; azonban a Fő-

tanács előtt elmondott beszéde megszerezte Magyarországnak a volt ellenfelek tiszteletét. Amikor néhány évvel később Magyarország tagja lett a Nemzetek Szövetségének, férjemet delegálták, mint főmegbizottat. Azóta rendszeresen résztvett a Nemzetek Szövetségének gyűlésein, képviselte országát a Népszövetség Tanácsa előtt tárgyalt optánsügyekben, — talán itt aratta legnagyobb szónoki sikereit — és egészen haláláig résztvett a Leszerelési Konferencián.

Szakadatlanul dolgozott a nemzetközi megértés és a nemzetek egyenjogúságának elismerése érdekében, hogy ezzel közreműködjék egy jobb jövő megalkotásában. Megalkuvást nem ismerő lelkiismerete az elvállalt köteleességek teljesítésében 1933 január havában mégegyszer külföldre szólította. A rossz időjárás, magas kora és egy könnyűnek látszó hurut dacára. Genfbe utazott. Mindenáron jó korán akart ott lenni, hogy már a Konferencia új szakának első ülésén jelen lehessen, mert nagy reményeket fűzött az új ülésszakához. De hiába volt minden törekvése; alig érkezett Genfbe, a grippe-járvány, mely akkor ott dühöngött, hatalmába kerítette, néhány nap alatt véget vetve munkájának és életének! Felemelő volt az a részvét, amelyet az egész világnak akkor éppen Genfben időző képviselői tanúsítottak, s még fokozottabb mértékben nyilvánult meg egész Magyarország gyásza. Megható volt királyának szeretete és ragaszkodása, mely őt Belgiumból Genfbe vezette néhány órára, hogy elmondjon egy imát és személyesen tegye le koszorúját hű alattvalójának koporsójára.

A legmélyebb fájdalomban is örvendetes tünet, hogy a nagy célokért való igazi önfeláldozás, mély keresztény érzés, király és haza iránti hűség a mostani önszeretettel és érvényesülési vággyal telt időben is képes volt az általános elismerést kiváltani.

Reméljük, hogy a jövőben sem fog a világ hiányt szenvedni nemeslelkű, önzetlen hazafiakban, akik honszeretetüket össze tudják egyeztetni a nemzetek összetartozásának szellemével és igazságos utakon vezetik az emberiséget a biztonságon felépült, tartós béke felé.

Adja Isten áldását ehhez; a nemzetek és az egyének pedig állítsák jóakarataikat, önfeláldozó közreműködésüket egy jobb jövő előkészítésének szolgálatába. Egy jobb jövő — aminthogy ezt a könyv írója bizalommal várta.

Budapest, 1933 május havában.

GRÓF APPONYI ALBERTNÉ.

HÓDOLAT APPONYI GRÓFNAK!

Írta: Édouard Herriot

volt francia miniszterelnök.

Súlyt helyezek arra, hogy megadjam Apponyi grófnak azt a tiszteletet, amellyel egy francia republikánus mindig készséggel adózik mélységesen lelkiismeretes és rendkívüli tehetségű embereknek. Köszöntenem akarom ezt a nagy európaít, aki a sors szimbolikus rendeltetése folytán hosszú pályafutását a genfi színterén fejezte be, ott, ahol oly óriási tekintélyre tett szert.

Egyáltalában nem érzem magamat feljogosítva arra, hogy ítéletet mondjak Apponyi gróf szerepléséről hazájának belső politikájában: ebből a szempontból nézve működését ő kizárólag honfitársaié volt.

Megjelenésével, külső modorával, beszédmódjával, gesztusai tekintélyt parancsoló előkelőségével elárulta, hogy családja részt vett annak az európai elitnek életében és mozgalmában, amely előtt a kancelláriáknak nem volt titkuk, ő is megőrizte — családi hivatásához híven — a hagyományos nagyköveti allűröket: sudár dereka sohasem hajolt meg alantas követelések előtt, de fenntartotta magának azt a jogot, hogy gondolkodásmódjával hozzásimulhasson a változó ádók követelményeihez.

Amidőn Apponyi gróftól önmagában és önmagáért méltatjuk, eltekintve azoktól a funkcióktól, amelyeket közreműködésével megtisztelt, meg kell állapítanunk, hogy igazi nagyúr volt; csodálatraméltó tanultsága és műveltsége valóságos eleven encyclopaediává avatták

öt. Emellett nyoma sem volt benne a fontoskodásnak, szörszálhasogatásnak, ami parvenüknél tapasztalható: ő valóban a szó nemes értelmében egyszerű volt. Aggkorában is előzékeny szeretetreméltóságával hatott az emberekre. Modorának kifinomultságában bizonyára nagy része volt anyja, néhai Sztáray grófné befolyásának is: viselkedésében ritkán tapasztalható jóindulat nyilvánult meg, ám sohasem volt leereszkedő. Megmutatkozott előttünk meggyőződéseiben, vallásos odaadásában, eredetileg megnyilatkozó liberalizmusában, amely udvariasan tartózkodó tudott maradni. Ez a liberalizmus oly mérsékelt volt, hogy minden rázkódtatás nélkül megtalálta az utat a konzervativizmushoz.

Azonban Apponyi gróf elbűvölő egyénisége erőt képviselt — sokszor félelmetes erőt. Erőt, amely kíméletlenül nyilatkozott meg az ellenféllel szemben, lendülettel síkraszállott különböző időszakokban a magyar hazafiségért: erőt, amely nyomatékosan beavatkozott az oktatásügy terén különféle elméletek viszálykodásába. S ezt az erőt Apponyi ékesszólása még megtízszerezte. Azt mondják, hogy szellemének gazdagsága gondolatainak elkalandozásához vezetett, sőt talán néha ellenmondásokba is sodorta őt. Erről, a szükséges ismeretek híjján, mi idegenek nem mondhatunk ítéletet.

Mi Apponyi grófot a Nemzetek Szövetségének keretében ismertük meg igazán: senki sem vonhatja kétségbe, hogy hazáját ott a legragyogóbb módon képviselte. Az események visszavezették pályafutása kezdetén vallott liberalizmusához, amelyet most fegyverként használt hazája javára.

Azt hiszem, hogy Genfben,, valamint Rómában sokat harcolt Franciaország felfogása ellen; azonban még azok is közülünk, akik sajnálkozással állapítják meg a két ország között létrejött érzékeny nézeteltéréseket; még azok is, akik — valljuk be — szegényebiek lettek néhány kedves illúzióval: mi valamennyien le akarjuk szögezni azt, hogy milyen mély hódolattal viseltettünk iránta, a fáradhatatlan zarándok, a soha el nem lankadó ügyvéd, a tüneményes apostol iránt, akinek hálás honfitársai a nagy nyilvánosság előtt jog-

gal dicsőíthették «makulátlan életét, áldozatkészségét és jellembeli nagyságát».

Mindent összevéve, Apponyi gróf hatalmas, nagy-szerű egyéniség volt, egyike azoknak, akik messze fölötte állanak pártokon, sőt kormányokon is: szülőhazája er-dejének kimagasló fája, melynek koronája felért a fé-nyes egekig. Nálánál senki sem tudta jobban fel-magasztalni a jogot, senki sem tudta frissebb, fiata-losabb dísszel körülfonni az ékesszólás legelcsépeltebb témáit. Volt benne valami antik nagyság: az ő fájdal-mát mindenki tiszteletben tartotta, mert az soha sem nyilvánult meg gorombán, avagy durván, aminthogy ezt másoknál, sajnos, itt-ott tapasztalnunk kellett. Francia demokrata-voltom ellenére — ez pedig oly sok ponton választ el Apponyi gróftól — nagyon is méltá-nyolni tudom az ő erkölcsi nagyságát, szavainak, gesz-tusainak nemességét, kultúráját: fejet hajtok a nagy hazafi előtt, akiben testet öltött Magyarország lelke, — iazé a Magyarországé, amelynek már iá neve említése is annyi fényt és, sok vonatkozásiban, annyi ragyogást varázsol lelki szemeink elé.

BEVEZETÉS.

HA igaz az, hogy az első gyermekkor benyomásai az egyén fejlődésére olyan befolyást gyakorolnak, amely sohasem múlik el teljesen, úgy azokat, akik egyáltalában foglalkoznak politikai egyéniséggel, — akár rokonszenvvel, akár ellenséges érzülettel — talán érdekelni fogja lényemnek ezekben az ősidőkbe visszanyúló, fejlődésnek induló gyökereit valahogyan kiásni. Ehhez óhajtok az itt következő feljegyzésekben anyagot szolgáltatni, amelyet emlékeim tömegéből szedtem Össze minden célzat és tendencia nélkül úgy, ahogyan éppen adódtak a dolgok, mert hiszen rendszerint csak a minden célzat nélkül elmondottakban van tárgyilagosság és igazság. Ha pedig valaki egyáltalában belefog emlékei leírásába, akkor — már amennyire ezt az emberi gyengeség engedi — óvakodnia kell attól, hogy beleessék a «mémoirbetegségbe», amelynek tünetei: az öngazolásra való törekvés, a visszapillantó fontoskodás, amely sejtetni engedi, hogy az ember nem osztotta korának eltévelyedéseit, de mindazonáltal tulajdonképpen az események középpontjában állott. Ilyeneket olvashatunk a legjelentéktelenebb emberek feljegyzéseiben is: már gyermekkori emlékeiket mint eljövendő nagyságuk előhírnökeit csoportosítják egybe. Jómagam túlságosan gyakran éreztem ennek a naiv szubjektivitásnak komikus voltát s ennél fogva — saját jól felfogott érdekében — óvakodtam beleesni ebbe a hibába...

I. FEJEZET. GYERMEKKORI EMLÉKEK.

1846-ban, május 29-én születtem Bécsben, szüleim akkori tartózkodáshelyén, miután atyám, Apponyi György gróf, aki Magyarország politikai életében kimagasló szerepet játszott, a Bécsben székelő udvari kancellár hivatalát töltötte be. Anyám leánya volt Sztáray Albert grófnak, a magyarországi konzervatív-párt egyik befolyásos tagjának: így tehát elmondhatom, hogy valóban politikus környezetből születtem. Atyám, valamint anyám családja a legrégebb magyar nemességhez tartozott. Első Apponyi-ősöm, akiről okirati adataink vannak, a XII. század végén Pozsony megye főispánja volt s úgy történt róla említés, mint utódja ama 108 nemzetség egyikének, amely hagyomány szerint Ázsiából vándorolt be. A család akkor a Pech nevet viselte; csak Zsigmond király — a luxemburgi német császár — alatt cserélte fel pozsonyi ősi birtokát a Nyitra megyében fekvő s a király tulajdonát képező Appony várával s a hozzátartozó földekkel: majd felvette a vár nevét s mai napig ezt viseli. A vár még most is a család egy másik ágának tulajdonában van. A Sztárayokról azt tartja a hagyomány, hogy utódai egy Szent István király szolgálatába szegődött, Wecelin nevű bajor lovagnak, akit a király érdemei jutalmául a magyar nemesi ranggal s földbirtokkal ajándékozott meg. Történelmünk régi okmányaiban elődeim neve, különösen a vallásháborúk idején, sűrűn szerepel; rövidebbel a reformáció után, mint általában a magyar nemesség nagyrésze, a lutheránus vallásra tértek át; sok más családdal együtt csak a XVII. század ele-

jén terelte őket vissza a katolikus Anyaszentegyház ölébe a nagy bíboros, Pázmány Péter. Atyám idejéig egyik ősöm sem vitt vezető szerepet. Abban a nemzedékben, amelyhez nagyatyám tartozott, a család egyik ága diplomáciai szolgálatot teljesített: Apponyi Antal gróf, valamint fia, Rudolf, 1824-től a hetvenes évekig nagyon dicséretes módon töltötte be a nagyköveti állást Párizsban, illetve Londonban. Atyám korai ifjúsága óta az ország belpolitikájában tevékenykedett; pályafutását a megyénél kezdte s ezáltal elszakadt a még Mária Terézia idejében Bécsbe vándorolt udvari arisztokrácia, amelyhez még nagyapja is tartozott, gondolatvilágától s újra gyökeret eresztett a hazai földben.

Az első visszaemlékezést saját énemre, valamint első fontosabb kijelentésemre nem saját tapasztalataimnak, de szüleim elbeszélésének köszönhetem. 1848-ban történt, alighogy elkezdtem beszélni, körülbelül kétéves koromban: mégis kimondtam egy olyan politikai természetű mondatot, amely rengeteg bölcseséget tartalmazott — ennél tovább nem is igen jutottam el életem folyamán! Atyám ugyanis akkoriban magyar udvari kancellár volt Bécsben s egy alkalommal utcai zavargások miatt éjnek idején családjával együtt el kellett hagynia a várost. Engem legédesebb álmomból ráztak fel, rámadták ruhámat s én nagyon bosszús voltam, hogy éjjeli nyugalmamat így megzavarják. Azonban rámszóltak, hogy hiába minden, mennünk kell, mert kitört a forradalom. Ekkor mondtam ki azt az emlékezetes szentenciát, amely egyúttal politikai megnyilatkozás is volt: «Ez az unalmas forradalom — még aludni sem lehet nyugodtan!» Kérem: miféle prognózist lehet ebből kiolvasni az ifjú politikus jövőjére nézve? Vájjon a még bimbóban lévő reakcionárius szava volt ez? Avagy a fejlődésre képes államférfiúé, aki mintegy óva int a túl sok alvástól? Nem vállalkozom arra, hogy ezekre a kérdésekre válaszoljak — annál kevésbé, mert a logikus fejlődés fonalát első kijelentésem s későbbi pályafutásom között hosszú éven keresztül tartó, teljesen politikamentes időszak szeli ketté s ezért vajmi nehéz lenne azt követni.

A környezet, melyben születtem, növekedtem s a

férfikor elejéig időzhettem, a lehető legszerencsésebb volt. Mindkét szülőm a rendes mértéket messze felülmúló lelki tulajdonságokkal bírt úgy szellemi, mint érzelmi téren s házasságuk tökéletes összhangját s bensőségét soha, még múltólág sem zavarta meg a legcsekélyebb viszály. Anyám sajnos korán, alig ötvenéves korában meghalt, amikor én 23 éves voltam. Csak ketten voltunk gyermekek: Georgine nővérem és én, aki nála öt évvel voltam fiatalabb. A meghitt családi kört szüleim legközelebbi hozzátartozói egészítették ki: közülük néhány kimagasló női alak él emlékezetemben. Ezeknek egyike, Apponyi Antal grófnak — aki X. Károly és Lajos-Fülöp idejében osztrák nagykövet volt Párizsban — özvegye, ama Nogarola nemzetségből származott, amelyből a Renaissance idején a híres humanista érzelmű Isotta Nogarola született. Szeretetreméltóságát és jóságát világszerte ismerték: az előbbi az utóbbiból fakadt. Gyakran ellátogatott szüleimhöz s mi gyermekek rajongó tisztelettel viseltünk irányában. Ugyanilyen érzelmeket tápláltunk atyám nővérei iránt, akikkel anyám szoros barátságot tartott fenn. Egyike közülük már akkor özvegye volt Frankenstein bárónak, aki, mint akkoriban sok délnémet, az osztrák hadseregben szolgált s magyarországi garnizónélete folyamán akadt rá erre a rózsaszálra. A régi frank nemesi család, amelynek nevét atyám nővére viselte, nem bánta meg, hogy magyar vér keveredett családfájába. Korán özvegyi sorba jutott Frankenstein Leopoldine néném nem csupán három fia célirányos, mintaszerű neveléséről gondoskodott, — a legidősebb, György, később Windhorsttal együtt a Centrum vezetője s a német Reichstag alelnöke lett — de erős kézzel, nagyszerű szakértelemmel kezelte a jelentékeny vagyont is, amelyet azután a legrendezettebb állapotban adott át legidősebb fiának nagykorúsága idején. Anyámmal együtt, akit bátran sorolhatok a szentek közé, ezek a női alakok elhatározó módon befolyásolták a képet, amely bennem a nőről, ha tudat alatt is, lassanként kialakult. Számomra a nő tiszteletet parancsoló, bizonyos fokig magasabb, de emellett szeretetreméltó lény volt. Bármivel vádolhatom is ma-

gaimat életem folyamán, de merem állítani, hogy ez az első benyomás, ez a szinte tudatalatti beállítása a nőnek sohasem mosódott el teljesen lelkemben s számomra valóságos áldásnak bizonyult.

Szüleimhez való viszonyom a legideálisabb volt: számomra ők voltak minden jónak a megtestesítői — minden szavuk szent igazság, minden tettük kritikán felül álló. De nem csupán akkor éreztem így: visszapillantva a múltba is azt kell mondanom, hogy el sem tudom képzelni azt, hogy valaki a szülői kötelességeket megértőbb, szeretetteljesebben gyakorolja, mint ahogyan én azt tapasztaltam a szülői házban.

A múlt század ötvenes éveiben a Magyarországon uralkodó viszonyok, valamint egyéb, magánjellegű körülmények magukkal hozták azt, hogy ezeknek az éveknek tetemes részét külföldön, különböző helyeken töltsük: így például 1853—54 és 1854—55 telén Dél-Tirolban, Griesben, Bozen mellett laktunk. Ezekre az évekre szívesen emlékszem vissza. Hogy úgy mondjam, ebben az időben ébredtem öntudatra s szüleim gondoskodtak róla, hogy a hosszú külföldi tartózkodás ne befolyásolja károsan lobogó magyarságomat. Akkoriban egy nagytehetségű magyar pap gondjaira voltam bízva: ő vezetett be iskolai tanulmányaimba és sohasem voltam jobban meggyőződve arról, hogy minden, ami magyar, tulajdonképpen az emberi tökéletesség legmagasabb fokát jelenti.

Sok évvel atyám halála után találtam hagyatékában néhány levelet, amelyet akkor Griesből való rövid távolléte ideje alatt intéztem volt hozzá, amikor éppen csak, hogy megtanultam írni. Ezekből a levelekből kitűnik, hogy némi nehézségek forogtak fenn az evés körül: voltak ételek, amelyeket kereken visszautasítottam. Akkor egyszer azt írtam atyámnak: «Ha valamire azt mondják, hogy magyar étel, akkor rögtön megeszem.» De úgylátszik egy bizonyos étellel mégis kivételt csináltam, mert rettenetesen rosszízűnek tartottam s ezért hozzáfűztem «nem tudom elhinni, hogy ez csakugyan magyar étel legyen».

Születés- vagy névnapok alkalmával gyakran tartottunk házunkban színelőadásokat: a darabok szöve-

gét atyám írta s ebben nagy készséget árult el. Az előadásokon szüleim baráti köréhez tartozó idegen gyermekek is részt vettek. A hallgatóság, amennyire ezt a helyiség térfogata megengedte, a népesség legkülönbözőbb rétegeiből került ki, mert atyám az ottani paraszttal is baráti kapcsolatot tartott fenn. Az előadások többnyelvűek voltak, miután részben az éppen akkoriban megkezdett francia nyelvtanítás céljait is szolgálták. Azonban magyar darab mindenkor szerepelt a műsoron: igaz, hogy így aztán a nézők kevésbé művelt része az előadás kétharmadából, tekintve az idegen nyelveket, vajmi keveset értett — de ez a körülmény éppen nem ment a produkciók népszerűségének rovására.

Atyám kitűnő céllövő volt és szívesen vett részt a bennszülött lakosság lövőversenyein. Egyszer a griesi lövöldében céllövő ünnepélyt rendezett: ez alkalommal a derék tiroli parasztok egyike, miután felhajtott egy pohárka ménesi aszút, amivel atyám megkínálta, elragadtatásának e szavakban adott kifejezést: «Oh mei! So An trinkt Mutter Gottes im Himmel aufi!» (E mán valami! Ilyent iszik a Szűzanya odafenn az égben!) Később a jó lövészek el akarták kísérni vendéglátójukat lakásáig. Miután azonban anyám éppen aznap nem érezte magát valami jól s az ágyat kellett őriznie, atyám, midőn házunk közelébe értek, megkérte kísérőit, hogy valahogyan ne üssenek lármát. Ennek a felszólításnak a legnagyobb készséggel eleget is tettek: suttogva beszélgettek és lábujjhegyen jártak. Halkan, egészen halkan ment végbe a kölcsönös búcsúzkodás is — de aztán a lövészek felsorakoztak ablakaink alatt s vezényszóra leadtak egy díszsortüzet, úgylátszik, felfogásuk szerint ez a zaj senkinek sem lehetett terhére.

A nyári hónapokat ebben a két esztendőben Schwarzauban töltöttük, ahol szüleim ugyanazt a Wurmbrand-féle kastélyt bérelték ki, amely később a Parma nagyhercegi család tulajdonába ment át: itt nőtt fel később Zita császárné és királyné is. Akkoriban csak az út legkisebb részét lehetett vonaton megtenni, és pedig Bruck an der Murig. Onnan külön postakocsin folytattuk utunkat: ha jól emlékszem, öt -napig

tartott, amíg Schwarzauba értünk. Elsőízben a Puster-talon keresztül utaztunk; második utazásunk alkalmával szüleink úgy döntöttek, hogy útközben néhány kirándulást élvezzünk s ezért Bruckból egyenesen Triesztbe mentünk: útközben megtekintettük az adelsbergi cseppkőbarlangot, amelyet még ma is szemeim előtt látok. Triesztből hajón átrándultunk Velencébe; sajnos, éjnek idején tettük meg az utat, úgy, hogy akkor semmit sem láttam későbbi szenvedélyes szerelmem tárgyából, a tengerből, de Velence, ahol az emberek «ladikon» közlekednek az utcákon,, még sokáig foglalkoztatta gyermeki fantáziámat.

Hosszabb időt töltöttünk Veronában, miután nővérem ott bárányhimlőben megbetegedett, s be kellett várunk a betegség lefolyását. Lombardia és Venezia abban az időben osztrák uralom alatt állott s Veronában erős helyőrség állomásozott; ennek parancsnokát, Walmonden bárót, valamint feleségét szüleim jól ismerték, aminek következtében érintkezésbe jutottunk a tisztikarral, annál is inkább, mert a tisztek közül sokan abban a szállodában étkeztek, amelyben mi laktunk. Ezekbe a napokba esik első állásfoglalásom jövődöbeli pályámat illetőleg. Ugyanis előzőleg egy fürdőhelyen töltöttünk néhány napot, ahol mi gyerekek sétáinkon gyakran találkoztunk egy jóságos kapucinus barátal, aki szívesen eljátszogatott velünk s akit nagyon szívünkbe zártunk. Ennek tudható be, hogy amikor Veronában a Hotel Delle Due Torriban a huszártisztek, akiknek társaságában játszadoztunk, azzal a szokásos kérdéssel fordultak hozzám, a nyolc éves fiúhoz, hogy vájjon mi akarok lenni, ha nagy leszek, azt feleltem: kapucinus barát. El lehet képzelni, milyen derűtséget keltett a fiatal huszártisztek körében egy különben nagyon is élénk és huncutságokra hajló kis fiúnak ez a szokatlan pályaválasztása. De korai szerzetes-hivatásom nem volt hosszúéletű: már néhány nap múlva a fiatal tisztekkel való gyakori együttlét hatása alatt elhatároztam, hogy huszár leszek; hallani sem akartam arról, hogy valami más pályára menjek. De, mint ismeretes, ebből sem lett semmi.

A Tirolban töltött esztendőök folyamán erősen ki-

fejlődött bennem az érzék a természet szépségei iránt. Szerettem a magas hegyeket s miután csodálatos jó gyalogló voltam, gyakran elkísérhettem atyámat sé-táira valamelyik szép kilátási ponthoz. A hegyes vidék színpompája nagyon tetszett nekem: elragadtatással szemléltem a halvány pírt, amely a «Rosengarten»-t, ezt a nagyszerű Bozennél fekvő Dolomita-csoportot esténként lángba borította. Ezekkel a korán felébredt lelki érzések megnyilvánulásával kapcsolatban említést kell tennem arról a mély benyomásról, amelyet kirándulásunk Jenesienbe bennem hátrahagyott: ez egy Griesnél jóval magasabban fekvő kedvelt nyaralóhelye a bozeniaknak. Griesi háziurunk, Neurath doktor, ennek a helységnek polgármestere volt s egy szép napon az egész társaságot meghívta oda ebédre. Ehhez a társasághoz tartozott a griesi bencés-kolostornak prelátusa, valamint a kolostornak egy-két másik tagja, a mi családunk, továbbá néhány nálunk időző rokonunk, Fünfkirchen gróf leányával, aki nővéremnek nála kissé idősebb játszótársa volt, s még néhány helybeli előkelőség. A társaság egyik része az utat hegyi lovakon, másik része gyalog tette meg, míg néhány hölgyet, köztük anyámat is, hordszéken vittek fel a hegyre; én akkor ültem először életemben lovon. Amikor Jenesienhez közeledtünk, ahol a lakosság szeretett polgármesterét és annak vendégeit ünnepélyes fogadtatással várta, társaságunk katonai rendben felsorakozott. Elöl a lovasok, utánuk a gyalogosok, végül a hordszék-ek. A lovasok élére pedig engem állítottak s én rendületlen komolysággal és nagy büszkeséggel vállaltam a vezető szerepét. Éveken keresztül ezt a napot tekintetem életem legboldogabb napjának: igaz, hogy a boldogság érzetébe már akkor elvegyült egy cöpp hiúság is — de nagyjában mégis a természet naiv szeretete s ezeknek az embereknek a társasága tett engem akkor olyan boldoggá.

Arra a légkörre, amelyben gyermekkoromat s első ifjúságomat leéltem, nagy befolyással volt az a tény, hogy csupa jó és szeretetreméltó ember vett körül s a társadalom rút oldalait úgyszólván nem is ismertem. Tudtam ugyan, hogy vannak gonosztevők, akik közül

egyeseket felakasztanak, másokat bezárnak: de hogy olyan gonosz emberek is legyenek, akik szabadon járnak-kelnek, hogy nem szükségszerűen igaz minden, amit az emberek mondanak, hogy vannak családok, amelyeknek tagjai nem élnek kölcsönös szeretetben és tiszteletben egymással, — minderről fogalmam sem volt. Talán ez a tiszta légkör, amely szellemi érésem korában körülvett, volt az oka annak, hogy még később is az emberekkel való érintkezésben túlságosan hiszékenynek bizonyultam, ami olykor nehéz csalódásokat hozott számomra: mindazonáltal mégis áldásnak tekintem azt, hogy ilyen légkörben nevelkedhettem. Ennek utóhatása mai napig megnyilvánul abban a hajlamomban, hogy embertársaimat szeretem előnyösen megítélni s hogy rokonszenvet előlegezek nekik: már pedig ezt az életöröm s a nyilvános életben való munkakedv egyik fő forrásának tartom.

A szülői házból még egy útravalót vittem magammal az életbe s ez volt a legnagyobb ajándék, amit onnan, kaptam. Szüleim házában a katolikus hiten alapuló, mélységes vallásosság uralkodott, valamint gyakorlati keresztény szellem, aminek következtében fejlődésem korszakában sohasem tapasztaltam ellenmondást elmélet és gyakorlat között. Mostani lakóhelyem házikápolnájában függ griesi házikápolnánk rajza, amelyet ott anyám betegeskedésére való tekintettel engedélyeztek számunkra. Mint hétesztendő fiú ott tanultam meg ministrálni s birtokom kápolnáját most ugyanaz az oltárkép díszíti, amely előtt mint gyermek térdepeltem. Nem valami mestermű, de életem kedves emléke s hozzáfűződik a hála érzete azért a legnagyobb kincsért, amelyet az áldott szülői házból vittem magammal s amelyet megőriztem hosszú életemen keresztül: a rendíthetetlen hitet a keresztény-katolikus vallásban.

Az 1855-ös év túlnyomó részét családuk Badenben, Bécs mellett töltötte. Ebben az időben kezdtem meg gimnáziumi tanulmányaimat egy nagyon derék házitanító vezetése mellett. Ugyancsak ebbe az időbe esik első szellemi kapcsolatom a politikai élettel.

Atyám a negyvennyolcas idők előtti magyarországi konzervatívok egyik vezetője volt, mégpedig a párt

annak a szárnyának, amely meg volt győződve az alkotmányunkban rejlő feudalizmus csökevényeitől való elszakadás szükségességéről. Akárcsak a liberálisok, ők is azt vallották, hogy úgy a politikában, mint a társadalmi életben modernebb irányban kell haladni: azonban a konzervatívok, igyekezvén elkerülni ama konfliktusokat, amelyek később a 48-as és 49-es évek eseményeihez vezettek, óvatosabb tempót javasoltak. A helyzet úgy alakult, hogy háttérbe szorultak, de hűségesen kitarítottak király és alkotmány mellett: a magyarországi abszolutisztikus uralom korszaka alatt pedig minden eszközt megragadtak, hogy elősegítsék az alkotmányhoz való visszatérést. Atyám valószínűleg azért tette át lakóhelyét Bécs közelébe, — csak ott lehetett akkoriban eredményes működést kifejtetni — mert állandó érintkezésiben akart maradni politikai elvtársaival.

Ennélfogva badeni tuszkulánunkban ezidőtájt gyakran megfordultak olyan illusztris nevek hordozói, a kik élénken részt vettek volt a 48-asi előtti idők politikai harcaiban Magyarországon. Ezek közül is kitűnt az utolsó erdélyi udvari kancellár, Jósika Sámuel báró, aki nem csupán kiváló szellemi képességeiről volt ismeretes, de mesterien bírta a latin nyelvet is — ami különben az akkori magyar politikusok közt nem is volt olyan nagy ritkaság, mert hiszen még rövid idővel azelőtt a törvényhozás s az adminisztráció hivatalos nyelve latin volt. Ám Jósika önmagukért is kultiválta a római klasszikusokat s itt-ott tréfás vizsgának vetett alá engem. Desseffy Emil gróf is gyakran jelent meg nálunk: noha sohasem töltött be hivatalos állást, mégis a konzervatív párt első tekintélyei közé számított. Továbbá vendégeink közé tartozott Szécsen Antal gróf és Sennyei Pál báró, mindketten hivatottak arra, hogy a nyilvános életben való első próbálkozásaim idején már politikai szerepet játszanak. Ezek az urak irántam, a tudnivágyó gyermek iránt, a legnagyobb jóakaratot tanúsították, s nem ütköztek meg azon, ha atyámmal folytatott tanácskozásaik alatt ott kucorogtam a szoba sarkában, mohón magamba szívva minden szavukat. Ezáltal hazám politikai helyzetéről — történelmét már

akkor jól ismertem — egy bizonyos kép alakult ki bennem s atyám nevetve javította ki ennek a fiatalos elképzelésnek hyperboláit; vele minden gondolatomat közőltem, előtte nem voltak titkaim. Noha rendkívüli módon imponált nekem s minden kijelentését szentnek és megfellebbezhetetlennek tartottam, ebbe a gyermeki kultuszba a félelemnek legkisebb árnyalata sem vegyült. A kíváncsiság mellett, — vagy nevezem tudási váagnak? — amellyel ezeknek a tanácskozásoknak politikai tartalmát kísértem, a, gyakori együttlét atyám politikai bánataival még egy kívánságot is ébresztett fel bennem; valóságos mohósággal vágytam arra: bár én is oly jól bírnám a latin nyelvet, mint ők. Ez természetesen nagyon elősegítette gimnáziumi tanulmányaimat; szinte elnyeltem mindent, ami a latinnal állott összefüggésben és, miután könnyen tanultam, odáig vittem, hogy amikor a második osztályba kerültem, már meglehetősen tökéletességgel bírtam ezt a nyelvet. így aztán egész gimnáziumi tanulmányaim folyamán a latint úgyszólván nem is tekintettem tantárgynak. A latin klasszikusokat csaknem ugyanazzal a könnyedséggel olvastam, akár az anyanyelvemen írt könyveket; latin írásbeli dolgozatokat szerkesztettem s később minden nehézség nélkül, csaknem hibátlan latinnyelvű beszédek is tartottam. Ez későbbi éveimben is nagy hasznomra vált, mert akinek pályáján sokat kell foglalkoznia a magyar joggal s a magyar történelemmel, az nem nélkülözheti a latin tudományt, miután az összes régi törvényt és politikai okmányt ezen a nyelven fogalmazták. Természetesen ezek a kuriáliák nincsenek Ciceró nyelvezetével megírva, de azért meg lehet azokat érteni, öreg napjaimra újra levizsgáztam latin tudományomból; ugyanis az 1930-ban Budapesten megtartott nagyszabású Szent Imre-ünnepségek alkalmából, amelyeken sok ezer idegen és megszámlálhatatlan magas egyházi méltóság is részt vett, ezeket az illusztris vendégeket az ünnepi gyülekezet első összejövetelekor üdvözölni kellett. Felmerült a kérdés, hogy ez milyen nyelven történjék? hiszen minden világtáj képviselve volt és senkiben sem akarták a mellőztetés érzését felkelteni. így szinte magától adódott, hogy az Egyház nyelve —

a latin — mellett döntöttek s rám hárult az üdvözlőbeszéd elmondásának feladata, őszintén bevallom, hogy eleinte némileg feszélyezve éreztem magamat: de aztán egyáltalán nem esett nehezemre ezt a szokatlan feladatot teljesíteni.

Am mindez csaknem 80 évvel később történt. Viszszatérek gimnáziumi tanulmányaim megkezdésének idejére, amelyek hamarosan egészen új életviszonyokat teremtettek számomra. Ugyanis szüleimben akkor érlelődött meg az az elhatározás, hogy nyilvános konviktusba adnak tanulmányaim folytatása céljából. Igaz, hogy a szülői házban tökéletesen boldognak éreztem magamat, komoly panaszra sem adtam okot, eltekintve a néha aggasztó hevességgel fellépő hirtelen haragomtól: azonban nem érintkeztem eleget velem egykorú fiúkkal és szüleim, igen helyesen, úgy vélték, hogy ez lényegesen hozzájárulna jellemem kifejlesztéséhez. Családunkban a fiatalságot rajtam kívül Georgine nővérem képviselte és hozzá meleg testvéri szeretet fűzött, amely később élete végéig tartó, fenkölt barátsággá fejlődött. Az iránta érzett szeretetet azonban időnként megzavarta egy csöpp irigység, mely abból fakadt, hogy ő, aki nálam öt évvel idősebb volt, több szabadságot élvezett s általában más bánásmódban részesült, mint én. De éppen ezért, s talán még inkább a hirtelen haragomra való hajlamosságom miatt, ez a pajtáskodás pedagógikus szempontból nem volt egészen megfelelő s ezért szüleim elhatározták, hogy konviktusba adnak. Választásuk az éppen akkor megnyílt jezsuita intézetre, Kalksburgra esett. Abban az időben Magyarországon még nem voltak olyan nevelőintézetek amelyekben annyira megbízhattak volna. A jezsuitákkal a rend egyik kiváló tagja, Hoffmayer Mátyás páter útján léptünk érintkezésbe, aki egészsége miatt egy telet velünk egyidejűleg töltött Griesben. Családunk benső barátjául fogadta s szüleim az ő révén ismerkedtek meg ezzel a szerzetesrenddel, amelyhez teljes bizalommal fordultak. Mindjárt megjegyzem, hogy ez a bizalom az alatt a hat esztendő alatt, amelyet a rend nevelőintézetében töltöttem, a legnagyobb mértékben beigazolódott s bennem még ma is tovább él.

A kalsburgi kollégium éppen akkor, az 1856—57-es iskolaévben nyílt meg, és pedig a gimnázium két alsó osztályával úgy, hogy én, akit a tanév folyamán a második osztályba vettek fel, mindig a legrégebb évfolyamhoz tartoztam, miután a gimnázium teljes egészében hat évi ottartózkodásom alatt fejlődött ki osztályról-osztályra. A kollégium fekvése gyönyörű volt: eredetileg egy nem éppen nagy lakóházból állott, amelyből azután az osztályok s a növendékek számának gyarapodásával kifejlődött a mai impozáns épület: ennek józan tömeghatását enyhítik a hozzátapadó régi kisebb épületek. Az intézet már akkor is gyönyörű park közepén állott, amely összeolvadt a környező domblánc lejtőjével. Ugyanezen domblánc tövében — Kalsburgtól egy óra járásnyira — fekszik a híres hidegvízgyógyintézet, Kaltenleutgeben. Egészségi szempontból, valamint természeti szépségeinél fogva a kollégium fekvése ideálisnak mondható.

A családi élettől való elszakadás, amely, dacára a fiatalság minden új iránt érzett érdeklődésének, mégis fájdalmasan érintett, enyhülést nyert azáltal, hogy szüleim az intézet közelében, magában Kalsburgban telepedtek le. Miután későbbi magyarországi otthonunkban akkor még amúgy sem költözködhettünk be, lakóhelyüket tetszés szerint választhatták meg, és hiszen Kalsburg ugyanazokat az előnyöket nyújtotta, mint a Bécs mellett fekvő Baden. Nekik is jól esett, hogy az elválás fájdalmát ily módon enyhíthették: gyönyörű házat építtettek maguknak, kis kerttel: az intézetből való távozásom után még két esztendeig laktunk ott. Magyarországra — mint említettem — azért nem térhettünk akkor még vissza, mert a Pozsony melletti Eberhard kastély a hozzátartozó birtokkal, amely apám öröksége volt, egyelőre nagyanyám özvegyi székhelyéül szolgált. Igaz, hogy szüleim a legjobb viszonyban voltak vele s a kissé ünnepeles öreg dáma — az «ancien régime» arisztokrata hölgyének tökéletes típusa — nagyon szívesen látta, ha minden évben pár hétre meglátogattuk, azonban arról, hogy egy másik család beköltözzék a kastélyba s egy bizonyos fokig megosztozzék vele az uralkodásban, hallani

sem akart. Sok furcsa kis történetet mondhatnék el nagymamánál való tartózkodásunk idejéből; összes, részben már felnőtt, sőt javakorbeli utódai közül én voltam az egyetlen, aki nem féltém tőle. Itt-ott még kissé szemtelen is voltam irányában, de úgylátszik éppen ezért élveztem a kedvencnek minden előjogát. Talán azért emlékezem meg részletesebben minderről, mert ez az özvegyi székhely úrnőjével egyetemben, aki a maga nemében érdekes egyéniség volt, bizonyára találóan jellemzi az akkori kort.

Nagyanyám született Zichy grófnő volt s azt hiszem, neki köszönhetem hosszú életemet; a Zichy-családnak abban az ágában, amelyhez ő is tartozott, a hosszú élet hagyományos volt s nagyanyám is már jóval meghaladta a nyolcvan évet, amikor olykor mégis megesett, hogy ültében nekitámaszkodott a karosszék vagy a dívány támlájának, de ilyenkor keservesen panaszkodott s ezt a korai öregedés jelének minősítette. Azelőtt mindig mereven kiegyenesedve ült s természetesen a többiektől is megkövetelte ugyanezt a testtartást: azonban én, öntudatlan szemtelenséggel, ezzel nem igen törődtem és úgy ültem, ahogyan jól esett. Nagyanyám neveltetése a francia forradalmat megelőző évekbe esett, abba az időbe, amikor Európa összes előkelő köreiből francia szellem uralkodott. Pozsonyban is egy francia rend, «Notre Dame», alapított leányintézetet, amelyben Nyugat-Magyarország arisztokráciája leányainak nagyrésze — így nagyanyám is — nevelkedett. Előszeretettel beszélt franciául, de magyarul — noha, mint Zichy-lány, egyik legrégebb magyar családhoz tartozott — bizony egy szót sem értett. Ez volt a Mária Terézia korabeli arisztokrácia stílusa. Szinte hálásak lehetünk II. József császárnak, hogy a magyar alkotmány ellen intézett durva támadásával felrázta a kedélyeket s visszavezette a magyar arisztokráciát nemzeti hivatása teljesítéséhez. Nagyanyámnál az egész háztartás jellege francia volt s nagyon megörült, amikor, mint hétéves kisfiú, először beszélgethettem vele franciául. Azonban ezt az örvendetes eseményt egy furcsa természetű előjáték vezette be, amely felette jellemző atyámra is, aki egész életében jó adag

humorral rendelkezett s néha szeretett merész helyzeteket teremteni. Amikor ugyanis, francia nyelvtudományom már előrehaladott stádiumában, elsősorban utaztunk nagyanyámhoz s mindenki már nagyban készülődött arra, hogy illő módon adassék tudtára ez a művelődésemben történt haladás, atyám a minket Bécsből Pozsonyba vivő vasúti utazásunk alkalmával az ő tréfás modorában így szólt hozzám: «Ha majd nagyanyád megkérdezi tőled: «parlez-vous français?» — akkor feleld szépen «geschnittene Nudeln im Kaffee».

- Rendületlen komolysággal figyeltem; azt is hallottam, amint anyám szelíd szemrehányással így szólt atyámhoz: «Ugyan György, ne tanítsd a fiút ilyesmire
- még utóbb majd csakugyan ezt válaszolja nagyanyjának.» Megérkeztünk Eberhardra, ahol ott találtuk nénéimet s még egyéb rokonokat, úgy, hogy az egyébként mindig kitűnő, de szertartásos keretek között lezajló ebéden elég nagyszámú társaság vett részt. Mindenki visszafojtott lélekzettel tekintett a székén mereven ülő háziasszonyra, várva, vajjon milyen témát fog megpendíteni, milyen irányt fog adni az asztali beszélgetésnek. Egyszerre csak bájos mosollyal ezekkel a szavakkal fordult hozzám: «Eh bien, mon cher Albert, j'entends avec plaisir que vous parlez déjà le français.» Mire én, hangomat jól kieresztve, emígy feleltem: «Geschnittene Nudeln im Kaffee.» Általános megdöbbenés! Csak el kell képzelni az utódok seregét, amint ünnepélyes hangulatban körülülük a legszertartásosabb háziasszony asztalát, hogy tanúi legyenek egy ilyen szörnyű nevelétlenségnek! Mindenki meg volt botránkozva: mindenki elnémult. Csodálatos módon azonban nagyanyám nem vette rossznéven a dolgot, sőt ő adta meg az első jelt a nevetésre, amely aztán ráragadt az összes vendégekre. De azért mindenki egy kissé úgy érezte magát, mint amikor valaki váratlanul valami nagy veszedelemtől szabadult meg. Csaknem nyolcvan év után még mindig szinte magam előtt látom ezt a jelenetet, mintha csak tegnap történt volna az egész s bevallom, hogy nem éppen megbánással gondolok vissza erre az esetre: sőt, még ma is nevetek, ha felidézem annak a helyzetnek minden részletét.

Ezeket az eberhardi látogatásokat különben nagyon szerettem, dacára annak, hogy én voltam az egyetlen, akire semmi különös szórakozás nem várt ott, kivéve egy kicsiny kézikocsit s egy gumilabdát. Ezek a tárgyak mintegy kifejezői voltak a kis fiúnak nyújtott vendégszeretetnek; mindig rendelkezésemre bocsátották ezeket a játékokat, amelyekkel a szép parkban kedvemre játszhattam.

«Ma chère solitude d'Eberhard» — mondogattam koromhoz csöppet sem illő romantikus lendülettel: a szokatlan s a maga nemében harmonikus egésznek képező környezet egy bizonyos művészi megelégedettséggel töltött el. Tény az, hogy ezeket a látogatásokat eléggé kedveltem, de azért, ha rákerült a sor, szívesen tértem ismét vissza Kalksburgba.

Az ott eltöltött hat esztendőre, amelyeknek folyamán oly lelkiismeretes gondozásban, annyi szeretetben részesültem, forró hálával emlékezem vissza. Az évek során sok páterrel volt dolgom s magától értetődik, hogy nem voltak egyforma tehetségű emberek: az egyik talán rokonszenvesebb volt, mint a másik; helyüket jól vagy kevésbé jól töltötték be — de merem állítani, hogy egyetlenegy sem akadt közöttük, aki, mint ember és pap, ne lett volna tiszteletreméltó egyén: azonban voltak közöttük olyanok is, akik valóban hódoló tiszteletre tarthattak igényt. Különösen három páter gyakorolt elhatározó befolyást fejlődésem kialakulására. Elsősorban P. Franz Xavér Hattler pátert kell megemlítenem, aki a felsőbb osztályokban a hittant tanította és előadta azokat a filozófiai foszlányokat, amelyeket az akkori tanterv «Philosophiai Propaedeutika» néven foglalt össze. A vallásról tartott előadásai magas színvonalon állottak s azokat a tárgyban való filozófiai elmélyedés jellemezte, valamint az az élő, mélységes vallássosság, amely páter Hattler szavainak súlyt és színt kölcsönzött. Személyiségét még érdekesebbé tette az a körülmény, hogy, noha alig volt több ötven évesnél, krónikus szívbajban szenvedett s tudtuk, hogy ez a betegség egy percről a másikra véget vethet életének. Igaz, hogy azután mégis elélt egészen a hetvenes évekig. Az iskolán kívül elképzelni sem lehetett volna vidámabb

embert, bár jól tudta, hogy állandóan a halál árnyékában jár. De társaságában az ember erről teljesen megfeledkezett: nekünk fiúknak mindenkor valóságos ünnepnapot jelentett, ha ez a kedves páterünk — már amennyire azt testi ereje engedte — részt vett szórakozásainkban és sétáinkban. Mindent összegezve élő példája volt annak, hogyan egyesíthető össze a legszigorúbb aszkézis egyszerű kötelességteljesítéssel, fesztelen vidámsággal és szeretetreméltósággal, ő ojtotta belém a filozófiai tanulmányok iránti hajlamot, amely végigkísért egész életemen s nagyon hasznára vált politikai pályafutásomnak, mert megadta a lökést arra, hogy az egyes problémákat alaposabban tanulmányozzam s így jobban megértsem. Páter Hattler mellett Páter Spinell volt az, aki rám — bátran mondhatom ránk — a legmaradandóbb hatást gyakorolta: a felsőbb osztályokban ő adta elő a klaszszikus filológiát. Ismertem talán nála nagyobb tudósokat — de hozzá hasonlítható tanárral sohasem találkoztam. Egyszerűen nem tűrte, hogy az általa előadott tantárgyakban valaki elmaradjon: ha ilyesmit észrevett, iskolaidőn kívül elővette az illetőt s addig kínlódott vele, míg sikerült őt ismét előre vinni. Az osztály jobb tanulóit egy akadémiába csoportosította: itt a fiúk kétszer annyit olvastak és tanultak a klasszikusokból, mint amennyit a tanterv előírt. Ami engemet illetett, úgy tanítási módszerében talán a szóbeli fordítási gyakorlatok szórakoztattak leginkább; azt követelte, hogy a fordítást szép, kerek mondatokban mondjuk el. Kétségtelen, hogy semmi sem járult hozzá oly nagy mértékben; ahhoz, hogy nyelvem megoldódjék, valamint ahhoz, hogy rögtönzött szónoklatok alkalmával egy bizonyos készség mutakozzék bennem a helyes kifejezések használatában, mint az az éveken keresztül folytatott gyakorlat, mely arra kényszerített, hogy lehetőleg gyorsan megtaláljam az adott gondolatnak megfelelő kifejezést. A páternek volt egy gyengéje: az idegességnek egy fajtája arra készítette, hogy kezeivel folyton babráljon — így például a katedra fiókjának kulcsát szakadatlanul ide-oda forgatta óra közben. Egyszer alaposan megtréfáltuk: még ma is örülök,

hogy éppen én voltam a csínynek kieszelője. A katedra fiókjába ugyanis becsempesztünk egy zenélő dobozt, amely úgy volt szerkesztve, hogy, ha a ráerősített zsinórt meghúzták, elkezdett zenélni. Már most a kulcsot eltávolítottuk a zárból s keresztül húztuk a kulcslyukon a zenélő dobozra erősített zsinórt. Természetesen páter Spinell, alighogy megkezdte előadását, a kulcs után nyúlt és, nem találva helyén, a kezébe akadt zsinórt kezdte rángatni. Erre hirtelen, általános derűtséget keltve, megszólalt a zene. Ám, aki talán azt gondolná, hogy a derék páter megharagudott s megtorlásra gondolt, az nagyon téved: helyes pedagógiai ösztöntől vezettetve ő is velünk együtt szívből kacagott s elismeréssel nyilatkozott a jólsikerült tréfáról. Hálásan örzöm az ő emlékét is. — A harmadik személyiséget, akit ebben a vonatkozásban meg akarok említeni, akkoriban nagyon jól ismerték Bécsben: ő volt a híres egyházi szónok, Patiss György páter, a jezsuita rend ausztriai főnöke. Az alábbiak megértésére meg kell említenem, hogy én voltam a kollégium házi- és udvari-szónoka, akinek valahányszor a növendékek nevében fel kellett szólalni, — akár latin, német avagy görög nyelven — helyt kellett állnia. Egy díjkiosztás alkalmával különös gonddal készültem hivatalom betöltésére: magától értődik, hogy az ifjú szónoknak önmagának kellett beszédét megfogalmaznia. Patiss páter akkoriban éppen a mi kollégiumunkban tartott inspekciót s miután közölték velem, hogy a közeli napokban én fogom az ünnepi beszédet tartani, meg akarta velem beszélni a dolgot s e célból magával vitt sétálni a parkba. Sétánk alatt a retorika általános elveit fejtegettük. Osztályunk éppen abban az időben kezdte meg Demosthenes tanulmányozását, ami nyelvileg nem okozott nekem nehézségeket, viszont egy bizonyos fokú meglepetést váltott ki belőlem. Egészen nyíltan elmondtam Patiss páternek, hogy a nagy görög szónok csalódást hozott számomra: összehasonlítva őt Ciceróval, akinek négytagú periódusaiért valóságosan rajongtam, hidegnek, száraznak és szürkének találtam s egyáltalában nem értettem, miért tartják olyan nagy szónoknak. Ebből aztán rendkívül érdekes beszélgetés fejlődött ki köztünk, amelynek folyamán a

híres egyházi szónok ezeket mondta nekem: «Ha valaha olyan pályára menne, ahol nyilvánosan kellene szóno-
kolnia, úgy óva intem attól, hogy Cicerót válassza
mintaképpül, mert az ő beszédmodorát a modern hall-
gató nem bírja el: válassza Demosthenest, akinél az,
amit maga ma józanságnak vél, nem egyéb mondani-
valójának a világos, szilárd, logikus felépítésénél. A
mai hallgatóságra pedig csak ez gyakorolhat hatást.»
Hallgattam a szóra s lassanként megtanultam De-
mosthenest kellőleg értékelni s elmondhatom azt, hogy
ez a beszélgetés szónoki pályafutásom fejlődésére el-
határozó befolyással volt.

Ezek a részletek összbenyomást adnak arról a
szellemről, azokról a módszerekről, amelyek az intézet
vezetésében érvényre jutottak. Mindenféle sablon,
minden üzletszerűség száműzve volt, ellenben szeretet-
teljes gondoskodás nyilvánult meg minden egyes nö-
vendék iránt, a lehetőség szerint az individualitás te-
kintetbevételel. Szóval a nevelés munkáját itt nem
tekintették üzletnek, vagy hivatalos kötelességnek, de
magasztos hivatásnak. Annak, amit ellenséges körök-
ben titokban «jezsuita szellemnek» neveznek, nyoma
sem volt felfedezhető, aminthogy senkinek sem sike-
rült ilyesmit kiszimatolni azoknak az embereknek tevé-
kenységében, akik a kalksburgi kollégiumból kerültek
ki a nyilvános életbe s ott részben nagy érdemeket sze-
reztek. Pedig jómagam is sok ilyen emberről tudok a
nyilvános élet különböző ágaiban. Ám nem csupán ta-
náraim: tudtukon és akaratumon kívül iskolatársaim
is felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek nekem nevelé-
sem terén, elsősorban azzal, hogy alaposan kivetkőztet-
tek hirtelen haragra hajló természetemből, olyannyira,
hogy egész későbbi életemben ennek a hibának nyoma
sem maradt. Itt is beigazolódtott szüleim előrelátása,
akik fejlődésem szempontjából a nyilvános iskolát, a
konviktusban való együttlétet velem egykorú fiúkkal
tartották számomra a legcélravezetőbbnek. Az olyan
fiút, aki ingerlékenységet árul el, a többiek sohasem
hagyják békében. Aki apró tűszúrásokra dührohamok-
kal felel, azt könyörtelenül bosszantják: velem is ez tör-
tént. A bosszantás az én esetemben abból állott, hogy,

miután csakhamar megtudták, hogy Bécsben születtem, minden alkalommal utánam kiabálták: «Hiszen te nem is vagy magyar: Te bécsi vagy!» Ezzel mindig elérték a kívánt hatást, ami természetesen örömmel töltötte el kízóimat. Ilyen és hasonló bosszantások olyan méregbe tudtak hozni, hogy ököltre mentem társaimmal s képes voltam, ha a túlerővel szemben hátrálni voltam kénytelen, felrohanni a konviktus épületének három emeletén, hogy aztán a padláson vad ordítózás és a földön való hempergés útján szerezzek magamnak némi megkönnyebbülést. Ez majdnem egy álló esztendeig ment így: pajtásaim, noha különben meglehetősen népszerű voltam, időről-időre mindig újra felbőszítettek. Ma már nem tudnám pontosan megmondani, hogy mikor történt, azt sem, hogy hogyan történt; de tudom, hogy egyszer nagyon komolyan elgondolkoztam a dolgon s ezt mondtam magamnak: ha nem szereznéd meg a fiúknak azt az örömet, hogy mindig méregbe jössz, — amikor is eléggé nevetséges figura lehetsz — akkor nagyon hamar megelégnék azt, hogy téged bosszantsanak. Ennek a megfontolásnak értelmében megfelelő elhatározásra jutottam s ezt aztán keresztül is vittem: igaz, hogy olyanbelső küzdelmek árán, amelyeket csak egy morfinista kúrájával hasonlíthatok össze. Végül azonban teljes siker koronázta igyekezetemet. Mire a felsőbb gimnáziumi osztályokba kerültem, ez a hiba gyökeresen ki volt irtva belőlem és soha többé nem jelentkezett. Nem hiszem, hogy emberemlékezet óta valaki is látott volna engem a normális mértéket meghaladó módon haragudni.

Kalksburgban általában egy és ugyanannak a divízióknak tagjai, vagyis az osztálytársak, állottak egymással közelebbi érintkezésben. Az én osztályomban, amely, az intézet fokozatos felépítésének következtében, mindig a legfelső maradt, a diákok száma átlag 20—25 között váltakozott: amikor az érettségi vizsga előtt állottunk, tizennyolcan voltunk az osztályban. Volt köztünk néhány rendkívül tehetséges fiatalember s a körünkben uralkodó hangot igazán mintaszerűnek lehetett nevezni. Valamennyiükkel jólábon állottam, azonban valódi barátság csupán kettőjükhez fűzött: Deym

grófhoz és Schreiber Jánoshoz. Mindketten egyúttal komoly vetélytársaim is voltak, ha az első díjak elnyeréséről volt szó. Csakhamar Deym Clemens és köztem kettős küzdelemre került a sor: én a humanisztikus tantárgyakban túlszárnyaltam őt, viszont ő a reális tudományok terén, különösen a matematikában vezetett, amelyben egészen kiváló tehetségnek bizonyult, míg saját képességeim ezen a téren ugyancsak mérsékeltek voltak. Évről-évre a végső győzelem kettőnk között ingadozott, anélkül, hogy ez a körülmény károsan befolyásolta volna rendkívül bensőséges barátságunkat. Emlékszem, hogy egyszer az iskolában egy latin szerzőnek művét olvastuk, amelyben a két legnagyobb szónok, Cicero és Hortensius versenyzéséről történt említés, azzal a megjegyzéssel, hogy a legnagyobb dicsőségért egymással folytatott küzdelem sohasem zavarta meg a szónoki művészet eme két bajnoka között fennálló barátságot. Erre Deym és én, szinte ösztönszerűleg egyszerre felpillantottunk s intettünk egymásnak: mindketten úgy éreztük, hogy ez a történet egészen ráillik a köztünk fennálló viszonyra. Megemlítem ezt a részletet, mert törekvő fiatal emberek között fennálló hasonló kapcsolatok bizonyára a legszebb érzések közé tartoznak; forrásuk a lélekben van s kifejezésükre az iskola kiválóan alkalmas. Az igazság kedvéért le kell szegezmem, hogy a matematikai tantárgyakban kétségbeesett erőfeszítés után végül a mérleg az én javamra billent. Az imént nevezett két iskolatársam, úgy Deym, mint Schreiber, még annak a hat esztendőnek a vége előtt, amelyet én ott töltöttem, elhagyta az intézetet: mindketten a papi pályának szentelték magukat, de túl korán távoztak az élők sorából, semhogy ezen a téren teljes tudásukat kifejthették volna. Rajtuk kívül társaim egyikével sem kötöttem olyan szoros barátságot, melynek kötelékei további életemre is kihatottak volna, bár ismétlem, hogy valamennyiükkel a legjobb viszonyban voltam. Egyik iskolatársammal, Dipauli báróval, aki később az osztrák politikában játszott szerepet, majd egy ideig osztrák kereskedelmi miniszter is volt, gyakran folytattam eszmecserét. Valamelyik innsbrucki gimnáziumból került Kalksburgba,

ahonnan a német irodalom terén nagyobb ismereteket hozott magával; ez viszont arra indított engem, hogy a magyar irodalomról szolgáljak neki bővebb felvilágosításokkal. Amúgyis mindig azon voltam, hogy népem szellemi életét lehetőleg előnyös oldalról világítsam meg: e célból Vörösmarty egyik tragédiáját is lefordítottam német jambusokra s ezekkel a versszakokkal, amelyeknek szépségét még az én kezdetleges fordításom sem tudta teljesen elrontani, jelentős sikert arattam.

Ezek a részletek az intézet belső életét bizonyára nem helyezik rossz világításba. Az iskola légköre jóval több szellemi tápot nyújtott, mint ahogyan ez hasonló tanítási fokon rendszerint tapasztalható s erkölcsi szempontból már éppen nem lehetett volna semmi helytálló kifogást emelni. Előfordultak vad csínyek, bárdolatlan kitérések, aminthogy ez, fiatal emberekről lévén szó, nem is igen lehetett volna másképpen: ám jellegük rendszeren ártatlan volt, ha pedig valahol a romlottság legkisebb jele mutatkozott, úgy azt haladéktalanul és könnyörtelenül kioperálták az intézet testéből. Elmondhatom, hogy époly tiszta szívvel hagytam el az intézetet, mint amilyennel odakerültem a szülői házból és azt hiszem, hogy a növendékek túlnyomó részénél ugyanez volt a helyzet.

Külön fejezetet szeretnék szentelni a kalksburgi magyarságnak. Miután akkoriban Magyarországon nem volt hasonló színvonalon álló intézet, aránylag nagyon sok honfitársam nevelkedett ott; érettségi vizsgám idején az intézet körülbelül 90 növendéke közül mintegy 20—25 magyar volt. Kalksburgban állandóan egy magyar páter is lakott s kétszer hetenként kötelező magyar nyelv- és irodalom-órákat tartottak a magyar növendékek számára. Ezenkívül a nyári hónapok alatt olykor a magyar páter vezetése mellett jártunk sétálni, hogy ilymódon is alkalmunk legyen a magyar nyelv gyakorlására. Az intézet technikailag egyre fejlődő színházában évente egy magyar darabot is előadtak. Ezt a darabot azonban más, éppen kéznél levő színházi művek segítségével valahogyan úgy kellett átformálni, hogy minden egyes magyar növendékre — ha még oly rö-

vid — szerep jusson. Az előadás pedig olyan hallgatóság előtt zajlott le, amely abból — kivéve a magyar növendékek történetesen Kalksburgban tartózkodó hozzátartozóit — semmit sem értett. Ennek dacára ezek az előadások nagy kedveltségnek örvendtek: gimnazistáknak alapjában véve mindegy, csak valami «hecc» legyen. Egy ilyen előadásból kifolyólag egyszer egy kis incidens történt, amely jellemző arra a szellemre, amely akkoriban a kalksburgi magyarok körében uralkodott. Amikor ez az eset lejátszódott, a színház még nem volt teljesen készen, úgy, hogy ebben az évben a magyar előadást a nagy étteremben tartották meg. A színpadot a terem egyik vasoszlopa osztotta két részre; hogy ezt a zavaró hatást valahogyan enyhítsék, erre az oszlopra szerelték fel a magyar címert, miután ez a hazafias tárgyú darab szövegébe úgyis beleillett. Mikor aztán a színpadi kellékeket eltávolították, hogy az éttermet ismét eredeti hivatásának adják át, a címert otffelejtették az oszlopon. Ebéd után, amikor kifelé igyekeztünk, valahogyan úgy láttuk, mintha egyes növendékek tiszteletlenül viselkedtek volna a magyar címerrel szemben. Egy pillanat alatt az összes magyar növendékek csoportba verődtek a szent jelkép köré, hogy minden esetleges támadás ellen megvédjék azt. Mint utóbb kiderült, ilyen támadásra senki sem gondolt, de mi mégis gyanút fogtunk, mert az akkoriban — Schmerling idejében — a magyar alkotmány körül fellángoló harcoknak híre a mi fülünkbe is eljutott volt. A magyar csoport tehát rendületlenül ott őrködött a magyar címerrel díszített oszlop alatt, míg a többi növendék elhagyta a termet: azután megindult a tanakodás, hogy mitévők legyünk? Egyhangúan elhatároztuk, hogy a szent szimbólum nem maradhat ezen a helyen, ahol semmi biztosítékot nem láttunk arranézve, hogy mindig a kellő tiszteletben fog részesülni. Így tehát nagy óvatosan leszedtük a címert és szertartásos körmenetben elvittük a magyar páter szobájába, ahol ünnepélyesen gondjaira bíztuk.

Ez a szellem uralkodott Kalksburgban magyar honfitársaim körében. De nem szorítkoztunk pusztá demonstrációkra: azon voltunk, hogy minél több időt szen-

telhessünk magyar tanulmányainknak. Emlékszem, hogy az érettségi vizsgámat megelőző nyári szemeszterben engedélyt kértem és kaptam is, hogy reggel egy órával korábban kelhessek: ezt az időt a magyar irodalomnak szenteltem. Hogy ennek az irodalomnak szépségeit milyen lelkesedéssel igyekeztem társaim előtt feltárni, arról már fentebb említést tettem. Megállapíthatom, hogy a kalksburgi tartózkodás egyáltalában nem befolyásolta károsan magyarságunkat. Az intézetben uralkodó pedagógikus szellemnek ugyanis teljesen megfelelt az, hogy mindenben, ami erkölcsi szempontból semmiféle kifogás alá sem eshetett, szabad folyást engedjenek az egyéniség fejlődésének: a szellemi javakat nem erőszakolták rá a fiatal lelkekre, mint valami kényszerzubbonyt, de beléjük oltották, hogy azután a szervezet maga dolgozza fel azokat. Ezt az elvet követték a vallásban, a tudomány összes ágaiban, mindenben, aminek nevelő hatása lehetett az ifjúságra.

Hat évig éltem ebben a légkörben, de természetesen minden évben a nagy vakációkat intézeten kívül töltöttem. Noha szüleim csak néhány lépésnyire laktak az intézettől, a karácsonyt én sem tölthettem odahaza, mert senkivel sem akartak kivételt tenni. Azonban a nagy szünidő valóban isteni napokat hozott számomra — mindenekelőtt a szülői ház melegét: közben egy-egy utazás vagy egyéb szórakozás tette változatossá életemet. Amikor már a felső gimnáziumba jártam, a szünidők alatt mindig újra felvettem a politikai események fonalát, amelyek iránt szenvedélyes érdeklődést tanúsítottam: ezen a téren feltétlenül alávettem magamat Atyám vezetésének. Csak az itt fontossággal bíró éveket jelölöm meg: az 1861., 62. és 63. éveket. Aki felidézi az Osztrák-Magyar Monarchiában azokban az években az alkotmány körül dúló harcok emlékét s némileg ismeri későbbi politikai szereplésemet, az talán el tudja képzelni, hogy az én ifjú szívemben akkor milyen érzések viharzottak! S itt ismét vissza kell térnem arra, hogy ezekben az években Kalksburgban, dacára annak, hogy ott tüzes magyar fiúk osztrák többséggel éltek egy fedél alatt, sohasem került sor politikai okokban gyökerező komoly összetűzésekre. Sohasem követtek el

erőszakot érzelmeinken, amelyek pedig az érés idejében lévő fiatal embereknél mind határozottabb formában szoktak megnyilvánulni. Akkori gondolatvilágunkat főleg az 1863. évben esedékes érettségi vizsga töltötte be. Annál fenyegetőbben mutatkozott a láthatáron, mivel, Kalksburgnak akkor még nem lévén meg a nyilvános iskola joga, az érettségit egy másik intézetben kellett letennünk. A választás a Thereziánumra esett. Valóban nem csekélység olyan tanárok előtt vizsgázni, akiket az ember akkor lát először, hát még ha érettségiről van szó! Meggyőződésem szerint az érettségi ügysem egyéb az ifjúság kínzásánál s nézetem szerint elvből el kellene törölni. De hiába, azon is túl kellett esni: az 1863. év forró július havában néhány napon keresztül kocsin jártunk be Bécsbe, a Thereziánumba, hogy az írásbeli vizsgákat letegyük, míg végre elkövetkezett a végítélet: a «szóbeli».

Még ma is, ha — ami elég gyakran megtörténik — Bécsben a Keleti vagy Déli pályaudvarról a városba robogok s a taxi, amely az egykori fiakker helyébe lépett, a Favoritenstrassen keresztül a Thereziánumhoz ér, szinte érezni vélem azt az ideges izgalmat, amely bennem reszketett, amikor 1863-ban behajtottam a Thereziánum kapuján, hogy a vizsgálóbizottság elé járuljak. Meg kell állapítanom, hogy kifogástalan udvariassággal kezelték minket s az ottani tanárok nem csupán egy bizonyos méltányosságot tanúsítottak irányunkban, de figyelemmel voltak arra a különösen nehéz helyzetre is, amelyet teljesen idegen voltunk teremtetett. Jól emlékszem a stílusgyakorlatra, amelyet a német nyelvben adtak fel: dolgozatot kellett írunk Goethe híres sorairól: «In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister und das Gesetz erst kann uns Freiheit geben.» Kissé magasröptű téma volt a gimnáziumból éppen csak hogy kikerült ifjak részére: ezt úglátszik az érettségi vizsgákat vezető tanár is érezhette, mert jónak látta, hogy némi útmutató magyarázattal szolgáljon. — «Nézzék, fiatal barátaim,» — mondotta — «ha minden rendszer nélkül ide-oda szaladgálnának ebben a helyiségben, akkor folytonosan egymásba botlanának s egyikük sem bírna szabadon mozogni; ha azonban

mindegyikük egy négyszögmétert foglalna, le sajátmagának, vagyis, ha azok, akik ebben a szobában vannak, egy bizonyos törvényszerűségnek vetnék alá magukat, akkor mindenki legalább a számára kijelölt négyzetméternyi területen szabadon mozoghatna.» Ezt aztán valamennyien felhasználtuk dolgozatunkban: hogy ezenkívül még mit írtunk, arra bizony már nem emlékszem. Végül a kalksburgi nyolcadik osztály 18 növendéke közül, akik akkor velem együtt érettségiztek, csak egyetlenegy bukott meg, illetve utasított pótvizsgára: ez a fiatalember csak az utolsó évben került Kalksburgba s kivételt képezett ama különben érvényben lévő bölcs szabály alól, melynek értelmében félig felnőtt fiúkat nem vettek fel az intézetbe. Persze nagyon bosszankodtunk a felett, hogy ez a jövevény így elrontotta a dicsősógtet s hogy a vizsga csataterét nem hagyhattuk el — képletesen szólva — büszkén lengő zászlóval: de a körülményekhez képest az eredmény még így is kitűnő volt. A bukott diák különben nem volt sem tehetőségtelen, sem hanyag tanuló: újabb bizonyítéka annak, hogy az érettségi vizsga nem egyéb szerencsejátéknál. Ezúttal csak egyedül én voltam oly szerencsés, hogy jeles bizonyítványt kapjak.

Ezzel bezárulnak mögöttem gyermekkorom, első ifjúságom és Kalksburg kapui; most, hogy már nagyon közel állok ama másik, fenséges kapuhoz, ezek az emlékek sokkal élesebben bontakoznak ki lelki szemeim előtt, mint bármikor azelőtt. Életemnek ez az első korszaka nem csupán az abban megnyilvánuló, szerető, bölcs kezek által belevitt, egyenesen és szándékosan nevelésemre irányuló hatások miatt bír számomra fontossággal, de azért is, mert ebben az időben akaratlan, részben öntudatlan lelki kapcsolatok alakultak ki köztem és korábbi nemzedékek között. Atyám, Anyám, valamint az ő barátai révén eleven kapcsolatba jutottam a negyvennyolcas idők előtti nagy generációval s & nyilvános) életbe vezető első lépéseimet még ennek a nemzedéknek életben maradt vezető férfiai irányították, vagy legalább is ezeknek közvetlen leszármazottai. Még aneszsebb a múltba vezetnek emlékeim Nagyanyámról s annak egyes kortársairól: a velük való érintkezéséről

itt csupán néhány tréfás részletet említettem meg — de ezekből a gyermekkori emlékekből mindinkább ki-kristályosodott bennem a Mária Terézia idejébe visszanyúló korszak képe. Ezzel a visszapillantással még ma is eleven benyomásokra, amelyekhez immár 60 esztendő politikai tevékenysége fűződik, egy bizonyos fokig emancipálni akarom magamat a nemzeti élet ideiglenes, nemzedékről-nemzedékre változó eseményeitől „s csupán maradandó, állandó jelenségekkel szeretném megőrizni a kapcsolatot.

Eljutottam fejlődésem következő szakához: az egyetem kapuja előtt állottam. Azonban saját elhatározásomból, amelyhez szüleim csupán hozzájárulásukat adták, egyetemi tanulmányaim megkezdése előtt egy esztendőt engedélyeztem magamnak, amelyet kizárólag filozófiai tanulmányoknak szenteltem. Ez az elhatározás szimbolikus kifejezője annak a gondolatvilágnak, amely bennem a tulajdonképpeni neveltetés éveiben kifejeződött.

II. FEJEZET. A NYILVÁNOS ÉLET ELŐCSARNOKÁBAN.

Egyetemi tanulmányaim, amelyeket 1864-től 1868-ig Bécsben, 1866-tól 1868-ig pedig Budapesten végeztem, fejlődésem menetét nem befolyásolták elhátározó módon, noha néhány kiváló egyetemi tanár előadásait hallgattam végig. Legelső politikainak nevezhető szereplésem, amely egyszersmind a hazai közélet ama nagyságaival is összehozott, akik nem tartoztak Atyám közvetlen baráti köréhez, 1867 elején játszódott le. A kiegyezés akkor már megvolt, csak éppen hogy még nem volt törvénybe iktatva; ennek következtében örömteljes és harmonikus hangulat uralkodott. Ebben az időben érkezett Budapestre egy nagyműveltségű embe-
rekből álló dalmát küldöttség; horvát befolyások megerősítésével közvetlen érintkezést kerestek Magyarországgal. Ez a tény rendkívül jellemző ezeknek az országoknak akkori fejlődési állapotára. Dalmácia vezető köreiben az olasz elem volt túlsúlyban; minden Horvátországgal való összeköttetéstől valósággal irtóztak s igyekeztek Magyarországgal kapcsolatot létesíteni. A fentemlített kísérlet egy nagy dalmát részvénytársaság vállalkozása keretében történt, amely kulturális és gazdasági érdekeket volt hivatva szolgálni. Élén Dalmácia akkori vezetője állott, Bajamonti, akit általában a dalmát Deák Ferencnek neveztek; a küldöttséget azzal bízták meg, hogy lépjen érintkezésbe Magyarország vezető köreivel s igyekezzék elérni a magyar részről történendő közvetlen bekapcsolódást. Deák Ferenc és környezete elég fontosnak tartották a dolgot arra, hogy összehívjanak egy értekezletet, hogy ezen a dalmát kül-

döttség előadhassa terveit: ezen az összejövetelel természetesen Atyám is részt vett. Amikor azonban az urak már együtt voltak s bemutatták a dalmátokat, kiderült, hogy ezek anyanyelvükön kívül csak olaszul tudnak: a magyar urak közül viszont senki sem bírta ezt a nyelvet. Az elképedés általános volt: ide-oda tanácskoztak, hogyan lehetne kijutni a kátyúból, míg végre Atyám azt mondta, hogy van neki egy fia, aki ugyan még csak jogász, de egészen jól beszél olaszul; ha tehát az urak úgy találják, hogy ez nem sérti az ügy komolyságát, szívesen elhívhatja fiát. Az indítványt örömmel fogadták s már egy negyedóra múlva beléptem a terembe, hogy, mint alig 20 éves ember, az ország nagyjait kíséreljem a bajból. Elképzelhető, milyen fontosságot tulajdonítottam magamnak; azóta nem egyszer teljesítettem nehéz feladatokat, amikor nagyobb dolgokról volt szó s hatalmasabb emberekkel kerültem szembe, — de sohasem töltött el a büszkeségnek az az érzése, mint akkor: e felett még elfogultságomról is megfeledkeztem, úgylátszik, dolgomat nem végeztem rosszul, mert a tárgyalások befejeztével az illusztris jelenlévők barátságos megszólítással tüntettek ki: köztem s az ország vezető emberei között egyszersmindenkorra megtört a jég. Maga a dalmát ügy azonban semmivé vált.

De még utolsó egyetemi éveim folyamán is — 1867 és 1868-ban — alkalmam nyílt arra, hogy az ország nagyjaival fesztelenül érintkezhessem. Egy alkalommal sétalovaglás közben — kora reggel mindig kilovagoltam Budapest környékére — találkoztam Andrássy Gyula miniszterelnökkel, aki ugyancsak ennek a sportnak hódolt. E találkozásunk után mindig felszólított, csatlakoznék hozzá s tüzetesen érdeklődött nálam, hogy vajjon a fiatalság milyen érzelmekkel viseltetik a kiegyezés iránt. Az országban ugyanis erős, államjogi radikalizmustól átítatott ellenáramlat nyilvánult meg, amely nem akart tudni Ausztriával való közös ügyekről s ennek az áramlatnak a fiatalság körében természetesen sok követője akadt. De társaim nagy része mégis fiatalos, friss meggyőződéssel és energiával ragaszkodott Deák Ferenc vezetéséhez és minden ellenvetést

túlharsogó örömrivalgással üdvözölte Ferenc József megkoronáztatását. Ennek következtében illusztris lovaglótársamat megnyugtathattam a felől, hogy mi, az ő hívei, a fiatalság hangulatának irányításában túlsúlyban vagyunk; s hogy igen sok fiatalember — köztük jómagam is — tudatosan igyekszünk odahatni, hogy a kiegyezés melletti hangulat egyre erősödjék. Andrassy közléseimet nagy érdeklődéssel hallgatta meg s nem egy hasznos utasítást adott nekem, hogy azt tovább adjam diáktársaimnak, valamint a kiegyezés munkájának pszichológiai elveiről is közvetlen felvilágosításokkal szolgált — hiszen ebben a kérdésben ő volt a nagymester. De jövőmre nézve fontosabb volt az a sok tanulság, amelyet az Andrassyval való beszélgetésekből levontam. Andrassy nem csupán mint államférfi volt valóságos lángész, de egyúttal hihetetlen szeretetreméltóság áradt egész lényéből, valóságos «charme», amelynek niég legelkeseredettebb ellenségei sem tudtak ellenállani. Ezt, amikor később, sajnos, én is beálltam ezeknek a sorába, saját magamon is tapasztalhattam. Ő tényleg az volt, aminek Deák Ferenc nevezte: a Gondviselés embere a kiegyezés számára. Hiszen a kiegyezés nem csupán jogi és politikai kérdés volt, de súlyos, évszázados problémája egy nép és egy dinasztia között fennálló ellentéteknek, valamint azoknak az összetűzéseknek különböző népfajok között, amelyek mégis egymásra voltak utalva, anélkül, hogy egymással rokonszenvezni tudtak volna. Ezért nem lehetett a kiegyezés kérdését pusztán törvények és politikai meg egyezések útján sikeresen megoldani. Ennek a technikai munkának kiegészítéséhez a dolgoknak körültekintő, bölcs kezelése tartozott, valamint társadalmi jártasság, közvetlen melegség — szóval nehezen meghatározható, ösztönös tapintatosság által irányított tevékenység. Andrassy pedig éppen ezen a téren remekelt; befolyása helyreállította a kiegyezést követő első két esztendő folyamán az udvar és az ország közötti kontaktust; értett hozzá, amikor nagyosztrák előítéletek csökevényei ellen kellett harcba szállni, hogyan kell az alkalmas pillanatban rámutatni Magyarországra és a dinasztia között fennálló érdekközösségre — szóval mintegy

szervesen kiegészítette Deák Ferenc munkáját. Alig hiszem, hogy ennek a két embernek az együttműködése nélkül a kiegyezés valaha is létrejött volna. Maga Ferenc József is később gyakran mondta: «A kiegyezést mi hárman csináltuk: Deák, Andrassy, meg én.» És sajnálkozott a felett, hogy hármuk közül már csak egyedül ő maradt életben. Amikor az európai bonyodalmak szükségessé tették, hogy Andrassy a magyar miniszterelnök tisztségét feladja s vállalja helyette a közös külügyminiszterséget, Deák Ferenc, aki csak nagynehezen egyezett bele ebbe a cserébe, így sóhajtott fel: «Neked (már mint Andrassynak) csak egy hibád van és ez az, hogy nem lehet belőled egy második példányt előállítani.» S tényleg: sohasem sikerült más valakit találni, aki a kiegyezési mű pszichológiai részének kezelésében meg tudta volna őt közelíteni. Lehet, hogy a dolgok későbbi kedvezőtlen fejlődésének ez volt az elhatározó oka.

Andrassyval később, nem értvén meg külpolitikáját, heves ellentétbe kerültem, ami aztán élete végéig tartó bizonyos fokú feszültségre vezetett egymással való viszonyunkban s megfosztott engem attól a baráti kapcsolattól, amely máskülönben valószínűleg kifejlődött volna közöttünk. Ilyen baráti kapcsolat azután ugyancsak rendkívül tehetséges Gyula fia és köztem létre is jött s így legalább alkalmam nyílt arra, hogy a halott emlékének elégtétellel szolgáljak azokért a támadásokért, amelyeket, bár jóhiszeműen, de politikájának téves értelmezése következtében ellene intéztem.

Annak a korszaknak egy másik nagy emberével, a negyvennyolcas idők előtti nemzedék egyik legjelentősebb tagjával is sűrűn érintkeztem, és pedig aiz akkori kultusz- és közoktatásügyi miniszterrel, Eötvös József báróval, akiinek nevét minden európai műveltségű embernek ismernie kell. Családi köre teljesen megfelelt egyéniségének: felesége, Rosty Ágnes, tökéletesen felfogta férje szellemi jelentőségét. Nagyon szerette a zenét, szépen zongorázott és később, már mint özvegyasszony, Liszt Ferenc baráti köréhez tartozott. Fiát, Eötvös Lórántot elég, ha megemlítem a művelt olvasó előtt: hiszen mindenki tudja, hogy a modern

fizikai kutatások terén milyen nagyszerű teljesítményeket végzett. Én a család szeretetreméltó leányai révén kerültem a házba: Ilona, később Návayné és Jolán, aki Inkey báróhoz ment férjhez. Mindkét fiatal hölgy a szellem és a jellem értékes tulajdonságai mellett nagy társadalmi gyakorlattal bírt: ezenfelül jókedvűek és felette kedvesek is voltak s nagyszerűen táncoltak — én is táncosaik közé tartoztam. A harmadik leány, Mária, később a híres osztrák pénzügyminiszter, Plener báró neje, akkoriban még csak síüldőleány volt. Ezeknek a fiatal hölgyeknek édesanyja meghívott engem, valamint még néhány magamfajta fiatal embert, látogatnék meg őket nyáron svábhegyi villájukban, ahová Eötvösök minden évben párhónapi üdülésre visszavonultak: a mostani hatalmas svábhegyi szanatórium ebből a villából fejlődött. Akkoriban azonban, a nagy ember szerény vagyoni viszonyainak megfelelően, szerény falusi ház állott ezen a helyen. Fogaskerekű akkor persze még nem volt, de még csak rendes kocsit sem, csupán göröngyös, meredek utak, amelyek bizony nehéz próbára tették a lovakat. Azonban az a légkör, amely ott a vendéget körülvette, megérte a fáradságot. Abban az időben a nyári hónapok alatt gyakori vendége voltam az Eötvös-villának s látogatásaim során gyakran módot találtam arra, hogy a háziúrral komolyan elbeszélgessek. Felette jellemző egyéniségére, hogy nem tekintette méltóságán alulinak azt, hogy az én korombeli fiatalemberekkel komoly dolgokról is tárgyaljon; sőt, örömmel adott nekik bölcsessége gazdag társházából annyit, amennyit befogadni képeseké voltak. Különösen a szociális kérdéseket illető eszmecseréinkre emlékszem vissza. A társadalompolitika akkor még gyermekkorát élte: a tudományban, valamint a gyakorlatban az úgynevezett közgazdasági tanok uralkodtak. Én bennem azonban már akkor súlyos kétségek merültek fel ebben a tekintetben: úgy éreztem, hogy ezekben a tanokban az áru az emberek rovására nyomul az előtérbe. Eötvös, aki különben kimondottan liberális érzelmű ember volt, de mentes a liberalizmusnak egyházi, valamint nevelési téren mutatkozó eltévelyedéseitől, nem zárkózott el az általam előadott nehéz-

ségek megbeszélése elől. Ezeknek a megoldását az egyesülés erejében látta, ami később be is következett, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan ő azt akkor előrelátta. Az Eötvös-féle liberalizmus nem ismert egyházellenes tendenciákat, míg sok más országban és főleg a sajtó tetemes részében a vallás, különösen pedig a katolikus hit elleni harc valóságosan lényegét képezte a liberalizmusnak. Magamon tapasztaltam ezt, mert ezekben a körökben, dacára annak, hogy az összes szabadságjogokért síkraszállottam, sohasem tekintettek liberális gondolkozású embernek és pedig azért, mert misére jártam. Viszont a kommunizmust követő reakció korszakában nem tekintettek jó kereszténynek azért, mert vonakodtam résztvenni az antiszemita hajtóvadászatban. Eötvös becsületesen és következetesen a lelkiismeretszabadság álláspontján állott s mindig azon volt, hogy fenntartsa az Egyház és az Állam közt a jó viszonyt, természetesen — amint-hogy ez vegyesvallású államban nem is lehet másképpen — az egyenjogúság alapján. Monumentális népiskolatörvényét is ennek megfelelően dolgozta ki: fővonásaiban ez még ma is érvényben van és senki sem gondol (komolyan annak megváltoztatására. Ez a tan-és tanulásszabadság elvén felépített iskolatörvény, amely az állami, a községi és az egyházi iskolákat megfelelő állami ellenőrzés mellett egyforma színvonalra helyezi, megkímélte Magyarországot egy kultúrháború nielhöz megpróbáltatásaitól s egyszersmind lehetővé tette alapelveinek a tanítás összes fokaira való kiterjesztését; valamennyi kulturális erő együttműködését az általános műveltség érdekében. Maga Eötvös nagyon vallásos ember volt s állandó összeköttetésben állott külföldi kultúrpolitikusokkal, elsősorban az úgynevezett «liberális katolikusok» híres franciaországi vezérével, Montalembert gróffal, akivel eme feljegyzések során még találkozni fogunk. Eötvösről valóban el lehet mondani azt, hogy életének minden lépésia áldásos volt a honra nézve.

Így tehát már kora ifjúságomban az a szerencse jutott osztályrészeimül, hogy valóban nagy emberekkel léphettem érintkezésbe, hogy bölcseségükből meríthet-

tem. Mindaz, amit itt elmondtam, egyetemi tanulmányaim két utolsó esztendeje folyamán játszódott le: 1868 őszén elhagytam az egyetemet.

Ekkor hasonló elhatározásra jutottam, mint amikor egyetemi tanulmányaim megkezdése előtt egy esztendőt a filozófiának szenteltem: most is úgy éreztem, hogy szeretnék jobban elmélyedni a tanultakban, mielőtt egy állomással tovább mennék, vagyis mielőtt pályaválasztásra határoznám el magamat. Ennélfogva az utolsó szemeszter befejeztével csak a jogi államvizsgát tettem le és — akkoriban megvolt erre a lehetőség — a (második, az úgynevezett államtudományi vizsgát elhalasztottam bizonytalan időre. Elgondolásom az volt, hogy a két esztendőt nagykorúságomig államtudományi, különösen pedig közgazdasági tanulmányokkal fogom eltölteni, valamint tanulságos külföldi utazásokkal. Megfelelő erőt éreztem magamban arra, hogy idegen veetés nélkül folytassam a tanulást. Szüleim helyeseitéli tervemet, amely annál könnyebben volt keresztülvihető, mert már 1867-ben, nagyanyám halála után, lakóhelyünket Eberthardra tettük át s ez igazán ideális hely volt a csendes, nyugodt tanulásra a lehető legmegfelelőbb környezetben. Emellett Eberhard fekvésénél fogva is igen kedvező volt bármilyen irányba való utazásra. Tagadhatatlan, hogy ezeknek az éveknek a tevékenysége, valamint szórakozásai elhatározó befolyással voltak szellemi fejlődésemmre.

Már 1869 tavasza érdekes napokat hozott számomra. Priváttermészetű okokból kifolyólag néhány hetet Párizsban kellett töltenem: úgy határoztam, hogy a Kamara-választások ideje alatt leszek Párizsban. Ezek a választások vezettek azután az abszolutisztikus császárság bukásához s az «*empire liberal*» próbálkozásaihoz Ollivier minisztériuma alatt. Akkor senki sem tudta előre, hogy s az eredmény ez lesz: de Franciaországban nagy izgalom uralkodott s mindenki el volt ikészülve valamilyen alapos változásra. Erre voltam kíváncsi: a párizsi utam egyengetéséről atyám gondoskodott az imént Eötvössel kapcsolatban megemlített Montalembert gróf révén, akivel jó viszonyt tartott fenn. Ez utóbbit családom más tagjaihoz is, akiket Rómából

ismert, baráti kötelékek fűzték: azonban atyámmal, akit nagyon nagyra becsült, Magyarországon való tartózkodása folyamán valóban szoros barátságot kötött. Hazánk, valamint az itteni viszonyok egészen rendkívüli módon felkeltették érdeklődését: különösen akkor kezdett el Magyarországgal foglalkozni, amikor elhatározta, hogy megírja gyönyörű könyvét Szent Erzsébet-ről. Ez a, sajnos, súlyos betegségben szenvedő nagy ember valóságos atyai szeretettel fogadott: minden összeköttetését rendelkezésemre bocsátotta, hogy alkalmam legyen lehetőleg gazdag tapasztalatokat gyűjteni: felhatalmazott, hogy bármikor bemondhassam magamat hozzájuk valamelyik étkezésre. A család nem sok tagból állott, csupán kiválóan eszes feleségéből — családi neve Mérode volt — és másodszülött, Madelaine nevű leányából, aki később egy Grünne grófhoz ment feleségül: elsőszülött leánya, Catherine, a Sacré-Coeur-rendbe lépett be apácának. Montalembert, az orvosi tudomány és a sebészet akkori állása mellett, a gyógyulás minden reménye nélkül feküdt a betegágyon: ennek dacára rendidvül nagy kiterjedésű levelezést folytatott minden országbeli, hozzá hasonló nézeteket valló emberekkel, összeköttetésben állott vezető férfiakkal, valamint saját hazájának klérusával, s mindenki számára — még a legfiatalabb emberek számára is — hozzáférhető volt, ha az illetőnek csak valami jogcíme is volt arra, hogy hozzá forduljon tanácsért vagy felvilágosításért valamilyen kérdésben. Bajos volna szóval kifejezni azokat a szellemi javakat, amelyekkel a Párizsban töltött három hét alatt, csaknem mindennapi érintkezésünk folyamán, ez a fenkölt lélek engem elhalmozott. Méltónak ítélt komoly beszélgetésekre: nem csupán Párizsról nyert benyomásaimról kérdezett ki, de az egyházpolitika fontos kérdéseit is megvitatta velem. Montalembert-nek meg kellett érnie azt, hogy őt, aki egy emberöltőn keresztül szóban és írásban céltudatosan és eredményesen harcolt a katolikusok érdekeiért a tudományban, az irodalomban és a politikában egyaránt, egy másik iskola katolikus politikusai, a lángelméjű író és publicista, Louis Veullot vezetése alatt, ortodox voltában támadják meg és egyenesen

megvádolják az eretnekséggel. Ez a gyászos harc, amelynek már sok esztendő óta nyoma sincs, akkoriban állandóan foglalkoztatta a hívő katolikusokat s természetesen rendkívül károsan befolyásolta az Egyház ügyeit. Jómagam szívvel-lélekkel Montalembert pártján állottam s csodálattal adóztam követőinek is, azoknak a nagy embereknek, akik akkoriban vagy megelőzőleg az Egyház kötelékeibe tartoztak. Ezek közül megemlítem a híres egyházi szónokot, a Domokos-rendhez tartozó Lacordaire pátert, aki 1848-ban, mint képviselő, csuhában lépett a nemzetgyűlés termébe s amikor öltözékét kifogásolták, így felelt: «Cetté robe est une liberóe.» (Ez az öltözet szabadságot jelent.) De még hányan voltak! A szent életéről épúgy, mint ritka szellemi képességeiről híres orléansi püspök, Monseigneur Dupanloup, továbbá Gratry atya, a filozófus: a laikusok között pedig Falloux gróf, Augustin Cochin és mások.

Ebbe a harcba Róma sohasem avatkozott döntő módon, de nyilvánvaló volt, hogy az ott uralkodó irányzat inkább Montalembert ellenfeleivel rokonszenvezett. Ő egyszerűen azt szerette volna, hogy az Egyház számoljon a napjainkban feltartóztatlanul előretörő szabadságmozgalomnak vívmányaival s a szabadság eme légkörében inkább saját belső erkölcsi erejére építsen, mint a mindenkor drágán megfizetett világi hatóságok védelmére. Gyakorlatilag amúgy sem lehetett egyebet tenni: Montalembert éppen ezért jobbnak látta alkalmazkodni a helyzethez, mint hasztalan sópánkodással vesztegetni az időt. Mint mondom, ma ez a harc már régen elcsitult: az egyházi tanok megmásíthatatlansága s a változó külső helyzethez való alkalmazkodás között helyreállott az egyensúly. Boldogan állapíthatom meg, hogy Egyházam ma a szociális haladás élére került s nem tesz úgy, mintha üdvösségét a múltban keresné, amely soha többé vissza nem jön s amelyet bajosan lehetne ideális állapotnak tekinteni. Montalembert otthonában az előbb felsoroltak közül Gratry páterrel és Augustin Cochinnal találkoztam, aki akkor Párizs egyik kerületének jelöltje volt s akinek megválasztása hajszálon múlt. Jelen voltam né-

hány választógyűlésen: általában szívesen vettem részt ilyen összejöveteleken. Az omnibuszokon — akkoriban ezek voltak Párizs kitűnő s közkedveltségnek örvendő fő közlekedési eszközei — szerettem politikai beszélgetésekbe elegyedni egyszerű emberekkel, ami részemről elég könnyelmű cselekedet volt, mert könnyen megtörténhetett volna az akkori hangulatban, hogy valami besúgónak néznek s mint ilyenekkel bánnak el velem. Szerencsére ilyesmi nem fordult elő s Párizst sok tanulságos tapasztalattal gazdagabban hagytam el. Mindenekelőtt azonban egész lényemet áthatotta az a nagy tisztelet, amelyet Montalembert iránt éreztem: hálás voltam, amiért annyi lehetőséget nyújtott számomra s büszke voltam arra, hogy én, az éretlen ifjú, még később is néhány levelet válthattam vele.

A következő év telét fiatalságom egyik legérdekesebb élménye tette számomra emlékezetessé. Ugyanis több hetet töltöttem Rómában, ahol akkor ült össze a vatikáni zsinat. Az érdeklődés középpontjában állott a tervbevett kinyilatkoztatás a pápa csalatkozhatatlanságát illetőleg: errenézve még a legszigorúbb egyházi körökben, a legkimagaslóbb egyházi méltóságok között is ellentétes nézetek uralkodtak, nem annyira a kérdés meritumát illetőleg, mint inkább a felett, vajjon célirányos-e a kérdés napirendre tűzése. A vitába teljesen illetéktelenek is beleavatkoztak: ezekhez számítom mindazokat, akik az egyház tanaitól távol állottak. Számukra, objektíve nézve a dolgot, igazán teljesen közömbös lehetett, vajjon a vallási kérdésekben való csalatkozhatatlanságot a pápára és a zsinatra, vagy pedig egyedül a pápára mondják ki. Mert hiszen emberi szempontból, épolyan lehetetlen valamilyen gyülekezetre kimondani azt, hogy csalatkozhatatlan, mint egy emberre — ebben az esetben a pápára. A csalatkozhatatlanság egyiknek is, másiknak is csupán a magasból jövő felvilágosultság útján juthat osztályrészül, mint ahogyan azt a mi hitünk szerint Egyházunknak megígérték; ha pedig ezt a hitet valljuk, akkor époly lehetséges az, hogy ez az égi adomány egy gyülekezetre szálljon alá, mint egy emberre, mert hiszen mindkét esetben egyformán csakis az isteni segítség az elhatározó tényező, nem pe-

dig nagyobb- vagy csekélyebbfokú emberi képességek. A nemhívők élénk részvétele ebben a vitában, valamint állásfoglalásuk a pápa csalatkozhatatlansága ellen, ezek szerint nélkülözötte a logikus alapot s csupán egy tendenciát árult el: ártani az Egyház tekintélyének.

Épöly kevésbé illetékesnek tartottam s tartom ma is azt az egész diplomáciai handabandázást, amely ebben a kérdésben a zsinat körül folyt, sőt, egyes kormányok szándékának megfelelően, nyomást igyekezett gyakorolni a zsinat döntésére. Igaz, hogy előző zsinatok alkalmával is — hogy csak a konstancit említsem — előfordult világi hatalmaknak ilyeténvaló beavatkozása, különösen a római-német császár részéről: ez akkor is baj volt, noha akkor az Egyház és az állam közötti szoros kapcsolat némileg indokoltta tette ezt a beavatkozást. De ma, mikor ez a kapcsolat megszűnt, semmivel sem lehet azt indokolni. A szóbanforgó esetben is a világi hatalmaknak beavatkozása a legridegebb visszautasításra talált az Egyház részéről: volt azonban egy kis tábor, — a pápa csalatkozhatatlansága kimondásának ellenzői — amely nem foglalt ilyen határozott módomban állást a dologban. Ám olyan kérdés felett, amelyben az Egyház még nem döntött, a tanácskozó egyházi embereknek vitatkozni joguk, sőt kötelességük volt és nem lehetett kifogásolni azt, ha meggyőződésükért, akár dogmatikus, akár más kérdésekben síkraszálltak: hiszen éppen azért jöttek össze, hogy legjobb tudásuk szerint elmondják véleményüket. Ezért bizonyára helytelen volt, hogy egyesek túlbuzgóságukban ferde szemmel nézték és éles kritikával illették azokat a püspököket, akik a csalatkozhatatlanság kimondása ellen foglaltak állást. Ez utóbbiakhoz tartozott Dupanloup és Ketteler, általában a legtöbb német, osztrák és magyar püspök. Miután én, már Montalembert-rel való összeköttetésem révén is, gyakran voltam együtt éppen ezekkel a magas egyházi méltóságokkal, akik belevontak bizalmas beszélgetéseikbe is, egyszer megesett, hogy egy katolikus hívő, aki a csalatkozhatatlanság kimondásának volt a híve, apai hangon megintett engem s úgy beszélt hozzám, mintha azon kapott volna rajta, hogy rossz társaságba keveredtem. Nem tehetek róla, de azt az atyai

intő szózatot a komoly eseményeket oly gyakran kísérő nevetséges epizódok közé soroltam. Az én nézetem ugyanis az volt, — s ma is ezt, tartom¹ az egyetlen helyes álláspontnak laikusok számára — hogy nyugodtan megvárom az Egyház döntését, hogy azután magamat annak hívő lélekkel alávessem. A szóbanforgó esetben előzetes álláspontot elfoglalni nem tartottam illendőnek és úgy éreztem, hogy erre semmiféle jogosultságom nincsen.

Ennélfogva a kiváló egyházférfiakkal való érintkezésemben egyáltalában tekinteten kívül hagytam azt, hogy mi az álláspontjuk a csalatkozhatatlanság kérdésében. Monseigneur Dupanloup-pal ismételten alkalmam volt rendkívül komoly megbeszéléseket folytatni a katolikus Egyház világhelyzetét illetően: nagy türelemmel hallgatta meg koraérett nézeteimet, amelyeket sokoldalú tevékenysége folyamán összegyűjtött gazdag tapasztalatai tárházából merítve igyekezett a helyes mederbe terelni. Nem csupán kiváló pedagógus volt, de egyben kitűnő egyháztörténész, valamint élesszemű politikus is: az akkori nemzedékre nagy befolyást gyakorolt. Vele ellentétben megemlítem a csalatkozhatatlanság kimondása mellett kardoskodó csoport egyik vezérét, a híres westminsteri bíboros-püspököt, dr. Henry Manningot. Newman bíborossal együtt legki valóbb ja volt az anglikán Egyház ama csoportja még életben levő tagjainak, akik a múlt század negyvenes éveiben megszervezték az oxfordi «Trakt»-mozgalmat. Ez a két ember súlyos lelki tusa után lépett be a katolikus Egyház kötelékébe, amelynek később tartó oszlopává vált. Newmant csak írásaiból ismerem: egészen másfajta ember volt, mint Manning, inkább a francia liberális katolikusok felé hajlott. Manning viszont minden kompromisszumot elutasító, vasbaöntött egyéniség volt, aki az elveket mindig föléje helyezte a célszerűség által indokolt esetleges megalkuvásnak. Ennek dacára nagyszerű eredményeket ért el a katolikus Egyház megerősítésében Angliában, ami elsősorban valószínűleg személye tiszteletreméltó integritásának tudható be, továbbá annak a benső barátságának, amely őt az Oxfordban együtt eltöltött egyetemi évek

óta Gladstonehoz fűzte. Annak dacára, hogy ami a válásosságot illeti, ugyancsak különböző utakon jártak, ez a barátság az évek során sem szenvedett csorbát. Manning is gyakran komoly eszmecserét folytatott velem, noha nagyon jól tudta, melyik párt felé hajlok: ám túlságosan a dolgok felett állt, semhogy ez a körülmény legkevésbé is befolyásolhatta volna irányomban tanúsított jóindulatát, Álláspontomat, mely szerint nyugodtan be kell várni az Egyház döntését, ő is helyeselte. Tekintélye az Egyház köreiben oly nagy volt, hogy gyakran (emlegették, mint az, eljövendő pápát: jómagam áldásos eseménynek tekintettem volna, ha ismét egyszer egy nem-olasz egyházfő kerül a Szent Székbe.

Azonban a legerősebb vonzalmat a nagy mainzi püspök, Ketteler báró iránt éreztem s ő is oly előzékenynek mutatkozott irántam, hogy elsősorban vele beszéltem meg mindazt, ami nem volt egészen világos előttem vagy ami kínosan érintett. A bennem már akkor ébredező társadalompolitikai öntudat sok megértésre talált nála: hiszen voltaképpen tőle indult ki a katolikus Egyházban érvényesülő szociális: reformokra irányuló áramlat. Nem zárkózott el semmiféle információforrás elől, amely alkalmasnak látszott a probléma megvilágítására: így például ismeretes, hogy Lassalle-lal is összeköttetésben állott. Ezzel a felvilágosodott egyházfővel való beszélgetéseim csak megerősítettek abbéli meggyőződésemben, — amelyhez különben saját erőmből küzdöttem fel magamat — hogy az igazságban sohasem szabad kételkedni, még akkor sem, ha ennek az igazságnak hirdetői olykor emberi gyengeséget árulnak el. Sőt — éppen ellenkezőleg: a legmagasabb egyházi körökben megnyilvánuló súlyos erkölcsi sülyedés időszakai szolgáltatják a leghathatósabb érveket ezeknek a tekintélyeknek természetfeletti volta mellett, s éppen nem bizonyítják ennek ellenkezőjét, mert hiszen dogmatikus döntéseiben az Egyház ezekben az időkben is, amikor emberileg leggyengébben állott, mindig megtalálta a helyes utat.

Azonban római tartózkodásom szellemi élményeinek koronája audienciám volt IX. Pius pápánál. Az őt

annyira jellemző atyai jósággal fogadott engem: lényéből minden esetleges kritikára való hajlandóságot megsemmisítő varázs áradt — legalább is ezt a hatást gyakorolta a magamfajta hívő katolikusra, mint amilyen akkor voltam s vagyok ma is. Számomra lehetetlen lett volna a meghatottság egy bizonyos érzése nélkül Egyházam feje elé járulni — noha fiatal éveimben sajnálatos módon hiányzott belőlem a szerénység erénye. Az az egyházpolitikai irányzat, amely felé én hajlottam, nem állott IX. Pius pápa kegyeiben. Ismeretesekek azok a tapasztalatok, amelyek kiváltották belőle a bizalmatlanságot minden modern szellemi törekvéssel és politikai mozgalommal szemben. Amikor ugyanis 1846-ban elfoglalta a pápai trónt, összes fenkölt elődei közül ő volt az, aki politikailag — ha szabad a rövidség kedvéért magamat így kifejezni — a legliberálisabb magatartást tanúsította. Az egyházi állam irányítását egészen laikusok kezébe akarta letenni s alkotmányos állapotokat akart teremteni. Ám ez a kísérlet teljesen csődöt mondott, valószínűleg azért, mert összeesett az olasz ébredés nyugtalan időszakával s útjába került annak az általános forradalmi hullámnak, amely akkor egész Európát elárasztotta. Ez a csalódás azonban tökéletesen megváltoztatta az akkor még fiatal pápa felfogását. Így történt azután, hogy uralkodása a legkonzervatívabbak közé tartozott s minden nehézség nélkül illeszkedett be a negyvennyolcas idők mindenütt követő reakciós világáramlatba, amelynek éppen őt tekintették egyik fő támaszának. Ezekből látható, hogy sok minden választott el tőle, de mindezt legyőzte az a fenkölt, átszellemült méltóság, amely tiszteletre- és szeretetreméltó egyéniségéből felém sugárzott. A gyermeki tisztelet harmonikus érzésétől eltelve távoztam a Szentatyától s azt a benyomást, amelyet bennem ez az audiencia hátrahagyott, még fokozta az a hatás, amelyet reám gyakorolt a húsvéthétfői istentisztelet a Szent Péter katedrálisban. Ez pár nappal az audiencia után volt: körülvéve az egész világ minden tájáról odasereglett püspökök karától, a Szentatya maga celebrálta a nagymisét ebben az óriási méretű istenházában, amely már dimen-

zióinál fogva is mintegy jelképezi a Világegyházat. A hatást az is növelte, hogy IX. Pius a legnagyobb mértékben dekoratív jelenség volt: magas növésű, egyenes tartású, szép, kifejezésteljes arccal; gyönyörű, minden helyiséget könnyedséggel betöltő, dallamos hangjával valóban megindító módon mutatta be a szent áldozatot az úrnak. Amikor a kupola magasságából alászállott a kürtök lágy zenéje a túlsúfolt bazilika halálos csendjébe, — ez valóban földöntúli volt, s az áldozási misztérium benső méltóságának tudata, a benne való elmélyedés még csak fokozta az érzések átszelleinülését.

A zsinat még ottlétem alatt kimondta a pápa csalatkozhatatlanságát: ketten szavaztak ellene, több püspök pedig tartózkodott a szavazástól. Amikor azonban a döntés megtörtént, valamennyien kijelentették, hogy annak alávetik magukat. Csupán a tudósoknak egyik csoportja, köztük kétségtelenül néhány kiváló ember — hogy csak dr. Dollinger müncheni prépostot nevezem meg — nem mutatkozott erre hajlandónak. Nézetem szerint magatartásuk nem volt következetes, mert hiszen a pápa csalatkozhatatlanságát a zsinatéval egybekapcsolva, sohasem vonták kétségbe — most pedig szembefordultak a döntéssel. Azonban ezt a saját lelkiismeretükkel kell összeegyeztetniük. Én a magam részéről megelégszem azzal, hogy megállapítsam az annak idején nagy pompával beharangozott ókatolikus mozgalomnak teljes kudarcát: pedig ehhez a mozgalomhoz egy időben még Bismarck is bizonyos reménységeket fűzött. Azonban ennek a kudarcnak bekövetkezése kézenfekvő volt, mert a mi korunk következetes abban, hogy, noha kedvező talaj a hitetlenség számára, nem kedvez az eretnekségnek: vagy hisz valaki az egyházi tekintélyeknek osztályrészül jutó isteni sugalmazásban, — s ebben az esetben lehetetlen valamilyen elhatározásukat visszautasítani — vagy nem hisz: ez utóbbi esetben pedig az Egyház elhatározásai általában jelentőség nélküliek, de aki így gondolkodik, az ne vallja magát katolikusnak. A római tartózkodásom alatt nyert sokféle, részben zavaró benyomások azonban végeredményben teljesen harmonikus egészé olvadtak össze:

Egyházam megbonthatatlan, tiszteletet parancsoló egysége teljes nagyságában állott előttem.

Mindezek az egyenetlenségek és súrlódások a katolikusok táborában, amelyekről jelen feljegyzéseimben beszámoltam, ma már teljesen megszűntek s ez a tény már magában véve is rendkívül érdekes tünet. Bizonyítja azt, hogy alapítása óta a katolikus Egyház sohasem volt olyan egységes, mint most: a hívő ebben az isteni Gondviselés megnyilvánulását látja, amely éppen a veszély idején megerősíti az összetartást. Az Egyház eme megerősödéséhez az emberek részéről leginkább hozzájárult — eltekintve attól, hogy Péter trónját az elmúlt félszázad folyamán csupa kiváló egyéniségű pápa töltötte be — a mai idők fentemlített logikus gondolkodásmódja, amely szerint az Egyház tekintélyét vagy fenntartás nélkül el kell fogadni, vagy pedig visszautasítani. Ezenkívül a modern tudomány vívmányai is nagyban elősegítik az Egyház egységességét s minden okunk megvan arra, hogy azokat áldásosnak tekintsük s hogy az Egyház mindent elkövessen ezeknek a technikai vívmányoknak általánossá való tétele érdekében. Szimbolikus erejű volt az a jelet, amikor XI. Pius pápa, rádió útján az egész világhoz szólva, a mellette álló Marconit megáldotta. Milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a Világegyháznak régente, hogy megfelelő módon teljesíthesse oktató feladatát s fenntarthassa a fegyelmet akkor, amikor hetekig, sőt hónapokig tartott, amíg valamilyen aggasztó mozgalom híre eljutott Rómáig s ugyanannyi ideig, míg a szükséges ellenrendszabályokat foganatosítani lehetett! Ma Rómában már naplementekor tudják, hogy mi történt, mondjuk Helsingforsban a reggeli órákban: másnapra már ott lehetnek a szükséges utasítások és azután is, óráról-óra irányítani lehet a dolgok további menetét. Nincs ideje a rossznak arra, hogy elhatalmasodjék: mindent már a baj keletkezésénél el lehet fojtani és a sebet, ha egyáltalában gyógyítható, haladék nélkül be lehet hegeszteni.

Ha a pápaságnak mai helyzetét nézem, hatékony tekintélyét az Egyházon belül, befolyását a külvilágra,

szóval hatalmi állását általában és ezt összehasonlítom az én fiatakoromban uralkodó állapotokkal ezen a téren, akkor óriási haladást kell megállapítanom: magáról az intézményről a nézetek megoszolhatnak, — de az objektív időszemlélet nem tagadhatja le ezt aényt. S mindez az Egyház létének huszadik évszázadában következett be, kívülről jövő szörnyű támadások, belső megpróbáltatások után: ez a tény kell, hogy mindenkit gondolkodóba ejtsen. Nem is kell hívő katolikusnak lenni: elég, ha az, ember lerázza magáról az antiklerikális szenvedélyeket és előítéleteket, hogy ennek az erkölcsi hatalomnak, amelyet a pápaság képvisel, megerősödését elismerje s meglássa benne a történelmi erők színpadának egyik, az egész emberiség számára fontos tényezőjét. Mert hiszen a másik oldalon ott kísért a bolsevizmus szelleme, ez a szisztematikus, bevallott, erővel, ügyességgel és fanatizmussal keresztülvitt merénylet az isteni világrend ellen. Aki nem oda tartozik, aki nem akarja, hogy az emberiségnek ez az ellensége győzedelmeskedjék, az nem tehet egyebet, mint hogy örömmel köszöntse annak az erkölcsi hatalomnak a megerősödését, amely legjobban van megszervezve arra, hogy ellenállhasson a gonosznak.

*

Azok az utazások, amelyekről itt egyetmást elmondtam s amelyekhez még egy harmadik, 1869 őszén tett egyiptomi út is tartozik, azonban csupán epizódnak tekinthetők. Akkori életemnek valódi tartalmát a íagy következetességgel keresztülvitt szellemi munka, a tanulás adta meg. Legtöbb időmet ez vette igénybe. Tanulmányaimat Eberhardon végeztem s főleg közgazdasággal és társadalompolitikával foglalkoztam. Könyvtáram magán viseli annak az időszaknak bélyegét: később soha többé nem volt időm annyit olvasni és sohasem szereztem be magamnak annyi könyvet, mint akkoriban. Ha ma végignézem könyvszekrényeimet, egészen az az érzésem támad, mint amikor az ember valamilyen régi kastélyban egy elmúlt század könyvgyűjteményeit szemléli és igyekszik ennek segítségé-

vel felidézni egy letűnt nemzedék szellemi életét. Azok a művek, amelyeket a múlt század hatvanas éveiben s a hetvenes évek elején klasszikusoknak és mértékadóknak tartottak s amelyek tanulmányaim alapjául szolgáltak, ma már nagyrészt csaknem époly elavultak, mint még korábbi nemzedékek könyvgyűjteményei. Hiába: jómagam is egy letűnt generációhoz tartozom s igyekeznem kell, hogy ne üssek el túlságosan a maitól. De nem mondhatnám, hogy ez valami nehezemre esnék; a megtett nagy lépést talán legjobban jellemzi az, hogy könyvtáramban Roscher és Werner Sombart egymás mellett állanak. Mert már akkor, amikor Roscherre esküdtem, előre megéreztem az eljövendőket s öntudatlanul abban az irányban haladtam, amely ma Werner Sombart a kapitalizmusról írott nagyszerű művében jut legtökéletesebben kifejezésre. Roscher művében például megragadott ugyan a nagyszerűen felépített gondolatmenet s az abból áradó meggyőző logika, amely az összes gazdasági erők szabad játéka s az érdekeknek abból spontán fakadó kiegyenlítésén és összhangján nyugszik; de már tanulmányaim elején megéreztem, hogy itt valami nincs egészen rendjén, hogy a földi javak létrehozása, mint öncél, túlságosan távol esik magától az embertől. Hiszen az ember, a tömeg, az emberiség nagy része kizárólag, vagy legalább is mindenekelőtt csak mint az előállítási költségeknek egy része jött tekintetbe — akárcsak az elhasznált szén, vagy a befektetett tőke kamatai. A munkának a gazdasági rendszerbe ilyen módon való beillesztése, amely teljesen megfosztja azt attól az erkölcsi értéktől, amely minden emberi cselekedetben lakozik, valamint az abból kifolyó jogoktól, s egy sorba állítja valamilyen anyagi áruval, rögtön felkeltette bennem az ellenmondás szellemét s ezen nem tudtam magamat túltenni. Marx viszont ugyancsak nem bírta kételyeimet eloszlatni, miután másrészt a munkavállalat felelős helyzetét úgy a munka célirányos vezetése szempontjából, mint a munkás képességei szerint történő természetes megkülönböztetés miatt elkerülhetetlenül szükségesnek véltem s ma is annak tartom, már a haladás érdekében is. Belsőleg tehát fel voltam ké-

szülve arra a társadalmpolitikai reformmozgalomra, amely tudományos téren csakhamar bekövetkezett. Ketteler püspök is megerősített felfogásomban, amelyet össze tudtam egyeztetni vallásos meggyőződésemmel is, úgy, hogy szellemi fejlődésem ebben az irányban haladt. Egész politikai tevékenységem a későbbi évek folyamán emellett tanúskodik, habár, éppen a legválságosabb időkben, a dolgok úgy alakultak, hogy inkább más problémák foglalkoztattak. Csodálatos, hogy abban az időben, mikor társadalmpolitikával és közgazdasággal kezdtem foglalkozni, egyes mondatok, amelyeket ehhez a témakörhöz tartozó művekben olvastam, szinte villámszerűen csaptak le rám és új fordulatot adtak gondolkodásomnak. Amikor például először kezembe vettem Schäffle közgazdaságtanát, — ezt akkor rendkívül haladó szellemű írásnak tekintették — már a tartalomjegyzék elolvasása ilyen hatást váltott ki belőlem. Az egész könyv ugyanis két főrésze volt osztvá a következő két alcímmel: «A magángazdasági rendszer» és «Az emberi gazdálkodás közgazdasági rendszere». Tehát — villant át agyamon — az önző magángazdasági motívum mégsem mindenható a gazdasági életben: hogy felfoghassuk azt, tekintetbe kell venni a «közgazdasági motívumokat» is. Később megalkuvást nem ismerő szabadkereskedelmi meggyőződésemre hirtelen csapást mért — s ezt sohasem, hevertem ki — egy mondat, amelyet List Frigyesnek könyvében olvastam: «A szabadkereskedelem a csereértékek rendszere, a védővám a produktív erőké.» Pillanatokról volt szó: de ezek a pillanatok szabták meg gondolatvilágom fejlődésének irányát.

Amidőn 1870 őszén az államtudományi vizsgára jelentkeztem, olyan biztosnak éreztem magamat azokban a tantárgyakban, amelyekből vizsgáznom kellett, hogy, elég szerénytelenül, még tudományos vitába is bocsátkoztam a közgazdaság tanárával, a különben kiváló Kautz Gyula professzorral, akit később, mint kollégámat, a képviselőházban is igen nagyra becsültem. Olyan kérdést intéztem ugyanis hozzám, amelyről az akkor bennem már kialakult nézet nem egyezett az általa írt tankönyvben kifejtett felfogással. Én

tehát a tankönyv értelmében feleltem ugyan, de mindjárt hozzátettem, hogy csupán az abban előadott felfogást ismételtem. Erre a tanár megkérdezte, miért hangsúlyozom ezt, — mire nekem persze szint kellett vallanom és egyenes felszólítására előadtam saját nézeteimet. Kautz professzor, dicséretére legyen mondva, ezt a — vizsgánál bizonyára szokatlan — fordulatot nagyon barátságosan fogadta s csupán azt jegyezte meg, hogy nem kíván vitába bocsátkozni a különböző felfogásokról, de megelégszik azzal, hogy én, amint arról éppen meggyőződött, a dolgot alaposan tanulmányoztam. Jeles bizonyítványt állított ki számomra.

Miután 1870 folyamán betöltöttem nagykorúságomat is, most már annak, hogy belépjek a nyilvános életbe, amelyet a politikai pálya kapcsán képzeltem el magamnak, semmi sem állott útjában, kivéve saját meggyőződésemet, amely szerint még nem voltam elég érett ahhoz, hogy a közéletben szerepelhessek. Előbb még világot akartam látni, elsősorban Angliát, ahol még sohasem voltam, dacára annak, hogy, mint ambícióval telt leendő politikus, Angliát valóságos mintországoknak tekintettem. Sajnos, azonban erre az utazásra nem került a sor: ismereteimet az angol alkotmányos életről, valamint annak számomra mintaképül szolgáló hőseiről, csupán könyvekből kellett merítenem. Ilyen, önmagam előtt is hiányosnak látszó előképzettséggel felvértezve kerültem be 1872-ben a képviselőházba, amelynek azóta — eltekintve egy rövid megszakítástól — állandóan tagja voltam s még ma is az vagyok.

III. FEJEZET.

SZEMÉLYES KAPCSOLATAIM LISZT FERENCCEL ÉS WAGNER RICHÁRDDAL

Életemben a zene — az érzések művészete — egészen különös szerepet töltött be: nem vagyok sem alkotó, sem előadó, sem teoretikusan képzett zenész — csupán a felvevőképesség van meg bennem a zene szépségei iránt, de ez aztán oly mértékben adatott meg nekem, hogy lelkivilágom lényeges alkotóelemét képezi és egész egyéniségemet is egy bizonyos fokig befolyásolta. Ez még politikai tevékenységemre is áll. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy Bach Sebastian, Mozart, Beethoven avagy Wagner Richárd műveiben kerestem vagy találtam volna felvilágosítást valamilyen vámpolitikai vagy nemzet jogi kérdést illetőleg; azonban egészen világosan éreztem, hogy a magasabbrendű zene, vagy mondjuk inkább a legmagasabb zene, még politikai téren is mennyire fokozza felfogóképességemet, valamint megkönnyíti számomra szétforgácsolt-nak látszó tüneteknek egybefoglalását és áttekintését.

Ez a belső kapcsolat a zenéhez még kalksburgi éveimbe nyúlik vissza. Már kisgyermekkoromban is részesültem zongoraleckékben, — azt hiszem ez volt fejlődésemnek egyetlen sablonszerű mozzanata — de ezek igazán nem jelentettek számomra élvezetet. Halálosan untam a dolgot, különösen pedig azokat a szörnyű szalóndarabokat, amelyeket nekem is, akárcsak más hasonló körülmények között élő gyermekeknek, születés- és névnapok alkalmával elő kellett adnom. Amikor Kalksburgba kerültem, a melléktantárgyak között szerepelt háromszor hetenként egy félóra zongoratanítás

is: ezt megadással vettem tudomásul. Azonban ottani zenetanárom felfogása és tanítási módszere csakhamar tökéletesen megváltoztatta a zene iránt táplált érzelmeimet. Zenetanárom igénytelen, cseh muzsikos volt: Frey Ferencnek hívták. Nem valami nagy művész, de teoretikusan alaposan képzett zenész, aki lángoló lelkesedéssel csüngött azon a művészetben, amelybe hálátlan nebulókat kellett bevezetnie. Csak bennem talált hálás tanítványra és azért említem meg nevét, mert ez a szerény, sehol sem érvényesülő, de tehetséges és lelkiismeretes ember tagadhatatlanul nagy befolyást gyakorolt lelki fejlődésemmre. Úgy emlékszem, mintha tegnap lett volna: az első zongoraórán, meg akarván győződni tudásom fokáról, felszólított, játszani valamit, mire én néhány szalondarabot adtam elő. Némi habozás utáni így szólt: «Nézze, ilyen kevésbé komoly dolgokkal ne foglalkozunk: be fogom magát avatni a klasszikus zenébe.» Ezzel maga elé tette Beethoven «Pathétique» szonátájának adagióját, eljátszotta s aztán átadta nekem, hogy próbáljak meg vele boldogulni. Technikailag megvolt bennem a képesség ennek a feladatnak a megoldására, de hiszen ez mellékes volt: azonban fontos volt az a szinte döbbenetes csodálkozás, amellyel ráeszméltem arra az új világra, amely előttem, az akkor 14 éves fiú előtt hirtelen kitárult s amelybe mindjobban behatoltam. Minden zongoraóra zenei fejtegetésekkel járt; mesterem igyekezett velem megértetni a nagy zeneművek belső tartalmát. Frey valóságosan rajongott Wagner Richárdért, ami ma már nem nagy szó, de akkor, a hatvanas években, amikor a bécsi zenekritikában Hanslick uralkodott és «Wagnerbarát» egyértelmű volt «különcel», bizony nem volt kis dolog. Emlékszem egy zongoraleckére, amelyet tanárom Bécsből való hazaérkezése után, ahol Lohengrint hallotta, adott nekem: zongorázásról szó sem volt — tanárom ajkairól zuhatagként omlott a Bécsben hallott legnagyobb zenemű dicsérete és valóságosan hitet tett a mester korszakalkotó küldetése mellett.

Így gyökereztek meg bennem, hogy úgy mondjam, intellektuális zenei benyomások, mert hiszen nagyobb

zenei kompozíciókat meghallgatni nem volt alkalmam. Ezekről a benyomásokról eltelve kezdtem meg Bécsben eltöltött első két egyetemi évemet. Itt aztán szívem szerint kielégíthettem zenei vágyaimat. Tulajdonképpen három esztendőt töltöttem Bécsben (1863-tól 66-ig), mert hiszen, amint ezt már említettem, az érettségi vizsga után egy teljes esztendőt kizárólag filozófiai tanulmányaimnak szenteltem. Elmondhatom, hogy ezekben az esztendőben a zenével való foglalkozás volt az egyetlen szórakozás, amit tanulmányaim mellett magamnak megengedtem: operába jártam, filharmonikus és egyéb hangversenyekre; kamarazenét hallgattam, hírneves művészek játékában gyönyörködtem: — élveztem, s magamban újra és újra átéreztem a hallottakat. Csodálatos módon az akkori nagy művészek egyikével sem léptem személyes érintkezésbe. Ez volt az az idő, amikor a bécsi kamarazenében Hellmesberger, akinek lelkes híve voltam, Laubbal versengett, amikor a zongoraművészek között Schumann Klárát, Taussig Károlyt s Rubinsteint ünnepelte a közönség; amikor Herbeck volt a zenebarátok társaságának vezetője s amikor az operaházban a nagy tenorista, Ander napja éppen letűnőben volt — mindig azt mondogatták, hogy már nincsen hangja, de valóban ideális Lohengrinja számomra mégis feledhetetlen emléket jelentett. Azonban személyesen e nagyságok egyikét sem ismertem s ez a körülmény talán elősegítette minden befolyástól mentes hatásukat zenei fejlődésemre.

És most ugorjunk át abba az időbe, amikor lelkiileg ilyenmódon előkészítve érintkezésbe léphettem a zene legnagyobb élő nagyságaival: nekik köszönhetem, hogy fogékonyságom a zene szépségei iránt tökéletesen kifejlődött. Ez a korszak egybeesik a nyilvános életbe való belépésemmel, s ami ennél fontosabb, a magyar renaissance időszakával, amely a 67-es kiegyezéssel vette kezdetét.

Akkoriban, a hatvanas évek végén s a hetvenes évek elején, Liszt Ferenc évente egy bizonyos időt Budapesten szokott volt tölteni. Nem voltak egyéb kötelezettségei s úgy látszott, mintha erejének javát házaja — amelyhez szívében mindig hű maradt — zenei

haladásának akarta volna szentelni. Akkor már a levegőben volt az a gondolat, hogy Budapesten zenei főiskolát létesítenek, élén Liszt Ferencsel. Az akkori közoktatásügyi miniszter, a negyvennyolcas nemzedék egyik kimagasló alakja, Eötvös József, a világhírű állambölcsész, természetesen magáévá tette ezt a gondolatot és komoly tárgyalásokba bocsátkozott Liszttel. Magától értetődik, hogy jómagam elejétől fogva el voltam ragadtatva ettől a tervtől és kerestem az alkalmat, hogy Liszttel személyes érintkezésbe léphessek. Hogy ez aztán miként történt, arra már nem emlékszem; eleinte érintkezésünk csupán banális társadalmi jellegű volt. Hiszen ő nem láthatott a lelkembe s nem sejtette, milyen lángoló lelkesedés él bennem a zene, s különösen a zenének amaz iránya iránt, amelynek Wagner mellett ő volt a fő megszemélyesítője. Arra sem emlékszem, hogy mikor és hogyan tört meg köztünk a jég; csak azt tudom, hogy a szorosabb kapcsolat megteremtésében bizonyára nagy hasznomra volt az a barátság, amely akkoriban fejlődött ki köztem és Mihalovich Ödön közt. Ez a fiatal muzsikus később nagy szerepet játszott Magyarország zenei fejlődésében s már akkor Wagnernek és Lisztnek nagy tisztelője volt: közöttük, ha nem is a szó technikai értelmében, olyanféle viszony állott fenn, mint tanítvány és mester között.

Most már Mihalovich útján gyakrabban találkoztam baráti körben is Liszt Ferencsel. De a köztünk létrejött személyes kapcsolatot tulajdonképpen annak a tevékenységemnek köszönhetem, amelyet először zurnalisztikai téren, majd, mint fiatal képviselő, a parlamentben kifejtettem a zeneakadémia megalapítása érdekében.

Amikor 1872-ben első ízben beválasztottak a képviselőházba, azt tapasztaltam, hogy parlamenti körökben ez a dolog meglehetősen zavaros mederbe terelődött. Az előbbi képviselőház a közoktatásügyi miniszter által javasolt összeget a zeneakadémia megalapítására takarékosági okokból törölte: ugyanaz a sors fenyegette az 1873. évre a büdzsébe beállított, ugyancsak ezt a célt szolgáló összeget. Ekkor elhatároztam,

hogy nyilvános szónoklattal síkraszállok az ügy érdekében. Ez volt a szűzbeszédem a magyar parlamentben és jellemzőnek, illetőleg szimbolikusnak tartom azt, hogy szónoklatom tárgya éppen a zene voút. Annak a fejtegetése, hogy a szűzbeszéd egy ambiciózus fiatal politikus számára mit jelent, s hogy az én esetemben milyen politikai természetű bonyodalmak fokozták jelentőségét, — nem tartozik ide; elég annyi, hogy helyzetem az akkori képviselőházban nem volt szilárdnak mondható és úgyszólván csakis abban a jóakarásban talált némi támaszt, amelyet Deák Ferenc, a nemzet és a. parlament akkori vezére irányomban tanúsított. Tüntető érdeklődéssel kísérte első szereplésemet és valószínűleg ennek a körülménynek tudható be, hogy próbálkozásom teljes sikerrel járt, nem csupán személyemre, de az általam képviselt ügyre nézve is. Javaslatomat nagy többséggel elfogadták, s hozzátehetem azt, hogy pozícióm a parlamentben ettől fogva biztosítva volt.

Parlamenti pályafutásomnak ez az első jelentős eseménye magával hozta azt is, hogy Liszttel való személyes kapcsolatom napról-napra szívélyesebbé vált. Liszt akkor az azóta a városrendezésnek áldozatul esett «Halpíacon» lakott, szerény lakásban, ahol esténként igen gyakran összegyűlt a budapesti zenei világ kis csoportja; néha vacsorára is, amely Lisztnél mindig hideg ételekből állott — ezt nevezte ő «hideg kezelésnek*». Itt aztán alkalmam nyílt tanulságos, érdekes beszélgetésekre, amelyek folyamán gyakran megtörtént, hogy Liszt, szavait világosabban megmagyarázandó, odaült a zongorához és irígylésreméltó vendégeinek egy-egy Beethoven vagy Mozart szonátának töredékét, valamelyik Chopin darabot vagy saját szerzeményét játszotta el teljesen szabadon, mintegy megfeledezve a publikumról. Valóságos zenetörténelmi tanfolyamokat rendezett így. Azonban sohasem volt szabad Lisztet felkérni, játszának valamit: aki erre vetemedett, az menten kegyvesztetté vált és az egész est hangulatát elrontotta. Liszt csak saját spontán elhatározásából ült a zongorához. Ezeknek az esti összejöveteleknek állandó vendége voltam s körülbelül úgy

éreztem magamat, mint Saul a próféták között. Ugyanis más hírneves zeneművészek is jártak oda, akik Liszt kedvéért jöttek Budapestre, még ha nem is állott szándékukban, hogy ott hangversenyezzenek. Természetesen ezeken az estéken Lisztnél ők is közreműködtek, azonban valamennyien — az akkori idők legnagyobbjai is, mint például Rubinstein, Paderewski, Wieniawski, a nagy hegedűművész és mások — úgy ülték körül Lisztet, mintha tanítványai lennének s minden szavára úgy figyeltek, akárcsak jóslatszerű kijelentésekre. Magától értetődik, hogy Liszt valódi tanítványai, az eljövendő zongoraművészek és hegedűsök, ugyancsak résztvettek ezeken az összejöveteleken. Lisztet valósággal agyonhajszolta a hivatottak és nem hivatottak serege; mindenki tanácsért, segítségért jött hozzá és Lisztnak nem volt tehetsége ahhoz, hogy a kényelmetlen látogatókat egyszerűen lerázza.

Amint így csaknem napról-napra megfigyelhettem őt intim körében, a művész iránt érzett csodálatomhoz hozzátársult az ember iránt érzett tisztelet és rokonszenv. Bizonyára neki is voltak gyengéi: természetes, hogy például fényes művészi pályafutása következtében ő benne is kikelt a hiúság magva, amely minden emberben el van vetve, s megtörtént, hogy hiúsága egyéniségének méltóságát hátrányosan befolyásoló módon nyilvánult meg. De nemes, jóságos ember volt, egyike a legjóságosabbaknak, akivel valaha is találkoztam. Irigység, rosszakarát ismeretlen fogalmak voltak előtte; hány muzsikus köszönhette neki azt, hogy egyáltalában megismerték, hogy érvényesülni tudott a közönség előtt! Számára mindig nagy örömet jelentett, ha új tehetséget fedezett fel és az, aki komolyan vette a művészetet, nála mindenkor tevékeny segítségre számíthatott. Kiemelem az irigység tökéletes hiányát, mert azt ilyen mértékben sohasem tapasztaltam olyanoknál, akiknek tevékenységükben vetélytársakkal kell számolniuk. A szoros barátság, amely őt korábbi években Chopinhez fűzte, a legjobban bizonyítja állításom helyességét. Azonban ez nem zárta ki azt, hogy alkalomadtán egy csöpp ártatlan malíciát ne tanúsítson vele egyenrangú — és sohasem alatta álló —

egyénekkel szemben. Erre jó példa az a kis történet, amelyet ő maga vagy harminc évvel annak megtörténte után mondott el nekem s még akkor is látszott, mennyire mulat a jólsikerült tréfán. A múlt század negyvenes éveiben, amidőn Liszt, dicsősége tetőfokán, hosszabb ideig Chopinnel egyidejűleg Párizsban időzött, egy alkalommal mindketten hivatalosak voltak egy előkelő hölgy zenei estélyen, ahol játszaniok kellett. Azon az estén Liszt úgy vélte, hogy Chopin mellett kissé háttérbe szorul s minden barátsága ellenére egy kissé bosszantotta a dolog. Hirtelen nagyszerű gondolata támadt: mialatt Chopin a zongoránál remekelt, Liszt Ferenc odasompolygott a háziasszonyhoz és fülébe súgta, hogy bizonyára rendkívül érdekes volna Chopint a sötétben hallgatni s hogy oltassa el a lámpákat. Ennek megtörténte után Liszt csendesesen leereszkedett a Chopin mellett álló székbe s odasúgta neki, hogy hagyja most őt tovább játszani. Chopin belement a tréfába és Liszt észrevétlenül folytatta ott, ahol Chopin abbahagyta. Senki sem vette észre a helycserét s így óriási meglepetést keltett, amikor az újra kigyulladt lámpák fényében, meglátták, hogy Liszt ül a zongoránál. Erre Liszt felállott és így szólt Chopinhez: «Most pedig, kedves Frédéric, tedd meg a kedvemért, ülj te a zongorához és játsszál úgy, hogy az emberek azt higgyék: Liszt játszik.» Ez az ártatlan tréfa, amellyel Liszt baráti vetélytársával szemben elégtételt szerzett magának, a legkevésbé sem zavarta meg barátságukat: ám Liszt élete végéig mulatott ezen a tréfán s úgy emlékezett vissza erre, mint valami jólsikerült ifjúkori csínyre.

Akkoriban s még jóval később is az volt a divat, hogy Lisztet, mint zongoraművészt elismerjék, ellenben mint zeneszerzőt lekicsinyeljék. Időközben ez a felfogás megváltozott: ami engem illet, én elejétől fogva meg voltam győződve ennek az elbírálásnak helytelen voltáról, mert reám Liszt kompozíciói rendkívül nagy hatást gyakoroltak. Magától értetődik, hogy szerzeményei tömegében akadt nem egy gyengébb, elmúlásra ítélt alkotás is: de vájjon nincs-e ez így minden alkotó szellemnél, aki akár költői, akár zenei téren sok kötet-

revalót írt? Vájjon abban a harmincegynéhány Goethe műveit tartalmazó kötetben minden elsőrangú alkotás-e? S nem találunk-e gyengébb dolgokat még Beethoven fenséges műzsája mellett is? Ám az alkotó szellem képességeit mindig legjobb teljesítményei után kell megítélni. És Liszt hagyatékában milyen ragyogó drágaköveket találunk! Hogy csak Dante- és Faust-szimfóniáit, zongorahangversenyeit és szonátaikat említsem, továbbá egyes dalait, az esztergomi és a koronázó misséjét, az Erzsébet és a Krisztus Oratóriumokat! Különösen ez utóbbinak egyes részletei bátran felvehetik a versenyt a legjobbal, amit az egyházi zene terén valaha is alkottak. Azokat, akik ezt a ritkáin előadásra kerülő művet ismerik, emlékeztetem itt azokra a részekre, amelyek Máté Evangéliuma nyomán a hegyi beszédből a «nyolc boldogságot» érzékeltetik. Ehhez a világirodalomban egyedülálló szöveghez megalkotni a zenei kommentárt bizonyára a legnagyobb feladat elé állította a legmélyebb gondolkozású filozófiailag képzett, igaz vallásosságtól áthatott zenészt is, aki emellett lángész is volt: s milyen nagyszerűen oldotta meg Liszt ezt a nehéz feladatot! A legegyszerűbb módszerekkel: baritonszólóval, vegyes karral, orgonavagy harmóniumkíséréssel tökéletes lelki egységet tudott kifejezésre juttatni a zenében: szinte átélte vélte az ember azt a belső folyamatot, amely az új tanok hallatára a megdöbbenet tömegben végbement. Hiszen az akkori idők felfogása szerint a kinyilatkoztatott nyolc boldogság csupa ellenmondást tartalmazott: boldogok a lelki szegények, a szelídek, az alázatosak, a könnyörületesek, a tisztaszívűek! Mily éles ellentét egy olyan világgal szemben, amely a gazdagság, a hatalom és az érzékiség kultuszára volt felépítve, nem csupán ténylegesen, — ezt ma is széles körökben tapasztalhatjuk — de ezeket az elveket meggyőződéssel, nyíltan vallotta is. Amikor Liszt művében a baritonszólo egymásután, egyszerű modulációkban, egyszerű kíséréssel felsorolja a boldogságokat úgy, mintha valami magától értetődő dologról volna szó, akkor minden egyes boldogság kinyilatkoztatása után felzúg a kórus válasza, jelképezve a

hallgatóságból kiváltott hatást. Ez a válasz — a hallott tanok elismérlése — eleinte habozó ütemű és ritmikailag kissé bizonytalan: érzékelteti a lelkekben végbemelő tusát a különös tanok hallatára. De minden egyes boldogság felsorolásával a kar egyre határozottabbá, erőteljesebbé, kifejezőbbé válik; az ember szinte hallani, érezni véli, miként bontakozik ki a szellem, miként melegednek fel a szívek, hogyan fokozódik a megértés a csodálatos tanok iránt és amikor a legnagyobb látszólagos ellenmondás elhangzik az Üdvözítő ajkairól «Boldogok, akik üldöztetnek az igazságért» s a szó egyszerű, de meglepően ható felmenő hármas hangja elszáll, akkor erre a kar visszhangja már ujjongó erővel válaszol. Érezzük: a szellemi ütközet eldőlt — a legnagyobb változás a világtörténelemben itt zeneileg olyan világosan, olyan erővel jut kifejezésre, amilyen kifejezőerőt csupán a legnagyobb lángelmék legkiválóbb műveiben találhatunk.

Nehéz, csaknem lehetetlen a zene által felkeltett érzéseket és benyomásokat szavakba önteni. Hiszen éppen azért zene a zene: valaminek a kifejezője, amá a fogalom felett áll, mélyebben jár minden metafizikánál és amit mindenki egyénileg érez át.

Liszt Ferenc olyan korban nevelkedett, amikor az ő lángelméjének megfelelő zenei kiképzésre Magyarországon nem volt mód: nem volt olyan zeneiskolánk, ahol a tökéletességre törekvő zenész megkaphatta volna a szükséges technikai kiképzést, valamint a múlhatatlanul szükséges útbaigazításokat. De az akkori közönség sem volt olyan, hogy annak zenei képzettsége és tapasztalata befolyásolhatta volna a leendő művészt, vagy akár csak a megélhetését biztosíthatta volna. Viszont a közeli Bécs — különösen Liszt szűkebb hazájához, Sopron megyéhez esett kis távolságra — a zenei élet elismert székhelye volt és Németország zenei köreivel is innen lehetett legjobban összeköttetéseket létesíteni, valamint útbaigazításokat nyerni az ottani kiképzési lehetőségeket illetően. Nincs tehát semmi csodálkoznivaló azon, hogy az ifjú Liszt zenei tanulmányai érdekében) elhagyta szülőhazáját és akkor sem tért oda vissza, amidőn mint

zongoraművész hírnévre kezdett szert tenni. Mindazonáltal a magyar népzene motívumait olyan megértéssel alkalmazta művészi szerzeményeiben, amelyre csak az képes, aki veleszületett zenei érzékkel bír a magyar zene iránt. Ha összehasonlítjuk a Szent Erzsébet oratóriumot, amelyben mesteri módon használ fel egyes magyar motívumokat anélkül, hogy megfosztaná azokat a hozzájuk tapadó föld szagától, avagy Magyar Rapszódiait például Brahms, bizonyára igen szép, de tökéletesen germán ízű Magyar Táncaival; akkor könnyen rájövünk arra, hogy Liszt Ferenc műveiben a magyar szellem hamisítatlan megnyilatkozásával állunk szemben s hogy nem képzelődés, de félre nem ismerhető tényeken alapuló igazság, ha Lisztet a magunkénak nevezzük, ő maga sem óhajtott egyebet és szerette, ha elismerték magyar voltát. Hiszen az ember akkor sem szakad el hazájától, akkor sem szűnik meg annak sajátosságait magába hordani, ha történetesen az egész világ szellemi kincseit magáévá tudja tenni s hatni képes az egész emberiségre.

Lisztől Wagnerig az út nem volt hosszú. Az ő révén ismerkedtem meg ezzel a valóban nagy emberrel s Liszttel való összeköttetésemnek köszönhetem, hogy «Wahnfried»-ben is — pedig nem volt olyan egyszerű dolog Wagner házába bejutni — szívesen láttak. Azok a benyomások, amelyek zenei élményeimnek tetőfokát jelentették, szorosan összefüggnek ezzel a két emberrel: gondolatvilágomban hozzájuk még egy nagy halott, Beethoven szelleme is társult.

Wagner Richárd theoretikus kultuszához már kalksburgi zenetanárom révén jutottam el, még mielőtt egy hangot is hallottam volna szerzeményeiből. Erre csak Kalksburgból való távozásom után került a sor, amikor három esztendeig Bécsben ütöttem fel tanyámat. Véletlenül úgy adódtak a dolgok, hogy ugyanannak a napnak az estéjén, —i az 1863—64. év folyamán — amikor szüleim beköltöztek újonnan bérelt bécsi lakásunkba, a bécsi Udvari Operában (akkor Káртnertor Theaternak híttak) Lohengrint adták. Valóságos mohósággal, dobogó szívvel rohan-

tam az előadásra. Azonban ebben az időben, amikor Lohengrint, Tannhäusert és a Bolygó Hollandit meglehetősen gyakran hallottam, nem mondhatnám, hogy ezek a szerzemények, eltekintve hatalmas zenei hatástól, mélyebben járó benyomást gyakoroltak volna reám: Wagner művészetének valódi értéke, tudatos és tudatalatti filozófiai tartalma akkor még egyáltalában nem nyilvánult meg előttem. Mindennek csak Bayreuthben ébredtem tudatára s évtizedekig tartott, amíg a Wagner műveiből nyert benyomások bennem tökéletesen megérték és világossá váltak. Mindaddig, amíg Parsifalt megismertem, csupán egyes részletekben tudtam valóban elmélyedni: csak ennek a szerzeménynek kapcsán, akkor is csak miután hosszasan foglalkoztam vele, értettem meg egészen az összefüggéseket, így tehát akkoriban nem jutottam tovább, minthogy a fentnevezett három műnek őszinte csodálattal adózom. Tristant akkor még csak Münchenben adták s a megértés olyan kezdetleges fokán álló Wagner-imádók is, mint jómagam, annak a csaknem egyhangú kritika hatása alatt állottunk, amely a mesternek ezt a szerzeményét «előnemadhatónak» s «élvezhetetlennek» nevezte: ma már az ember meg sem tudja érteni, hogy ez a nézet évekig uralkodhatott.

Liszt Ferenc segítségével azután lépésről-lépésre haladtam tovább, eleinte csak lassan, tapogatózva, mert nem élt bennem a vágy, hogy vele Wagner Richárdról fejtegetésekbe bocsátkozzam. Azonban ismertem azt a két nagyszerű írásművét, amelyet Liszt Lohengrinről és Tannhäuserrel írt az ötvenes években, mintegy előkészítve ezáltal ennek a két operának az első előadását. Azokról a nehézségekről, amelyek e két szerzemény színpadrahozatalát megelőzték, gyakran beszélgettünk Liszt Ferencsel. Szívesen elmondta, hogy a szöveg első olvasásakor mit érzett akkor, amikor az opera terén teljesen új tünettel találta szembe magát. Liszt csodálattól eltelve dicsérte a nagy etikai és lelki problémák dramatizálását s zenei aláfestését, mint ahogyan azt Wagner műveiben találjuk, s elmondta, milyen elragadtatással és lelkesedéssel tanulmányozta át a partitúrákat, ame-

lyek olyan hatalmas lángelmének, mint Wagner Richárdnak fenkölt gondolatait tükrözték vissza. Megható szerénységgel hajlott meg előtte, a nagyobb lángelme előtt, akinek elsőbbségét az alkotás terén sohasem vonta kétségbe, sőt, szinte tünetőleg elismerte, tréfásan fűzve hozzá: «De azért a zongoránál az én kéztartásom jobb!» Ezzel nem sokat mondott, mert Wagner Richárd nem tartott igényt arra, hogy zongoraművésznek tekintsék; ha leült a zongorához, legszívesebben Strauss-walzereket játszott jól-rosszul, amelyekért valósággal rajongott. Amikor Wagner Richárd egy ízben Budapesten tartózkodott, részt vett egy intim villásreggelin, amelyen rajta kívül Liszt Ferenc, Cosima asszony, Mihalovich, Apponyi Sándor unokafivérem és én voltunk jelen. Apponyit is belevontuk, bár ő nem volt rajongója a zenének, mint például én, de ezen a téren is nagyrabecsülte a kiváló teljesítményeket és általában olyan magasan álló, olyan széleskörű műveltséggel rendelkező ember volt, hogy minden intellektuálisokból álló társaságban, bármilyen szakmához is tartoztak annak tagjai, mindig megállotta a helyét. Wagner Richárd szemelláthatóan szívesen vette jelenlétét és élvezte társaságát, úgy, hogy visszatérőben lakosztályába, vele beszélgetve hagyta el a szálloda éttermét. A szalonba Apponyi Sándor társaságában lépett be Wagner: itt nyitott zongora állott, Strauss János «An der schönen blauen Donau» kottájával a tartóban. Éppen erről folyhatott a szó, mert Wagner rögtön odaült a zongorához és unokafivéremnek eljátszotta ennek a felejtetetlen waltzernek néhány taktusát, egyben lelkes szavakkal dicsérve a mű szépségeit. Ezért az élményért valósággal irigyeltem unokafivéremet, mert bizonyára nem sokaknak jutott osztályrészül, hogy Wagner előadásában hallgassák Strauss zenéjét! De ez a rajongás Straussért, amelyet én is szívemből osztottam, felette jellemző volt Wagner magatartására más zeneművészekkel szemben. Tökéletes ellentétben Liszttel, akiben általános nagy befogadóképesség lakozott, Wagner Richárd más komponisták megítélésénél mindig saját személye által befolyásoltatta magát. Kizárólag csak azokat tudta minden előítélet nélkül méltányolni, akik egé-

szén kívül állottak saját egyéniségén s ennél fogva szubjektíve nem érintették őt. Ennek a sajátosságnak tudhatók be elismerő szavai, amelyekkel a régebbi stílusú olasz operákról nyilatkozott; ugyancsak ezért szerette annyira Strauss Jánost is. Beethoven kultusza pedig, amely minden szubjektivitásán túl győzedelmeskedett s mindenekfelett uralkodott érzelmein, a nagy halott alkotásainak valóban földöntúli voltában lelte magyarázatát. Tanuja voltam annak, miként hajolt meg Wagner Richárd büszke feje alázattal Beethoven előtt és engem semmi sem hatott meg annyira, mint amikor a lángelmének eme hódolatát tapasztaltam egy olyan nagyság iránt, aki még az ő számára is elérhetetlen magasságokban látszott lebegni.

Azonban Wagnerben itt-ott felvillant az önkritikának maró szikrája is: ennek magam nem egyszer voltam tanuja s ez lelki élményeim legérdekesebbjei közé tartozik. Mondhatom, hogy bennem ennek az embernek az egyénisége egészen másképpen él, mint ahogyan azt általában leírni szokták.

Wagner Richárddal személyesen először Liszt Ferencnél találkoztam Weimarban. Ez a találkozás körülbelül a múlt század hetvenes éveinek első felében történt. Alkalmul az imént említett Krisztus Oratórium első előadása szolgált, amelyet a kiváló nagyhercegi udvari karmester, Lassen Eduárd vezénylete mellett tartottak meg az evangélikus templomban. Erre az előadásra jött el Wagner; a nagyszámban odasereglett vendégek közül hárman jöttünk Budapestről: Mihalovich, Végh János és én. Végh Jánossal mindketten szoros barátságban állottunk; kitűnő zenész volt, a polgári életben a bírói karnak tagja s rendkívül finom érzésű, szeretetreméltó ember. Hármasszövetséget alkottunk s gyakran utaztunk együtt oda, ahol valamilyen különleges zenei esemény volt készülőben.

Az Oratóriumról magáról már fentebb elmondtam egyetmást: a szóbanforgó alkalomkor az előkelő közönség mély megilletődéssel fogadta ezt a kiváló alkotást. Az első előadás után, talán mindjárt a rákövetkező napon, Liszt Ferenc meghívta a szorosabb baráti köréhez tartozó ünnepi vendégeket egy étke-

zésre s ez alkalommal mutatott be engem Wagnernek. Dobogó szívvel járultam a félisten elé; azonban, amint ez előrelátható volt, ez az első találkozásunk csupán kölcsönös banalításokra szorítkozott. A dolog egyelőre ennyiben is maradt, miután Wagner rögtön elhagyta Weimart, míg mi hárman még néhány napot Lisztnél töltöttünk, hogy ellátogassunk Thuringia legszebb helyeire, elsősorban a Wartburgra.

Következő találkozásomnál Wagnerrel ismét Liszt Ferenc lépett az előtérbe, de akkor a két életben lévő lángelméhez még egy harmadik is társult: a nagy há-íott, akinek láthatatlan jelenléte varázslatos hatást gyakorolt reánk. Akkor javában folytak az előkészületek a bayreuthi «Festspielhaus» megnyitására, de a vállalkozásnak anyagi nehézségekkel kellett megküzdenie: ezeknek az elhárítására Wagner arra a számára igen nehéz elhatározásra jutott, hogy Németország különböző városaiban hangversenyeken fog vezényelni, amelyeken — pedig ezt gyűlölte — műveiből vett részetek kerülnek bemutatásra. Így többek között Tristanból az előjáték és a «Liebestod» ismert egyvelege, a Niebelungokból a Siegfried halálát követő gyászzene, stb. Nem tudom, ki kezdeményezte a dolgot, de egy szép napon azzal a hírrel leptek meg, hogy Budapest is szerepel azoknak a városoknak a sorában, amelyekben ilyen hangversenyeket akarnak rendezni. Ez egy esztendővel a «Festspielhaus» megnyitása és a Niebelungok első bemutatása előtt történt.

Amikor a Budapesten rendezendő Wagner-hangversenynek híre ment, rögtön megkezdődött egy ellenakció. A sajtóban is megszólaltak olyan hangok, amelyek azt vitatták, hogy Budapest nem lévén német város, semmivel sem lehet igazolni azt a kísérletet, hogy magyar pénz segítségével igyekezzenek talpra állítani egy német vállalkozást. Miután különben is akkoriban korántsem élt még a budapesti közönségben ia később lábrakapott rajongás Wagner Richárd művei iránt, ez a felfogás élénk visszhangra talált és a jegyek a hirdetett Wagner-hangversenyre olyan rosszul keltek el, hogy a teljes sikertelenség veszedelme fenyegetett, ami a mesterre nézve kellemetlen lett volna, fővárosunkat

pedig nem helyezte volna előnyös világításba. Amikor Liszt megtudta a dolgok illetően való állását, rögtön kijelentette: «A hangversenyen el fogom játszani Beethoven nagy Es-dur koncertjét». Alighogy kitudódott Lisztnek ez az elhatározása, minden jegy egyszeriben elkelt s ezzel biztosítva volt az anyagi, valamint a művészi siker, még pedig valamennyi többi várost túlszárnyaló mértékben. Wagnert mélységesen meghatotta hű és forrón szeretett barátjának ez a demonstrációja: azokból a kellemetlen mellékkörülményekből pedig, amelyek Lisztet erre a lépésre bírták, sohasem tudott meg semmit.

Eszerint a hangverseny két részre oszlott. Az első részben a mester személyes vezénylete mellett Wagner-töredékeket adtak élő, a másodikban pedig Beethoven zongorahangversenyét Liszt interpretációjában: a kísérő zenekart Richter János vezényelte. Mély megilletődéssel vártuk az elkövetkezendőket és, az igazsághoz híven, meg kell állapítanom, hogy az érdeklődés középpontjában Liszt szereplése állott. Hiszen akkor már jóideje befejezte volt művészi pályafutását s már évtizedek óta nem volt kapható semmiféle nyilvános szereplésre; tehát valóban páratlan zenei esemény-számba ment, hogy ismét a zongora útján fog a tömegekhez szólni Liszt, az érett, teljesen kifinomult mester, akiről rég lehullott az előadóművészekhez tapadó salak: Liszt, a legnagyobbszerűbb egyházi zeneművek alkotója! S ezt a hatalmas zenei élményt Wagner Richárdhoz való, odaadó barátságának köszönhatték az emberek. Zenei szempontból nyugodtan nézett mindenki a nagy nap elé: zenekarunk már abban az időben is olyan magas fokon állott, hogy megfelelő vezetés mellett bármilyen feladattal meg tudott birkózni. A vezetés pedig Richter János kezében volt, akit Wagner «segédjének» nevezett, akire rábízta a Niebelungok első előadását és aki ezenfelül nagyon jól ismerte a budapesti zenekart, amelynek fejlődéséhez ő is nagyban hozzájárult. Wagner kívánsága az volt, hogy az előadást megelőző nap délelőttjén megtartandó főpróbán a közreműködőkön kívül senki se legyen jelen. Azonban Liszt mégis keresztülvitte, hogy velem

és Mihalovich barátommal kivételt tegyenek s beengedjenek minket: természetesen Cosima asszony is jelen volt, valamint egy Dunkel János nevű úriember, főnöke a Rózsavölgyi-cégnek és maga is finomérzésű muzsikus. Kiemelem ezt a körülményt, mert ebből kitűnik, hogy a terem légköre mentes volt minden esetleges, előítéletekkel telt ellenséges beállítás által okozott, zavaró áramlatoktól: ellenkezőleg, a teremben a legteljesebb harmónia uralkodott és misem akadályozta a hallgatóság befogadóképességét. Ennek rendkívül nagy fontosságot tulajdonítok, mert például reám mindig zavarólag hat, ha olyan valakinek a jelenlétét észlelem, akiről tudom, hogy közönyös az ügy iránt; ám ezúttal ilyesminek nyoma sem volt, semmi sem zavarta annak a teremnek a légkörét, ahol a próba lezajlott. Ez a főpróba volt talán zenei élményeim között a legjelentősebb.

Nem hiszem, hogy tévedek, amikor megállapítom, hogy Liszt ez alkalommal érte el zongoraművészetének tetőfokát — sőt, talán a teljesítmény-lehetőségnek legmagasabb fokát, amelyet előadóművész egyáltalában elérhet. Richter János és a zenekar szinte elbűvölve követte a mester intencióit, boldogan, hogy játékát kísérelhetik: közreműködésükben semmi sem volt észlelhető, ami legkevésbé is zavarhatta volna a tökéletességnek azt a csodálatos varázsát, amely Liszt játékából áradt. Íme — 57 éve annak, hogy ezt megéltem, hogy hallottam Lisztet Beethovent játszani Wagner kedvéért és még ma is úgy cseng fülemben és lelkemben a zene, mintha csak tegnap hallottam volna! Szinte érezni lehetett, hogy a nagyszerű mű minden egyes fontosabb fordulatanál miként ölelkezik össze a két élő mester szelleme, akik közül az egyik a zongoránál ült, míg a másik áhítattal hallgatta őt: ám mindkettőjüket egyaránt boldogsággal töltötte el a nagy halott iránti csodálat közös érzése. A szuggesztió láthatatlan szálai kihatottak a mélységes érzések eme gócpontjából az egyszerű halandókra is: boldogítóan fonták be lelkünket, amely ellenállás nélkül adta át magát az élvezetnek. Ezt az élményt nem lehet sza-

vakkal leírni, hiszen minden fogalmakon felülálló, szavakkal ki nem fejezhető valami volt: zene!

A főpróba után az egész kis társaság együtt ment ebédelni. Senki sem szólt egy szót sem, senki sem nyilvánította tetszését: mindenki ösztönszerűen érezte, hogy a rajtunk elhatalmasodott hangulatnak a hallgatás felel meg leginkább. Wagner belekarolt Lisztbe és szóltalanul haladt vele a társaság élén. Csak amikor már asztalnál ültünk, tört meg a varázs: Wagner látható izgalommal ezekkel a szavakkal fordult Liszthez: «Kedves Ferencem, Te ma alaposan lefőztél engem — ugyan mit adhatnék én azután, amit Te adtál ma nekünk!» Ebben a hangnemben folytatta, alázatos szívvel magasztalva Beethoven lángelméjét, majd újra és újra hálás köszönettel halmozta el Lisztet, amiért oly nagyszerűen tolmácsolta a nagy halott remekművét. Ami minket illet, úgy egyáltalában nem mertünk részt venni a beszélgetésben: ugyan mit is mondhattunk volna? Talán azt, hogy «Mester, ma igazán szépen játszott*?! Minden dicséret csak megzavarta volna azt a bűvös légkört, amelybe Liszt művészete felemelt bennünket.

De térjünk vissza a földre. Másnap, a hangverseny napján, Mihalovich kíséretében már korán reggel felkerestem Lisztet, hogy Wagner budapesti tartózkodásával kapcsolatban egyetmást megbeszéljek vele. Legnagyobb megdöbbenéssel láttuk, hogy Liszt jobbkezének harmadik ujján kötést visel. «Nos igen» — mondotta mosolyogva — «amint látják, egy kicsit megvágtam magamat.» Azt hittük, vége a hangversenynek és megkérdeztük a mestert, hogyan gondolkodik ő a dolgról? «Hogy-hogy?» — válaszolta — «természetesen játszani fogok ma este.» — «De mi lesz a sérült ujjal?» «Azt egyszerűen ki fogom kapcsolni.* És csakugyan: aznap este eljátszotta az Ea-dur koncertet úgy, hogy jobbkezének harmadik ujját nem használta s ezt a közönség nem is vette észre! Ez volt Liszt, mint zongoraművész! Természetesen époly gyönyörűen játszott, mint előző nap, azonban a légkör már nem volt oly tökéletesen mentes minden ellenáramlattól és az a mélységes be-

nyomás, amelyet reám a főpróbán hallottak gyakoroltak, csak egy későbbi esemény keretében ismétlődött meg — de erről majd alább beszélek.

Nem mondhatnám, hogy Wagner Richárdnak ez a budapesti tartózkodása közelebb hozott volna minket egymáshoz. Túlságosan elfoglalták őt a hangversenys az ezzel összefüggő mellékkörülmények, semhogy ideje lett volna olyan társadalmi érintkezések ápolására, amelyek nem állottak szoros kapcsolatban művével. Erre, még ha akarta volna is, nem ért rá. De szóba hozta előttem egy sokkal előbbi budapesti tartózkodását, amikor viszont én nem időztem Budapesten, és megemlékezett már korábban elhalt Beöthy Ákos barátomnak egy beszédéről, amelyet ez utóbbi, mint egy ifjúsági küldöttség szónoka, intézett hozzá. Wagner erről úgy beszélt, mint egy nagy megtiszteltetésről, amely őt érte. Csodálatos módon a rákövetkező évben köztünk is hasonló eset törte meg a jeget.

Természetesen iá Niebelungok bemutató előadásának mind a három ciklusára jöttem Bayreuthbe, Velem volt Mihalovich is; együtt szálltunk meg Nicklas városi könyvelőnek egyszerű, polgári otthonában. Bayreuthben akkoriban bizony még minden nagyon kezdetleges állapotban volt; jó időbe telt, míg¹ sikerült Anspach és Bayreuth örgróf jainak eme szép frank székhelyét álmából felrázni. A kényelem úgyszólván ismeretlen fogalom volt; a szállodák csupán igen szerény igényeket elégíthettek ki, közlekedési eszköz is rendkívül korlátolt számban állott a vendégek rendelkezésére, ami, tekintettel a távolságra a belvárostól az ünnepi játékok színhelyéig, különösen esős idő vagy nagy meleg esetén, sok kellemetlenséget okozott. A város nem volt alácsatornázva: még néhány évvel később is, amikor egymagam voltam Bayreuthben és ugyancsak privátházban laktam, mindig négy — még pedig elég hatalmas méretű — kulccsal a zsemben kellett járkalnom. Az egyik a kapukulcs volt, a másik a lakásomé, a harmadik a szomszéd lakásé, miután csak ezen keresztülmenve, vehettem hasznát a negyedik kulcsnak: a saját lakásomban erre nem adódott alkalom. Igaz, hogy mindez még a XIX. század

folyamán teljesen megváltozott; a várost már régen alácsatornázták, az összes magánlakásokban, ahol szállóvendégeket befogadnak, modern fürdőszobabe-
 rendezések szolgálják a kényelmet és az ünnepi játé-
 kok idején mindig elegendő autótaxi — azelőtt pedig
 egyfogatú kocsi — áll az idegenek rendelkezésére. A
 szállodák is csaknem nagyvárosi színvonalon állanak.
 Azonban Mihalovich barátom és én akkoriban, 1876-
 ban, az ünnepi játékok első esztendejében, még elég
 fiatalok voltunk ahhoz, hogy ezeknek a kis városias
 jelenségeknek, amelyek élénken emlékeztették az em-
 bert a Kotzebue-korabeli polgári körökben játszó víg-
 játékokra, inkább komikus oldalait tekintsük s ezeken
 mulassunk: a nyomukban járó kényelmetlenségekkel
 nem sokat törődtünk. Miután nagynehezen szoká-
 sainknak megfelelő mosdóberendezéssel láttuk el ma-
 gunkat, például nagyon jól mulattunk azon, hogy derék
 háziasszonyunk, átnézve a mosásra kiadott szennyes
 fehérneműt, csaknem minden egyes darabnál meg-
 jegyezte: «No, ezt még bizony nyugodtan hordhat-
 nák!» Végre is belenyugodtak abba, hogy két különc-
 cel van dolguk és az ott töltött három hét folyamán
 az egész család valósággal szívébe zárt bennünket.
 Erről egy megható eset kapcsán győződhettem meg:
 mikor ugyanis 53 esztendővel később, már a háború-
 utáni ünnepi játékok egyikén Bayreuth-ben voltam, egy
 öreg asszony jelentkezett nálam és, felmutatva egy
 ifjúkori, első ottlétem alkalmával a minket vendégül
 látó családnak ajándékozott fényképemet, ezzel iga-
 zolta magát: a Nicklas-család egyik leánytagja volt.
 Közben férjhezment, majd nagyanyává lett, özvegyi
 sorba került, — ám az egykori idők emléke még mindig
 élt benne. Bevallom, hogy én bizony nem emlékeztem
 személy szerint Nicklas kisasszonyra, azonban az egész
 család úgy maradt meg az emlékezetemben, mint egy
 kispolgári hangulatos kép mása: az öreg asszony lát-
 tára pedig, nem minden meghatódottság nélkül, újra
 magam elé idéztem azokat a régen elmúlt időket.

Mindezekből az apró-cseprő bajokból azonban
 mégis kiformalódott annak a nagyszerű sikernek a
 képe, amely Wagner Richárdnak jutott osztályrészül

a «Festspielhaus» megnyitásakor. Noha akkor még javában dúlt a harc személye körül s erősen kellett küzdenie az elismerésért, mégis el tudta érni azt, hogy az általa kijelölt helyen létrejöjjön az az épület, amelyben fő alkotásának technikai előfeltételeit kedve szerint megteremthette. Elérte azt, hogy az ünnepi játékok háza válogatott közönséggel telt meg; a hallgatóság soraiban Németország szellemi világának színe-java mellett idegen kultúrországok előkelő képviselői is helyet foglaltak. A hadjárat még nem dőlt öl végleg: de meg lehetett állapítani, hogy Wagner egy fontos csatát máris megnyert. A német uralkodó családoknak csaknem összes tagjai, élükön az agg Vilmos császárral, jelen voltak, hogy ezzel is kifejezzék, mily nagyra becsülik Wagner alkotásainak nemzeti jellegét és fontosságát. A mester valóban büszkeséggel tekinthetett az elért eredményre és újult erővel láthatott hozzá a munkához, hogy művére rátehesse a koronát. Senki sem tudta magát kivonni a hatása alól, még ellenfelei sem, akik, Hanslick-kal élükön, szintén jelen voltak, hogy mint kritikusok eleget tegyenek hivatásuknak: a tények előtt azonban nekik is meg kellett hajolniok. De mit érezhetett maga Wagner, amikor a «Festspielhaus» láthatatlan zenekarából felhangzottak a Rajna Kincse első taktusai!

Azt mondanom sem kell, hogy jómagam teljesen az ünnepi játékok hatása alatt állottam: telve lelkesedéssel, belső izgalomtól remegve foglaltam el ülésemet az első előadás alkalmával. A mellettem lévő hely még üres volt; el lehet képzelni megdöbbenésemet, amikor egyszerre csak Hanslick Eduárd telepedett le mellém. Azok után, amiket az imént mondtam az ellenáramlatok hatásáról, könnyen el lehet képzelni, milyen kellemetlenül érintett ez a véletlen. Miután azonban Hanslickot felületesen ismertem, nem tehettem egyebet, minthogy néhány szót váltsak vele, de Wagner művéről egyáltalában nem beszéltünk: jól ismerte felfogásomat és volt benne annyi tapintat, hogy meg sem kísérelte azt, hogy más útra térítsen. Különben szerencsémre csakhamar el is tűnt, — ha jól emlékszem, már az első két előadás után.

Tagadhatatlan, hogy az előadásokban kifogásolni való is akadt, miután Wagner az egyes szerepek betöltésénél nagyobb súlyt helyezett a drámai hatást keltő megjelenésre, mint a hangra s ezenfelül mindenféle technikai újítások még nem voltak kellően kipróbálva. De ha valaki nem azért jött, hogy mindent kritizáljon, ellenben azért, hogy élvezzen és a földi dolgokon felül emelkedjék, úgy mindenesetre megtalálta számítását. A mű szelleme, a mester közvetlen sugalmazásának hatása alatt, még így is teljes nagyságában érvényesült. Ha azonban összehasonlítom az akkor bennem lakozó megértési készséget ennek az alkotásnak valódi jelentősége iránt azokkal az érzésekkel, amelyekkel ma viseltetem Wagner remekműve iránt, úgy egy bizonyos szégyenkezéssel kell megállapítanom, hogy akkoriban bizony még igen hiányos volt a befogadóképességem. De amennyit csak bírtam, magamba szívtam s ez engem kielégített. Mindjárt az első előadás alatt egy különös megfigyelésre nyílt alkalmam. Az egyik felvonásközben ugyanis Mihalovich barátom beszélni akart a Wagner-család valamelyik tagjával s e célból felkereste a család számára az ünnepi játékok épületében fenntartott helyiségeket. Találomra benyitott egy szobába: ott ült Wagner egyedül, gondolatokba elmerülve egy íróasztal előtt. Amikor megpillantotta az ismerős arcot, felriadt és csaknem kedvetlenül így szólt: «Nem, ez nem az, amit én magamnak elképzelttem: ez messze mögötte marad annak, amit én akartam!» Mihalovich azt hívé, hogy a mester az előadást kifogásolja, elkezdte azt dicsérni, mire Wagner így válaszolt: «Dehogy, nem erről van szó: jól tudom, hogy az emberek megtették a tőlük telhetőt; de az, amit én csináltam, — az nem az, ami voltaképpen bennem élt.»

Ez a különös megjegyzés, amely mély betekintést enged a lángelme műhelyébe, egyáltalában nem kisebbiti Wagner csodálatos művének nagyságát. A dolog ugyanis úgy áll, hogy a lángész mindig többet érez, mint ami kifejezhető: ennek kikerülhetetlen következménye az a bizonyos keserűség, amikor azt kell tapasztalnia, hogy belső megnyilatkozásait képtelen

megfelelő módon kifejezni, mint ahogyan ez, már a dolgok természeténél fogva is, tényleg lehetetlen. Olyan hirtelen természetű, erőszakos embernél, mint amilyen Wagner volt, ez a keserűség azután olykor ilyen kitörésekben nyilvánult meg. Tanulságos volt Wagnert erről az oldaláról is megismerni, de bizonyára teljesen hibás volna ezt a keserű hangulatot tekinteni Wagner, vagy általában a zseni állandó lelkiállapotának. Egyes kivételektől eltekintve, amikor a melankóliára való, úgyszólván beteges hajlamosság esete forog fenn, a lángelmeű embert alkotása boldoggá teszi és joggal tudatában is van sikerének: ez Wagner Richárdnál és Beethovennél is gyakran jutott kifejezésre. Csak gondoljunk vissza Beethovennek a Missa Solemnisről tett kijelentéseire, amelyekben felületes és kicsinyes emberek önmagasztalást véltek felfedezni: pedig ezek a kijelentések a lángész naivitásából fakadtak. Wagner lelkén is az ünnepi játékok napjaiban a mélységes benső elégtétel érzése uralkodott s a fentidézetthez hasonló kijelentések csak azt bizonyítják, hogy még emelkedett hangulata sem akadályozta meg őt az önkritika gyakorlásában. Hiszen végeredményben ez az alapja minden magasabb cél felé irányuló törekvésnek.

Engem a mesterhez egy magábanvéve jelentéktelen eset hozott közelebb. A tetralógia első bemutatása után a «Festspielhaus» tágas melléktermeiben bankettet rendeztek: ezzel ünnepelték meg hivatalosan a nagy eseményt, egyúttal mintegy megpecsételve a sikert. Tekintélyes gyülekezet töltötte meg a helyiséget; ott voltak Németország szellemi világának kiválóságai, nem is szólva a külföldi nagyságokról. Ünnepi szónokul Berlin főpolgármesterét, egyúttal a német Reichstag egyik vezető tagját, dr. Forckenbecket szemelték ki. Mihalovich és én néhány más 'barátunk társaságában meglehetősen szerény helyet kaptunk az asztalnál és szinte elvesztünk a társaságban. Hiszen akkor még egészen fiatal ember voltam, nyilvános pályafutásom legelején, egyike azoknak, akikről azt szokták mondani, hogy «a legszebb reményekre jogosítanak». Feszült érdeklődéssel figyeltem Forcken-

beck szavait és osztoztam abban az általános csalódásban, amelyet beszéde az egész társaság számára jelentett. A máskor kiváló szónoknak nem volt jó napja: az a benyomásunk volt, hogy a tárgy sem igen felelt meg egyéniségének. Beszéde meglehetősen köznapias dicsérő mondatok sorozatából állott, amelyekbe itt-ott némi bírálat is vegyült: melegségnek, avagy éppen lelkesedésnek a szónoklatban nyoma sem volt. Az egész rendkívül nyomasztóan hatott a kedélyekre. Egyszerre csak két hölgy lépett hozzám: mindketten Liszt és Wagner baráti köréhez tartoztak és talán elsősorban az általuk kifejtett tevékenységnek volt köszönhető, hogy az egész bayreuthi vállalkozás sikerült. Az egyik Dönhoff Mária grófnő, később Bülow herceg birodalmi kancellár neje volt; a másik Schleinitzné, később Wolkenstein gróf osztrák-magyar nagykövet felesége. Valósággal megostromoltak: azt követelték, hogy szólaljak fel és ezzel mentsem meg a helyzetet. A két hölgy ugyanis egy alkalommal hallott már engemet beszélni és pedig Budapesten, egy Liszt-ünnepély alkalmából: úgy látszott, hogy akkori szónoklatom megnyerte volt tetszésüket. Erélyesen tiltakoztam: ha, mondjuk, a délelőtt folyamán felszólítanak, hogy beszéljek a banketten, úgy ezt bizonyára nagy kitüntetésnek veszem és a felszólításnak örömmel eleget is tettem volna. Azonban ilyen gyülekezet előtt ilyen témáról szónokolni, minden előkészítés nélkül, vétkes beképzeltségről tanúskodnék; ezenfelül — magyaráztam a hölgyeknek — még a siker is több, mint kétséges s a helyzetet újabb kudarc bizonyára nem befolyásolná kedvezően. Érveléseim nagyon is helytállóak voltak. — hasonló esetben ma is ugyanígy érvelnék — de mégsem sikerült a hölgyeket meggyőzőnöm: megmaradtak kívánságuk mellett, tekintélyük és szeretetreméltóságuk egész fegyvertárának felvonultatásával folytatva ellenem az ostromot. Végre következő ultimátum elé állítottam őket: öt perc, csupán csak öt perc gondolkodási időt kérek — ennek az időnek a leteltével nézzenek felém s én inteni fogok: ha időközben eszembe jut valami olyan gondolat, amelyet érdemes itt előhozni, akkor igenlőleg, — ha pedig semmi sem

jut az eszembe, akkor tagadólag megrázom fejemet. De kikötöttem, hogy ez aztán végérvényes lesz. Ebbe mindketten belenyugodtak; amikor az öt perc letelte után felém néztek, igenlően bólintottam. Meg volt az alapgondolat; szónoki kidolgozását azonban teljesen rá kellett bíznom a pillanat ihletére, mert alighogy bólintottam, máris felszólítottak beszédem megkezdésére. Mondhatom, hogy ez volt nyilvános pályám egyik legmerészebb vállalkozása: azonban mégis sikerült.

Az agyamban felvillant gondolatot egyenesen Wagner Richárd művéből merítettem. Beszédemben összehasonlítottam őt magát, fejlődésének menetét, egész művét az ifjú Siegfrieddel, a hőssel, aki nem ismerte a félelmet és minden akadályt legyőzve, kösziklácson, tátongó szakadékokon keresztül, nem törődve az útjában felcsapó lángokkal, megostromolja a hegytetőt, ahol Brünhilde — beszédemben a tragédia műzsájának tettem meg őt — mély álomban nyugszik: Wagner ébresztette életre s most Brünhilde szavaival köszöntöm mindnyájunk nevében a mestert: «Üdvöz légy, győzelmes fény!» (Heil Dir, Du siegendes' Licht!)

Lehetetlen volna ecsetelni azt a lelkesedést, amely beszédem befejezése után erőt vett a társaságon: mint ha csak valamennyien rossz álomból riadtak volna fel. Ilyen szónoki sikerem sem azelőtt, sem azután sohasem volt. Azonban számomra a legfontosabb mégis az volt, hogy a mester, akihez szavaimat intéztem s aki beszédem alatt mintegy kővé meredten nézett velem farkasszemet, most mélységes megindultsággal karjaiba zárt s egyetlenegy mondattal fejezte ki köszönetét: «Mától fogva vége köztünk minden banalitásnak h Ezzel fel voltam véve baráti körébe, ahol ezen túl mindig volt számomra hely.

Ha visszagondolok erre az esetre, úgy valósággal elképedek merészségemen, amellyel én, az akkoriban még meglehetősen ismeretlen fiatalember, jobb belátásom ellenére, meggondolatlanul vállalkoztam erre a kényes feladatra. Ezt csak azzal tudom megmagyarázni, hogy az egészen kivételesen emelkedett hangulat hatása alatt állottam — meg aztán eleget akartam

tenni két szép hölgy kívánságának is, akik annyi bizalommal fordultak hozzám. Akárhogy volt is: tény az, hogy ennek a beszédnek emléke a bayreuthi hagyományokban még évtizedekig élt tovább, amint ezt a következő, sokkal később lejátszódott epizód is bizonyítja. A világháború második esztendejében történt, hogy engemet, aki akkor már a hetvenes éveket tapostam, valami Vörös Kereszt-ügyben Stockholmba küldtek ki. Egy összejövételről volt szó, amelyen egyrészt a német, osztrák és magyar, másrészt az orosz Vörös Kereszt kiküldötteinek kellett találkozniuk, hogy megbeszéljenek bizonyos megállapodásokat a hadifoglyok bánásmódját illetően. A német főkiküldött a későbbi birodalmi kancellár, Miksa badeni herceg volt, aki reám, mellesleg mondva, a legkedvezőbb benyomást tette. Amikor megneveztek előtte, első kérdése ez volt: «Ön az az Apponyi gróf, aki azt a híres bayreuthi beszédet tartotta?» Az a «híres bayreuthi beszéd» akkor éppen 40 éves volt és ebbe a negyven, évbe beleesik az egykori szónok politikai pályája, amely talán mégis csak okozott némi feltűnést! Azonban a német államférfiú és birodalmi herceg számára, akivel Stockholmban találkoztam, csak a bayreuthi beszéd bírt fontossággal. Az ebből levonható általános tanulság pedig az, hogy a tisztán emberi vonatkozású dolgok, mint például a művészetek, minden politikai ténykedésnél előbbre helyezendők.

Ennek a beszédnek még egy vonzó és számomra örvendetes utójátékáról szeretnék megemlékezni. Amikor szónoklatomnak vége volt, tömegesen tódultak felém az emberek, hogy üdvözöljenek az elért siker alkalmából: a gratulációk sorában volt a híres hegedűművész Wilhelmi is, aki a bayreuthi zenekarban mint hangversenymester működött. Nem csupán nagy művész, de emellett rendkívül szeretetreméltó, joviólis ember is volt. Így szólt hozzám: «Nagyon nagy örömet szerzett nekem és én viszonzni szeretném azt valamivel. Holnap úgyis szünet lesz: tudja mit, jöjjön el hozzám délelőtt és hozzon magával akit csak akar. Rubinstein, az ünnepi játékok zongorakorrepetitora is ott tesz s majd eljárszunk önnek mindent, amit csak

kíván.» Természetesen nem kérttem magamat, de kapva kaptam az alkalmon és a műsor összeállításánál nem tanúsítottam valami nagy szerénységet: így aztán másnap velem együtt érző emberek társaságában egészen elsőrangú hangversenyben volt részem. Wilhelmi uralkodóhoz méltó bőkezűséggel osztogatta kincseit: nagy művészek általában bizalmas baráti körben tudnak legmagasabbra felemelkedni. Elmondhatom, hogy nagyszerű jutalomban részesültem; de legszebb jutalmam mégis az volt, hogy beszédem kapcsán új, szívélyes viszony fejlődött ki köztem és az emberiség egyik legnagyobb alkotó elméje között.

Az egész tetralógia háromszori előadása, a szükséges szünetekkel együtt, három hetet vett igénybe. Ez idő alatt Wahnfriedban ismételten voltak fogadóesték, azonban engem bizalmas összejövetelekre is meghívtak oda; ezenfelül néhány, az ünnepi játékoknál közreműködő művésszel is személyes összeköttetésbe léptem, ami felette tanulságos és kellemes volt számomra. Az előadások befejeztével Mihalovich és én még néhány napig Bayreuthban maradtunk, hogy Liszt Ferencsel fesztelenül érintkezhessünk Wahnfriedban. Egy ilyen este feledhetetlen maradt számomra: Cosima asszony, a távol lévő mester beleegyezésével, csekélyszámú vendéget látott magánál, hogy felolvassa előttük a Parsifal vázlatát. Ha emlékezetem nem csal, Liszten, Mihaloviokon és rajtam kívül csupán Lenbach és egy Youkoufki nevezetű festő, aki a «Festspielhaus» díszleteivel foglalkozott, voltak jelen. A mester lelkében akkor már teljes egészében élt a Parsifal és noha orvosai óva intették minden szellemi megerőltetéstől, lehetetlen volt őt megakadályozni abban, hogy ezt az alkotást most már be is fejezze: az egészen újszerű gondolatvilág, amely előttünk a Parsifal szcenáriumában kitárult, mélységesen megindított valamennyiünket. A Ring-nek Schopenhauer-szerű pesszimizmusától áthatott eszmeköre után ez a mű a legtisztább keresztényi érzelmeket tükrözte vissza, odaállítva a megváltás eszméjének alapfeltételéül a lelki tisztaságot. Csoválatos átváltozás előhírnökének voltunk tanúi, melynek teljes mélységét és jelentőségét csak sok évvel ké-

sőbb, tulajdonképpen csak mostanában fogtam fel teljes egészében. A mester felfelé szárnyalásának lelki mozzanatai és az abban, valamint egész tevékenységében megnyilvánuló következetesség csak alkotásainak újraátélésekor, azoknak alapos átgondolása után vált előttem teljesen világossá: de itt még nem akarok ennek a fejtegetésébe bocsátkozni. Csak azt szeretném elmondani, hogy a Parsifal néhány hónappal a szóbanforgó este után már el is készült s hogy a mester egy példányt küldött nekem ezzel az ajánlással: «Nemes barátomnak, Apponyi grófnak.» Ezt a példányt, mint felbecsülhetetlen értékű hagyatékot, mai napig is féltve őrzöm.

A mester házában, Wahnfriedban eltöltött esték egyikén aztán részem volt egy olyan zenei élményben, amelyet egysorba állíthatok azzal a főpróbával, amelyen Liszt Beethoven Es-dur hangversenyét játszotta el. Szokás szerint vacsora után kis társaság gyűlt össze Wagner házában: a mester, fáradságára való hivatkozással, visszavonult s így a társaság középpontjába Liszt került. A szó Beethoven utolsó szonátaíra terelődött s Liszt sok érdekeset mondott el róluk. Különösen a híres kalapáczsongoróra írt Waldstein-szonáta s az abban foglalt gyönyörű Fis-moll adagio képezte fejtegetéseinek tárgyát, míg hirtelen egy mondat közepén felállott s így szólt: «Mindjárt be is bizonyítom, amit mondtam.» Erre mindannyian a zeneterembe vonultunk, amely a földszinten feküdt, de magassága az első emeleten keresztül felért egészen az üvegtetőzetig: az első emelet magasságában ezt a helyiséget belső folyosó fogja körül, amelyből a lakószobák ajtai nyílnak s ahonnan csigalépcső vezet le a földszintre. A terem közepén hatalmas zongora állott: ez előtt foglalt helyet Liszt, hogy lelkünkbe csepegtesse Beethoven utolsó alkotásainak titokzatos szépségeit. A hallgatóságot környező légkör lényegében éppen olyan volt, mint azon a bizonyos főpróbán: de most minden, a zenét zavaró kísérő jelenség hiánya, valamint az a tudat, hogy Wagner házában vagyunk, még fokozta a varázst. Liszt ezúttal is túltett önmagán: megmagyarázhatatlan, szinte közvetlen kapcsolat látszott létesülni közte és ama láng-

elme között, akinek alkotásait úgy játszotta, mintha valamilyen szent cselekményt hajtana végre. Némán, mozdulatlanul álltunk, amikor a misztikus zene utolsó ütemei elhangzottak: de felülről, az imént említett folyosó tájékáról, hirtelen hangos zörej hallatszott, — lefelé rohanva a lépcsőn, pongyolában megjelent Wagner. Zokogva borult Liszt nyakába s összefüggéstelen szavakkal, szaggatott beszéddel köszönte meg azt az élvezetet, amit játékával okozott neki. Hálószobájának ajtaja ugyanis a belső folyosóra nyílt és nyilván már az első hangok hallatára zajtalanul kiosont és ott fent egymagában, anélkül, hogy jelenlétét elárulta volna, hallgatta Liszt játékát. Ismét tanuja voltam a nagy halott és hagyományainak hű őrzői összetalálkozásának. Ez az eset is tovább él lelkemben, akárcsak ama főpróba emléke s érzelmi világomban a három nagy ember összetartozását újból igazolta és megerősítette.

*

Áttérve a Parsifal első bemutatására, azzal a valamással kell kezdenem, hogy nem találtam meg mindjárt az utat ehhez az alkotáshoz. Az elmondottak után ez talán különösnek látszik: jómagamat is annak idején fájdalmasan érintette. De csakhamar felszabadultam: tüzetesen megbeszéltem a dolgot Liszttel, aki a Parsifalt, a költészetnek és a zenének ebben a műben megnyilvánuló kölcsönös kihatásával, valamint töretlen egységével Wagner mesterművének tartotta. Noha fejtegetései nem befolyásoltak, — zenei felfogásomat senki által, még egy Liszt Ferenc által sem hagyom magamnak előírni — beszélgetéseink talán mégis hozzájárultak ahhoz, hogy a helyes útra térjek úgy, hogy felfogóképességem végső megfeszítésével, már a második előadáskor elértem azt, hogy leomlottak azok a korlátok, amelyek eleinte akadályoztak a mű megértésében. Azután pedig előadásról előadásra, évről évre, egészen a mai napig egyre nőtt lelkesedésem a csodamű iránt; már csak azért is nagyon fájdalmas lett volna számomra, ha éppen a Parsifal hidegen ha-

gyotit volna engem, mert hiszen a mesternek ez az alkotása áll legközelebb saját világnézetemhez.

Magában a mesterben egészen különös változás ment végbe: ezekben az időkben csak keveset vodtam vele együtt, mert, jobban mint valaha, visszavonult az emberektől és csupán azokkal érintkezett, akik valamilyen formában kapcsolatban állottak munkájával. Akkoriban már nagybeteg volt: úgy látszott, hogy a Parsifallal kiadta utolsó életerejét. A mű szelleme őt magát is teljesen eltöltötte: a szereplő művészekről hallottam, hogy alig lehetett ráismerni, ő, aki azelőtt szerzeményeinek betanításánál meglehetősen kellemetlen és kíméletlen tudott lenni, ha valami rosszul ment a Parsifal próbái alatt, amelyeket még ő maga irányított, sohasem ejtett ki kemény vagy barátságtalan szót, még akkor sem, ha bizonyos hiányokat észlelt, amelyek pedig ugyancsak kemény próbára tették türelmét. Mindenkiel szemben szinte túlaradó jósággal és elnézéssel viseltetett, mintha csak egész lelki világát a megdicsőülésnek egy neme szállotta volna meg: Parsifal elsimította természetének minden érdekességét s felszínre hozta összes jótulajdonságait. Szavakkal ki sem fejezhetem, hogy a közreműködőknek eme közlései mennyire megindítottak engem s még ma is elfog a meghatottság, ha átgondolom az ebből a változásból levonható összefüggéseket. Mert csak most látom világosan Wagner küldetésének mély értelmét, életművének egész jelentőségét, fejlődési korszakának logikus fokozatait. Két nagy alkotása: a Tristan és a Mesterdalnokok fejlődésében az epizód jellegével bírnak; pontosan tudjuk, életének melyik eseményéből fakadt a Tristanhangulat s maga a mű is; az is általánosan ismeretes, miként jött létre a Mesterdalnokok című operája, ez a nagyszabású alkotás, amely legközelebb áll a mindennapi élethez; ezzel mintegy kikapcsolta magát egy időre előző műveinek misztikumából. De lehetséges volna-e meg nem látni ezekben is a mély etikai tartalmat? — a Tristanban a tragikus összeroppanást, Hans Sachs halhatatlan alakjában pedig a megkapó lelki nagyságot egyszerű, kispolgári mezbe öltöztetve! A fejlődés menete azonban a Tannhauser és a

Lohengrintől a Niebelungokon keresztül vezetett a Parsifalhoz. A két előbbi fellebbenti a fátyolt arról a magasan szárnyaló gondolatvilágról, amelyből az akkor még ifjú mester eszméit merítette. A Tannhäuserben a tiszta szerelem harca a féktelen érzékiséggel, majd végső győzelme a pusztító szenvedélyek felett — igaz, hogy csak a halálban; a Lohengrinben pedig egy magasabb küldetés mindenek felett győzedelmeskedő kötelességtudása a földi boldogsággal szemben. Később, bizonyára összefüggésben az élet súlyos sorsfordulataival, bekövetkezett az a korszak, amikor Wagner teljesen Schopenhauer befolyása alá került: a Niebelungok költeménye tökéletesen megfelel élete eme filozofikus szakának. Ebben az alkotásban zabolátlan életigenlés, fukarság, érzékiség és hatalomvágy — főleg ez utóbbi — vészes kitörésekben tombolnak, hogy végül elpusztítsák önmagukat. A sorsszerű pesszimizmus legnagyobb dramatizálása ez, aláfestve a leghatalmasabb zene által, amit valaha komponáltak: ez a mű vad szenvedélyek gránitkockáiból épült fel. Azonban végül mégis olyan hangokba olvad, amelyek már egy más gondolatvilágból valók: Siegfried holtteste mellett Brünhilde monológjában megrendítően tolmácsolja a csalódást, ennek a féktelen vágyak világának egész nyomorúságát és látnoki szemmel tekint egy más világ felé, ahol a szeretet leend a vezérlő hatalom. Wagner, talán akaratán és tudtán kívül, a minden magasabb törvényt nélkülöző, vad elemi erőktől kormányzott világ lenyűgöző ecsetelésével saját lelkét is felszabadította ennek az eszmekörnek rabságából. Brünhilde utolsó dalában már megtalálja az utat, amelyre belső lényé ösztökélte. Parsifal pedig már az elért végcélt jelképezi: a «Ring» filozófiai kiegészítője, az utóbbiban felvetett probléma megoldása — egy viharverte élet, a szakadatlan kutatás, a belső összhangért vívott nehéz küzdelem magasztos befejezése.

A Parsifallal a probléma tökéletes és végleges befejezést nyer; meghozza azt, amire Brünhilde végdalában sejtelmesen rámutat: a szeretetet — nem pedig a szerelmét, a visszataszító divatos túlzásban a mai irodalmi művek minden fejezetében unalomig ismételt

szexualitást. Nem — Wagner Richárdban nyomát sem találjuk a Freud-féle dogmáknak. Az a szeretet, amelyet Brünhilde a Niebelung-tragédia végén már sejt és amely után vágyódik, nem más, mint az önzetlen odaadás elvének általános emberi érzéssé való fejlődése: másokért élni és szenvedni tudni. Ennek az elvnek egyedüli tökéletes, minden másfajta érzéstől mentes kifejezője pedig a megváltó szeretet, vagyis Krisztus, a megváltó. A Parsifalnak ő a tulajdonképpeni hőse. Wagner művéből végül ez a gondolat csendül ki.

Vájjon a mester maga tudatában volt-e ennek a fejlődési folyamatnak, — vájjon átélte ezt bensejében is? Alig hiszem. Tudatos közreműködése inkább csali abban a szakadatlan becsületes igyekezetében nyilvánult meg, amellyel, minden zavaró mozzanat s olykor elijesztő tévelygések és egyenetlenségek közepett is, mindenkor a legjobbra, a legmagasabbra törekedett; ezt még azoknak is, akik világnézetükben még oly távol állottak tőle, meg kellett érezniök. A többi eztán magától adódott, mint természetszerű fejlődése a legnagyobb zenei zseninek, aki ellenszegülés nélkül átengedte magát az ihlet hatalmának. Mert legfelsőbb megnyilatkozásában a zene az a valami, ami túl van minden metafizikán: talán meta-metafizikának nevezhetném. Az, aki az alkotómunkában eléri a zene legmagasabb csúcsát, közelebb jut az érzések abszolút nagyságához: azoknak az ignoramusoknak és ignorabimusoknak bölcsesége pedig, — számukra a világ nem terjed túl saját szűk látókörük határán s ezzel a lelki szegénységükkel még dicsekedni is szeretnek — hála Istennek, hiába próbálja előttünk is eltorlaszolni azt az utat, amely ezekhez a magasságokhoz vezet. Vagy talán véletlen-e az, hogy éppen a zene legnagyobb hőrszai alkotómunkájukban azonos végeredményhez jutnak? így jutott el a vidám, minden teoretikus töprengéstől ment, túlaradó könnyedséggel alkotó Mozart a Requiemhez, Beethoven a Missa solemnishez és Wagner a Parsifalhoz! Bach Sebastian, akinek úgyszólván Összes alkotásai az egyházi zenének voltak szentelve, nem is volna szükséges ebben a vonatkozásban külön megemlítenem. Ez nem lehet csupán a véletlen játéka;

itt magában a zenében rejlő logika működik, amely átterjed a zenétől átitatott lángelmére és csodálatos eredményeket produkál!

Csak most, a legutóbbi években váltak világossá előttem ezek az összefüggések: újra átgondolom őket és fokozott mértékben élvezem mindezt a szépet és nagyszerűt, amit életem folyamán hallottam. Különösen áll ez Wagner alkotásaira: ezek számomra egészen különös, a kultúrtörténetemben egyedülálló eseményt jelentenek. Majdnem azt mondhatnám, hogy Wagner művei ellentétben állanak azzal, ami a mester legforróbb csodálatának tárgyát képezte: Beethoven alkotásaival. Beethoven tökéletes megtestesítője volt az abszolút muzikusnak: legotthonosabban érezte magát az árnyékban, ott, ahol a zene nem kapcsolódik más művészetekbe, ahol az élőszo nem befolyásolja és ahol megőrizheti saját, mindenben felülemelkedő sajátosságát, egész jelentőségét, mint kifejezője a megfoghatatlannak. Wagner ellenben zenei teremtő munkájának te'J-jes erejét csak drámai szöveggel kapcsolatban tudta kifejteni. A Faust-nyitány kivételével, amely bizonyára felette érdekes alkotás, de nem tartozik Wagner műveinek legmagasabb kategóriájába, egyetlenegy jelentős kompozíciót sem hagyott hátra, amelyből hiányoznák a drámai aláfestés. Ne hozzák fel ezzel laz állítással szemben a Mesterdalnokok nyitányát, mert hiszen ennek összes motívumai a Mesterdalnokok drámai műből valók. Azonban állíthatjuk-e, hogy Wagner zenei alkotásainak jelentősége ezzel a megállapítással veszít értékéből? Bizonyára nem és pedig azért, mert Wagner nem zenésített meg idegen szöveget, — ráakasztva, mint valami ruhadarabot, a zenei mezt — de ő volt egy személyben a komponista és a szövegíró is s így a költői és a zenei ihlet 'lelkét egyidejűleg szállotta meg, elválaszthatatlan, szerves összefüggésben; ez egy sui generis eset — egyedülálló az emberiség történetében. Ennek törvényszerű következménye, hogy Wagner összes szövegeit mély etikai tartalom hatja át, mert hiszen csak ez felelt meg a legmagasabb cél felé törtető zenei tehetségének: a költőt a muzikus befolyásolta és viszont.

Zene befolyásolta egész életemet és az a körülmény, hogy személyes érintkezésbe léphettem a muzsika hőrozaival, mérhetetlenül növelte a művészetek eme legfenségesebbjeének hatását máskülönben főleg gyakorlati feladatoknak szentelt létemre. Zene óvott meg az ellaposodástól és bátorított magas célokért való törekvéseimben: hálát adok Istennek, hogy megajándékozott a zenével és a művészeknek, mert nekik köszönhetem, hogy annak szépségeit megérteni és élvezni tudom.

IV. FEJEZET.

EGYIPTOMI BENYOMÁSOK HATVAN ESZTENDŐ ELŐTT ÉS MA

1869 késő őszen, mint 23 éves fiatalember, a Szuezc-satorna megnyitására utaztam Egyiptomba; csak 61 esztendővel később, 1930 tavaszán, mint aggastyán látam viszont ezt a meseországot. A viszontlátás mély benyomást tett reám. Még frissen élt bennem annak a fiataalkori útnak emléke, a világnak akkori képe, azok a gondolatok, amelyeket bennem utazásom ébresztett. De mivé vált mindez ezalatt a 60 esztendő alatt! Még legkevésbé én magam változtam meg: eltekintve attól, hogy sokért nem adnám, ha ma csak megközelítőleg olyan bölcös és csalhatatlan volnék, mint amilyenek akkor képzeltem magamat, tanulmányaim segítségével már abban az időben is ott tartottam, hogy gondolkodásom iránya és így megfigyelőképességem is nagyjában véglegesen kialakult volt. Már akkor is minden anyagi természetű dolognál — ha magában véve még oly nagyszerű volt is — elsősorban az érdekelt, hogy milyen hatással van az emberiség sorsára, keletkezésének percétől egészen hatásának teljes kifejtéséig. Ilyenformán, amikor összehasonlítom egymással azokat a benyomásokat, amelyek között 60 esztendő fekszik, nem érzem magamat belsőleg akadályozva. Ellenben a világképben beállott változás számomra valóságosan lesújtó. Három világtörténelmi korszak áll lelki szemeim előtt: az első a második francia császárság kora, amely Európában vezető szerepre tartott igényt; a Szuezc-satorna megnyitása-

nak évében a második császárság még állott, de már a pusztulás felé haladt. A második, amely az első romjaiból nőtt ki 1871-ben, a német-francia (háborúban, a Hohenzollernek német császárságának és annak domináló hatalmi helyzetének időszaka volt; a harmadik pedig a mai kor. Ennek kimagasló eseményei a Hohenzollern császárság bukása, az Osztrák-Magyar Monarchia feloszlása és az Oroszországban végbement óriási társadalmi átalakulás: ezek az események részben a világháborúnak, részben azoknak a békeszerződéseknek következményei, amelyek a háborús pszichózison alapultak. Ami saját hangulatomat illeti, úgy az, a két világhelyzet közti ellentétnek megfelelően, egykor reményteljes volt, most pedig gondterhes és szomorú.

A Szuez-csatorna megnyitása 1869-ben kizárólag francia ünnepség volt. Az imént utaltam a második francia császárság hanyatló tekintélyére, — mégis akkor még fennállott: az egyiptomi ünnepély csillagának utolsó felvillanását jelentette. A Szuez-csatorna építésének gondolata a franciák agyában született meg: Anglia, noha leginkább volt érdekelve a dologban, szkeptikusan félreállott; az építkezések kivitele a francia Lesseps Ferdinánd műve volt. A Khedive tőkéje mellett francia pénz is táplálta a vállalkozást és Egyiptomba a francia befolyás biztosítottnak látszott. Eugénia császárné, aki a császár képviselőjében jelent meg, szépségével és szeretetreméltóságával mindenkit elbűvölt, ő volt a központ; körülötte forgott minden: a Khedive és egész udvara valóságosan lábainál hevert. Mellette csak Ferenc József császárt és királyt méltatták figyelemre: a nagyhatalmait uralkodói között ő volt az egyetlen, aki részt vett ezen az ünnepélyen, valószínűleg azért, hogy Napóleon császárral Salzburgban való találkozásával a Franciaországhoz történt közeledést kimélyítse. Poroszországot az akkori trónörökös, Frigyes képviselte, aki később halálos betegen foglalta el a trónt; főleg mint az 1866-os háború egyik győzedelmes hadvezére vonta magára a figyelmet. Azonban az összes jelenlevőket elhomályosította Franciaország napja!

A Lloyd-gőzös, amelyen két magyar barátom társaságában útrakeltem, megkapta az engedélyt, hogy részt vegyen a csatornán keresztül történő megnyitó-hajózáson: mindössze vagy harminc-negyven hajó tette meg az utat s rendkívül lassan kellett haladniok, nehogy a sok hajógép által mozgásba hozott víz kárt okozzon a csatorna partjaiban. így tehát elegendő időnk volt a történetek átgondolására és arra, hogy benyomásainkat agyunkban elrendezzük. A Szuezi-csatornával kapcsolatban különösen két dolog foglalkoztatott és pedig Anglia legalább is elvont értelemben vett távolmaradása, valamint az egyiptomi nép sorsa. Az nem szorul külön magyarázatra, hogy az összes nagyhatalmak közül legelső sorban éppen Angliának állott érdekében az indiai tengeri útnak a csatorna által lehetővé vált óriási megrövidítése: ennél fogva, ha biztosítani óhajtotta saját számára ezt a tengeri utat, nem kapcsolódhatott ki a csatorna ügyeinek intézéséből, valamint politikai befolyásáról sem mondhatt le. Anglia nem sokáig váratott magára: csakhamar mindkét irányban működésbe lépett. Már 1875-ben Disraeli kormánya összevásárolta az eladósodott Ismael Khedive csatornarészvényeit: kitartó politikai tevékenységgel, súlyos áldozatok árán, Anglia már a XX. század első évtizedében elérte azt, hogy domináló befolyását Egyiptomban általánosan elismerjék. Még valami foglalkoztatta fiatalos gondolatvilágomat és fantáziámat s még ma is foglalkoztatja: maga az egyiptomi nép és az, hogy az a nagy esemény, amelyet megünnepeltünk, vajjon milyen kihatással lesz sorsára. Amidőn 1869-ben a megnyitóünnepségek fejedelmi pompájának tanúja lehettem, amikor megtörtént, — ezt csupán példaként említem meg — hogy nekem, a számtalan ismeretlen vendégek egyikének, az Ismaeli-ben, nagyszerű villásreggeli után nem tették elembé a számlát s kérdésemre mosolyogva válaszolták: «Oh, monsieur, Son Altesse le Khedive paye tout!» (Kérem, uram, minden a Khedive ő fensége számlájára megy.) — szóval, amidőn láttam azt az örült, szinte kérkedő pazarlást, felvetődött bennem a kérdés: vajjon a valóságban ki is fizeti mindezt? Ugyan ki más, mint a

szegény egyiptomi adófizető, vagyis a Fella, ez a legfajtszább utódja a fáraók Egyiptomának, örököse sok ezeréves kizsákmányolásnak és szolgaságnak, például odadobva uralkodói féktelen dölyfének és kapzsiságának. Ez a gondolat már akkor befészkelte magát agyaimba és 60 esztendővel később, az egyiptomi viszonyok megfigyelése közben, ugyancsak ez a gondolat bántott. Már első látogatásomkor, vagyis még a közgazdasági liberalizmusnak uralkodása idején, erősen hajlottam a társadalompolitika felé. Néhány* évvel később, mint fiatal képviselő, én voltam az első, aki a magyar parlamentben, az akkori közgazdasági tekintélyek nem kis bosszúságára, szóvátettem a «szociális olajcsepp szükségességét, amely elsimitja a háborgó vizeket. Érthető tehát, hogy Egyiptomban is az idegen, különösen pedig az angol befolyás társadalompolitikai következményei keltették fel elsősorban érdeklődésemet. Mindenben, amit azóta erről a tárgyról olvastam vagy megfigyeltem, igyekeztem követni az ezen a téren történő haladást. Hogy ezek igen jelentősek, azt lehetetlen volna tagadni. Csak az a kérdés, hogy a tömegeknek ilyen módon való felszabadítása a rájuk nehezedő rettenetes elnyomatás alól mennyiben függ még mindig idegen befolyásoktól, hogy vájjon átment-e már a bennszülöttek öntudatába ez a haladás, mint az emberséges kormányzásnak egyik elengedhetetlen követelménye? Az utolsó évtizedek folyamán akadtak az egyiptomi államférfiak között olyan felvilágosodott egyének, akik a legteljesebb mértékben csakugyan megértették az idők szavát. De vájjon egy tisztán bennszülöttekből álló, minden idegen elemtől mentes igazgatás képes lesz-e minden fokon megvalósítani ezeket az elveket? Ez a mai Egyiptomnak egyik sorsdöntő kérdése.

Második egyiptomi utam alkalmával — vagyis 60 esztendővel az első után — már mindjárt az Alexandriából Kairóba vezető vasúti úton megdöbrentett a tájban észlelhető változás. Egykor kopár sivatagon keresztül vitt az út; ma a vonat ablakából jobbra-balra megművelt, öntözött földeket lát az ember, — zöld mezőket, serényen folyó munkát.

Kairót meg már éppen alig lelhetett megismerni: 1869-ben a Nílus partjától hót vagy három kilométernyire fekvő nagy arabs város volt, amelyhez hozzátartozott egy kis európai negyed is. Akkoriban könnyebben bírta az ember magában felidézni az óegyiptomi hangulatot; a még mostanában is kötelező kirándulás a pyramisokhoz és Gizeh-be az utazót a isivatag szívébe vezették. A Níluson keresztül nem volt híd: a kirándulók hátasaikkal — kitűnő kis szamarakkal — és azok hajcsáraival! egyetemben egy ósdi vitorlásan keltek át a folyón: a másik parton pedig egyszeribe teljesen megszűnt minden nyugateurópai civilizáció nyoma. Egy, vagy másfél órai lovaglás után a sok látogató által kissé letaposott homokon, az utas odaért a hatalmas építményekhez, amelyek elhagyatottan állottak ott: a szfinxet szemlélve szabadon csaponghatott a képzelet, maga elé idézve az ókori környezetet, — avagy az ember megelégedett azzal, hogy elmélázott a fáraók építkezéseinek nagyszerű magányosságában. Igaz, hogy még ma is látni Kairó utcáin hamisítatlan, mintegy a bibliából kivágott alakokat; ám ezek már autóbusszon járnak, — ez a jármű még az összezugorodott arabs negyed szűk sikátorain is közlekedik. Ma a pyramisokhoz gépkocsin, avagy villamoson járnak ki az emberek: az út a Nílus partján fekvő, előkelő villanegyeden visz keresztül, amelyhez több híd vezet; majd mesterségesen öntözött, gondosan megművelt, zöldelő földeken keresztül, egészen annak a magaslatnak a tövéig, amelyen a pyramisok emelkednek és ahol most nagy, modern szálloda áll, five o'clock teával és az elmaradhatatlan jazz-zenekarral. Az óriási építkezéseknek anyagi méretei ebben a környezetben is csodálattal töltik el a szemlélőt, de hiányzik a megfedelő léggör: most már nem egyebek kolosszális nagyságú muzeális tárgyaknál, amelyeknek hatását térfogatuk szabja meg. Keserű csalódást éreztem, amikor visszagondoltam a 60 év előtti benyomásaimra, azonban némi kárpótlást nyújtottak az új ásatások, amelyeket a pyramisok tövében végeztek és amelyek monumentális menetű, nemes egyszerűségű papi sírokat hoztak napvilágra. Kockaszerű oszlopokra fektetett, si-

mára csiszolt gránitgerendák láthatók ezekben a sírokban, oly csalhatatlan pontossággal vésvé, hogy két ilyen ttdőből való gerenda közt a Legkisebb rés sem fedezhető fel, noha cementet (akkor még egyáltalában nem használtak. Az új ásatások helyén semmit sem látni a szalodából, a jazz-zenekar hangjai sem jutnak el odáig; ott, ha csak pillanatokra is, újra éled az ókor.

Azonban az igazi hangulatot, az egyiptomi ókor valódi légkörét csak Luxorban és környékén találtam meg újra, ott, ahol az embert körülveszik a régi Théba — a pharaonok pompájának székhelye — maradványai: a modern élet, összes modern kényelmi berendezéseivel, amelyeket az ember nem szívesen nélkülöz és ott is teljes mértékben élvezhet, ebben a környezetben, hogy úgy mondjam, csupán testileg érezhető.

Nem emlékszem, hogy történelmi műemlékek valaha is olyan megdöbbenő hatással lettek volna reám, mint az egyiptomi kultúrának ezek a maradványai. Ennek oka valószínűleg teljes idegenszerűségükben rejlik: semmi közösségben sem állunk velük, sem tartalmukat, sem formájukat illetőleg. Görög vagy római régiségek felkeltik bennünk egy olyan szellemi világ emlékéit, amelyet nagyrészt átültettünk a miénkbe, sőt bizonyos vonatkozásokban egyszerűen átvettünk. Mert vajjon állíthatnók-e azt, hogy a görög költészet, szobrászat és építőművészet, a görög ós római irodalom és filozófia, avagy a római jog és a római államrendszer tényleg idegenek volnának számunkra? Nem is beszélve a keresztény korszak (emlékeiről, mert ezek még ima is épp olyan elevenek, mint amikor eredeti formájukban keletkeztek: hiszen a katakombák hitvilága még ma is változatlanul él tovább milliók lelkében! Azonban az egyiptomi ókor számunkra úgy tartalmilag, mint külső formáiban teljesen idegen: sem etikája, sem esztétikája nem gyakorol reánk közvetlen hatást, legfeljebb talán a görög filozófián és művészetben keresztül, amennyiben ez egyes dolgokat, bár a felismerhetetlenségig átformálva, de mégis átvett. Az egyiptomi ókort megcsodáljuk, de nem érzünk azzal semmi közösséget. A mi gondolkodásunkkal és érzelmeinkkel nem is tudjuk magunkat abba a korba, abba a környezetbe

beleképzelni; ha netán hosszabb tartózkodás folyamán el is fog bennünket a megfelelő hangulat, akkor is csak úgy bírunk visszagondolni az ősi Egyiptom lakóira, mint valamilyen más bolygó idegen emberfajára. Egészen a mélyből kell meríteni, hogy napvilágra hozzunk valami közös emberi vonást — de még akkor is visszamarad valami idegenség, mintha valahogyan küzdenünk kellene belső érzéseink ellen. Ez a szokatlan, kissé nyugtalanító mellékíz különös jelleget kölcsönöz az egyiptomi ókor tanulmányozásának és egészen különös élménnyé avatja azt. Valószínűleg ehhez hasonló hatást váltanak ki egyéb letűnt keleti kultúrvilágok is. Ha ebben a környezetben ráakadunk valamilyen a görög vagy a római kultúrából származó felírásra, amilyennel az életben lépten-nyomon találkozunk, rögtön otthon érezzük magunkat.

Mindez azonban nem akadályozza meg azt, hogy ez a számunkra oly idegen múlt, egész nagyságában ne legyen reánk szinte lenyűgöző hatással. Elsősorban olyan technikai teljesítményekkel állunk szemben, amelyek még ma is csodálatba ejtik a szemlélőt: és ha még elgondoljuk, hogy keletkezésük idején, sok évezred előtt, a most rendelkezésre álló gépek segítségével jöttek létre! Vájjon hogyan tudott az egyiptomi építőmester, négy- vagy háromezer évvel Krisztus előtt, a thebai hegység homokkőszikláiba 400 méternyire fúrni, hogy azokból a királysírok csodás építkezéseit megalakítsa; hogyan tudta kitermelni az assuani kőbányából a kolosszális méretű gránittömböket, hogyan formálta azokat gerendákká, csiszolta simává, emelte száz vagy ennél is több méternyi magasságba, hogy aztán ráfektesse az oszlopokra, amelyeknek felépítése, eltekintve az esztétikai szempontoktól, technikailag is csodálatos teljesítmény! Művészileg Ó-Egyiptom építkezésében különösen figyelemreméltó a méretek iránt tanúsított bámulatos érzék: az oszlopok által alátámasztott fedett vagy nyitott termek és a pylonok, amelyek az építkezések bejáratául szolgálnak, a nagyság, a fenségesség benyomását keltik a szemlélőben. Ilyet semmiféle más építkezés nem tudott produkálni. Továbbá maguknak az oszlopoknak csodálatos aránya és meglepően

szép formája is rendkívül hatásos: az oszlopfőn a papirusz és lótusz motívumai váltakoznak egymással. Ezeknek az óriási építkezéseknek nyomasztóan hatalmas volta esztétikus összhanggá olvad: az egész egy tudatos rendszer benyomását kelti, akárcsak egy hatékony, metódikusan tagolt államtest képe, amelyet egységes eszme irányít.

Az építkezési kultúrtevékenységet — amely iránt fenntartás nélküli csodálattal viseltetem — plasztikus ábrázoló művek egészítik ki; azonban ezek nincsenek reám oly nagy hatással. Noha úgy az óriási szoborművekbe, mint az oszlopokba és falakba bevéselt ábrázolásokban található technikai tökéletesség bámulatba ejt, mégis képtelen vagyok abban a gazdag művészi képzelet megnyilvánulását felfedezni. Csekély változottsággal mindig ugyanazok a motívumok ismétlődnek. A király, amint valamelyik istennek tömjénnel vagy virággal áldoz, vagy amint hajuknál fogva megmarkol egy csomó foglyot, míg másik kezét ütésre emeli; majd ismét a szent Nílus-bárka, itt-ott egy összeölelkező királyi házaspár, továbbá állatok hű mása: — ezek az örökösen visszatérő motívumok. Nem érzem magamat hivatottnak arra, hogy ítéletet mondjak, csupán saját nézetemet fejtem ki: mindenesetre reám az egyiptomi ábrázolóművészet korántsem tesz olyan hatást, mint az építkezésben megnyilvánuló tevékenységük.

Vájjon honnan van az, hogy ezek a nagyszerű teljesítmények hidegen hagynak bennünket, gyakran visszataszítóan hatnak, azonban egyúttal felkeltik a mérhetetlen csodálat érzését is? Erre a kérdésre csak akkor találjuk meg a választ, ha behatóbban foglalkozunk az egyiptomi kultúra nagyszerű alkotásainak filozófiai hátterével.

Ezek az alkotások valamennyien át vannak hatva a másvilágban való hittől. Minden az ember földi létén túlterjedő élet elképzelését szolgálja; innen ered legnagyobb műveiknek merevsége, sőt gyakran konvencionálisága — innen alkotásaiknak földöntúli jellege. Nyilván voltak egyéni művészi teljesítmények is, amelyek kivonták magukat az általános törvény alól,

amelyekben felszínre tör a tisztán emberi vonás; ilyen műtárgyak még mindig találhatóak, így például a kairói múzeumban felfedeztem egy kis szoborcsoportot, amely egész naiv módon, bájos realizmussal egy családot ábrázol: apa és anya magaslaton ülnek, annak tövében a gyermekek, akik gyermekmódra az ujjukat szopják. De vajmi ritkán bukkantam ilyen tisztán emberi vonásokat visszatükröző régi műkincsekre; kétségtelen, hogy az ó-egyiptomi műalkotásoknak túlnyomó részében íá monumentális, földöntúli, a másvilágra utaló jelleg jut kifejezésre. Azt hihetnők, hogy egy ilyen alapokra felépült kultúra közelebb áll az ugyancsak a túlvilág hitére felépített keresztény eszmekörhöz, mint a földi szépség érzésétől eltöltött, a másvilággal nem igen törődő görög ókor művészete. Hogy ez még sincs így, annak az az oka, hogy a régi egyiptomiak hite a túlvilági életben alapjában ellenkezik a keresztény eszmével s ezért a keresztény gondolatvilág a semleges görög művészettel szemben sokkal megértőbb. A régi egyiptomiak hite a túlvilági életben ugyanis kizárólag földi jelleggel bír. A halál utáni életet nem is tudták másképp elképzelni, mint testileg; ezért fordítottak annyi gondot a holttestek épen tartására és, arra az esetre, ha ezek mégis elporladnának, a hatalmasok képmásait is megformálták, mintegy pótolva ezzel az enyészetnek átadott testet. Még a szegények is e célból legalább kis bábukat szereztek be maguknak; ilyenek tömegesen láthatók ía múzeumban. Azt tartották, hogy a halottnak a másvilágon is rangjához méltóan kell élnie: ezért rendezték be oly pazarul a nagy emberek sírjait, feldíszítve azokat az élet pompájával. Szembeötlő az ó-egyiptomi és a keresztény másvilág között fennálló óriási különbség, illetve ellentét. A keresztény számára a másvilágon kiegyenlítődnek a külső életkörülményektől függő különbségek: ott az egyik ember ugyanannyit ér, mint a másik. Csupán az erkölcsi érték fontos, a külső körülmények nem számítanak, vagy legalább is csak annyiban, hogy azoknak a számára, akiknek idelent gondterhes, szegényes életben volt részük, az út a túlvilági felmagasztosuláshoz könnyebbnek ígérkezik. Ezt az

elképzelést az általános szeretet eszméje hatja át. Ellenben az egyiptomiak azt tartották, hogy a hatalmasok a túlvilágon is megtartják kiváltságos helyzetüket: úgy képzelték, hogy ott is rabszolgáik lesznek, ott is uralkodni fognak, továbbra is elnyomják a gyengébbeket, gőgösök és megközelíthetetlenek maradnak, s akárcsak a földön, odaát is részük lesz minden jóban. Ennek a csodálatos kultúrának legnagyobb ellentéte, teljes idegenszerűsége még legőszintébb bámulói számára is abban rejlik, hogy tökéletesen hiányzik belőle a szeretet eleme. Természetes, hogy egyes emberek között akkor is volt szeretet, erről irodalmi és egyéb bizonyítékok tanúskodnak: hiszen a házastársak között fennálló szeretet, a szülői vagy a baráti szeretet szerves részét képezi az emberi természetnek. De sehol sem találunk utalást arra, hogy az emberszeretet, az embernek, mint olyannak, a megbecsülése ó-Egyiptom társadalmi épületében akárcsak egy téglá szerepét is betöltötte, avagy éppen alapjául szolgált volna. Az erőszakosságból, elnyomásból és félelemből emelt államépületet egy bizonyos bölcseségre s a legridegebb kultuszra alapozták: egyeseknek hatalmat, fényt és dicsőséget adott, a tömegekre viszont túrhetetlen súllyal nehezedett s gyakran rettenetes kegyetlenséget tanúsított irányukban.

Végeredményben ugyan miből fakadt az a technikai tökély, amely rendkívül kezdetleges segédeszközökkel oly bámulatos eredményeket tudott elérni? Főleg az emberi élet határtalan semmibebevéséből. Ki törődött azzal, hogy a gránittömbök emelésénél százával pusztultak el az emberek s ezrével haltak meg a túlerőltetés következtében? Igaz, hogy a királyszerűen válogatott munkások felváltva dolgoztak; azonban, miután a sírok titkát meg kellett őrizni, a mű befejezése után egyszerűen lemészárolták őket. Győzedelmes csaták után a király kocsija kőből faragott kerekeivel keresztülhajtott a hadifogyók testén. Nagylelkű Rhadameszt csak az Aida című operában találunk! Ami engem illet, én nem tudok eltekinteni ennek a fényes kultúrának borzalmas hátterétől: minden pompás építkezés oszlopai mögül rámvigyorog. Vájjon ilyen

tényekkel szemben van-e fontossága azoknak a bölcs mondásoknak, amelyekből a királyi hivatásnak magasabb etikai felfogása csendül ki?

Lehetetlen, hogy a múlt még oly ragyogó kultúrájához belső vonatkozásba jussunk, ha az nem ismeri a humanizmus fogalmát. Az indusok filozófiájához is azért vonzódunk, mert megtaláljuk benne ezeket az elemeket: ugyanebből az okból viseltetünk egy bizonyos megbecsüléssel Kína ősrégi bölcseségei iránt is. Azonban azok ia népek, amelyekkel kultúrközösségben állunk, a görögök és a rómaiak, legalább saját népük keretein belül, már demokratikus intézményeik folytán, szükségszerűen közelebb jutottak a humanizmus eszméihez: filozófiájukban megtaláljuk az igazság fogalmát; az általános jólét náluk már államcélá vált s ez már nagyon közel áll a valódi emberszeretethez: ezért nem olyan idegen számunkra az ő kultúrájuk. Igaz, hogy az általános emberszeretet csak a monoteizmus kapcsán érvényesül tökéletesen; ezzel áll logikus, pszichologikus és történelmi összefüggésben. Alapvető tétellé csak a krisztusi tanokban válik: ezeknek alapján fokozatos fejlődésben hatja át az emberi társadalom berendezkedéseit. A fejlődés még korántsem fejeződött be, még egyre tart, ha széles körök elpártoltak is a hívő kereszténységtől: a krisztusi tanoknak fája mindig újból kihajt! Ilyen gondolatokra vezettek azok a vegyes érzelmek, amelyek elfogtak a régi Egyiptom kultúrájának óriás méretű maradványainak szemlélésénél.

Ha valaki néhány napot Luxorban tölt, egy csepp fantáziával maga elé tudja idézni a régi Thebát; sőt talán még tüzetesebb betekintést nyer abba, mint maguk a fáraók korában élő egyiptomiak. A mai összkép ugyanis magába foglalja annak a hegységnek barlangjait is, amelyekben, a régi egyiptomi nép számára láthatatlanul, profán szemektől védve épültek a királysírok. Ami akkoriban az istenek és az előkelő halottak szellemének előjoga volt, a gazdag dísz, a művészi ékítés, a sírok egész titokzatos pompája, mindez feltárult

a modern ember előtt. Jobban mondva, a modern kor gyermeke betörte a sírhoz vezető kapukat és, be kell vallanunk, barbár módon garázdálkodott a sírokban: a kincseket, sőt még a múmiákat is, a sírok lakóinak földi maradványait, elhurcolta, hogy múzeumait, valamint különféle gyűjteményeit gazdagítsa azokkal. Ez a nemezis: a síron túlterjedő nagyra vágyódás, amely még emberáldozatok árán is előjogokat akart magának biztosítani a túlvilágon, végül még abban a nyugalomban sem részesülhet, amely rendszerint minden közönséges halandónak kijár. Akármit mondjanak is: mégis sírgyalázást követtek el, amikor így megbolygatták a halottak nyugvóhelyét és nagyon jól megértem azt a néphitét, amely szerint Tut-ench-Amun sírjának felfedezőinek korai elhunyt a nyugalomban megzavart nagy halott titokzatos bosszújának tulajdonítható. Mellesleg megjegyezve: folyamatban van egy mozgalom aziránt, hogy tiltsák be múmiáknak eltávolítását nyugvóhelyükről s a már múzeumokban elhelyezetteket adják vissza sírjuknak. Ezt én mindenképpen csak helyeselni tudom, mert, noha semmi érzékem sincs a sírba folytatott önmagasztalás iránt, mindig síkra szállok az utolsó nyugvóhely szentsége mellett, legyen az négyezer éves vagy csak huszonnégyszáz éves.

Ám a mai látogató számára, aki a nagy multat felidézni akarja s azt tényleg át is tudja érezni, Theba, valamint a királysírok tartalma és egész területe nagyszerűbbé és gazdagabbá vált. A sírok teljes szellemi kontinuitásban csatlakoznak a többi nagyszerű építkezési műemlékhez: — négy vagy öt templom a bal Nílus-parton fekvő széles területen, a luxori templomok, valamint a Nílus jobbpartján fekvő, nagyszerűségében utolérhetetlen karnaki templom. Ha az ember fel akarja idézni a régi Theba képét, ezek az épületek valóságos jelzőkövek; segítségükkel az óriási város egész életét el tudjuk képzelni: az Amun-papok félelmetes sürgés-forgását a templomokban; a szomszédságukban épült királyi paloták fényét, intrikáktól és cselszövésektől terhes légkörükkel; a hömpölygő tömegeket az utcákon, amelyekben egy különféle fajkból álló milliós nép egész forgalma lezajlott; a katonai parádé-

kat, az ünnepi felvonulásokat, az egész szín pompás, mozgalmas, túlszűfolt életet, amely mindenben, ami nem képezi az emberi természetnek szerves részét, lényegében olyannyira különbözött a miénktől.

Már előbb fejtegettem azt, hogy a szeretet — az emberszeretet — a régi Egyiptom társadalmi életében nem igen érvényesült. De egyszer, úgylátszik, mégis egy fénysugár esett ebbe a sötétségbe, legalább is erről látszik tanúskodni Tut-ench-Amun sírja. Ennek a fiatalon elhunyt királynak rövid uralkodását rövid epizód előzte meg: IV. Amenophis kísérlete, hogy kivonja magát az Amun-papság — az akkori Théba tulajdonképpeni urainak — félelmetes mellékkormányzása alól; megszüntetvén a begyökerezett, babonává fajult Istenkultuszt, meg akarta honosítani az egy Napisten imádását. Ez talán e jelkép mögé rejtőző monoteizmusnak kísérlete volt. Amenophis annyira ment, hogy egész udvartartásával elhagyta Thébát, hogy északabbra, a Nílus mentén, Tel-El-Amarnában új fővárost alapítson. Ki tudná ma felfedni ennek a merész vállalkozásnak valódi indítóokait? Valószínűleg politikai megfontolások is befolyásolhatták az uralkodót s vállalkozását nagyravágyó férfiak támogatták, akik bizonyára elsősorban azért akarták a papok uralmát megdőnteni, hogy azután ők léphessenek helyükbe. De az ember mégis szívesen hajlik ama felfogás felé, amelyet egy szellemes francia hölgy, Madame Tabouis, dolgozott fel egyik történelmi regényében: szerinte Amenophist elhatározásában főleg ideális, filozofikus és vallásos megfontolások vezették volna, sőt monoteisztikus meggyőződés, párosulva az igazi felebaráti szeretet eszméivel, amelyek egész kormányzási rendszerét, valamint békeszerető — ha nem is valami eredményes — külpolitikáját is áthatották. Akárhogy volt is: kezdeményezései megtörték a tébai papság hatalmát; halála után fia és utóda, Tut-ench-Amun, ha tán szívében apja nézeteit vallotta is, kénytelen volt feladni a küzdelmet. Visszatért Thébába, újra helyreállította régi pompájában az istenek kultuszát s utóbb ő maga is Thébában lelte korai sírját, melynek felfedezése a legújabb kor tudományos szenzációja volt. örömmel állapítom meg,

hogy ezt a sírt nagyobb kegyelettel kezelik, mint a korábbiakat. Az ott talált csodálatos műkincseket ugyan elszállították a kairói múzeumba, azonban magát a szarkofágot megkímélték. Igaz, hogy felnyitották, azonban maga a halott finom munkájú burkolatban, aranyozott képmáshoz hasonló fejjel érintetlenül nyugszik s a sírbolt falain feliratok olvashatók, a halottak tiszteletére intve a látogatót.

Vájjon a fent elmondott események csakugyan úgy játszódtak-e le, mint azt leírtam? Nem tudom. Azonban hinni szeretném, hogy így volt, mert ez az epizód meleg légáramlatként ömlik Théba kultúrájának fényesen ragyogó, hideg légkörébe. Még egy egészen más, teljesen reális benyomásról szeretnék itt beszámolni, miután az, legalább is szellemileg, szoros kapcsolatban áll az elmondott epizóddal. Asszuánban megtekintettem néhány, a Nílus balpartján húzódó homokkő sziklába vájt, a XI. dinasztiaiból, tehát körülbelül 2000 évvel a Krisztus előtti időkből származó sírt, egyszerű halandók nyugvóhelyét. Ezeknek a síroknak láttára egyszerre melegséget éreztem a szívem táján: itt nem volt semmi pompa, semmi drága díszítés, csak nemes egyszerűség a sírkamrák formájában, a folyosók végén látható szent ábrázolásokban. Ezekben a sírokban nyoma sem volt található a túlvilágba is átnyúló gögös pazarlásnak és cifraságnak, de tanúbizonyosságai voltak a kötelességtudó, hívő kegyeletnek, egy magasabb akaratban való megnyugvásnak. Itt minden tisztán emberi érzésektől volt áthatva s ezért még a modern emberben is visszhangra találtak, felkeltve benne az összetartozás érzését sok ezer évvel ezelőtt elköltözött testvéreivel. Itt végre megtaláltam a közvetlen kapcsolatot ama kor gyermekeivel, egyéni érzelmi világukkal, mindennapi életükkel. Ezzel szemben a nagy fáraó-émlékművek tömegei csupán sötét háttérül szolgálnak, mintegy jelképezve a hatalmasok nagyravágását, a nép kíméletlen kiszípolozását, tekintet nélkül az ember öncélúságára, ami pedig mindenki-ben él. Vájjon Amenophis esete csakugyan azt jelenti-e, hogy akadt egy emberileg érző uralkodó, akiben felébredt az igazságosság érzete? Lehet, hogy így volt.

Ám, hogy ez az érzés, dacára a legrettenetesebb elnyomatásnak, éppen halhatatlan voltánál fogva ezek öntudatában tovább élt, azt megérzi az ember az asszuani egyszerű sírok szemlélése közben: mintha egyszerre lelkileg közelebb jutott volna az egyiptomi ókorhoz.

Általában Asszuán a legkülönbélebb benyomások valóságos káoszát idézi elő: ebből kimagaslik a modern ember uralma a természeti erők felett, mert valóban páratlan emlékművet állított magának az asszuani zárózsilipekben. Ezzel kezébe vette a mai öntözési rendszernek irányítását.

Ismeretes, hogy Egyiptom jólétének alapja évezredek óta a termőföldek vízellátása volt; ez tette régente a római birodalom gabonakamrájává. De az öntözés egykor a természet kénye-kedvére volt bízva: magától következett be azáltal, hogy a Nílus minden évben az esős időszakban kilépett medréből s amikor a vizek elapadtak, a visszamaradt gazdag iszap megtermékenyítette a földeket. Azonban már Mechmed Ali — Egyiptom felszabadítója a török uralom alól — idejében felmerült az az eszme, hogy a természeti erők megbízhatatlan működését az emberi kéz szabályozó munkájával helyettesítsék s az időközi áradásokat átváltoztassák egy állandóan ható, mesterséges öntözési rendszerre. Ám ennek a hatalmas vállalkozásnak technikai előfeltételeit csak a múlt század végén találták meg: a hatvanas évek vége felé, Egyiptom pénzügyeinek rendezésével egyidejűleg láttak hozzá a nagy munkához európai, jobban mondva angol ellenőrzés mellett. Jelenleg, bár az építkezések még nem fejeződtek be teljesen s helyenként hiányosak is, már mégis annyira jutottak, hogy ma a termőföld területe sokszorososan meghaladja annak régi kiterjedését s Egyiptom mezőgazdasága tökéletesen megváltozott, kiszámíthatatlan kilátásokkal kecsegtetve a jövőre nézve. Ennek a nagyszerű technikai fejlődésnek központja Asszuán, illetve a nagy asszuani záróművek, amelyek a várostól északra, körülbelül öt kilométernyire, a Nílust egész szélességében, közel két kilométer hosszúságú vonalban szelik át. Ezek a záróművek teszik lehetővé azt, hogy a Nílus jobbpartján már előbb is létező, de most hatalmasan kibővített tóban, a vál-

takozó csapadékmennyiségtől függetlenül, állandóan elegendő vízmennyiséget raktározzanak el, amelyből aztán, az ottani első kataraktokon túl, annyi vizet eresztenek a Nílus medrébe, amennyi nélkülözhető a mesterséges öntözésnél, viszont szükséges a hajózás lehetővé tételéhez. Maguk a záróművek vastag falból állanak, amelyen két sínpár találkozik s amelyet 180 elzárható kapu oszt részekké. Egy bizonyos számú kapu kinyitása szabályozza a kívánt víztömegek lefolyását. Amikor én ott jártam, éppen rendkívül alacsony volt a vízállás s ennél fogva csupán 4 kapu állott nyitva: ezekből egy normális hatemeletes ház magasságából zuhogott alá az áradat az alsó mederbe.

Ha már most a dolgokat csak a festő szemével nézzük, ha összehasonlítjuk a megrendszabályozott víz-esés ugyancsak nagyszerű látványát a szabad természetben észlelhető még sokkal nagyszerűbb hasonló tüneménnyel, akkor talán úgy érezzük, hogy az emberi kéznek beavatkozása a természeti erők vad játékába valamitől megfosztott bennünket — mintha itt esztétikailag vétkezett volna az ember. Ám ezzel szemben áll az emberi akarásnak eszményi szépsége, amellyel győzedelmeskedni tudott a természet szilaj erején: szemben áll ennek az alkotásnak nagy etikai értéke, amely áldást jelent sok millió ember számára, amelyhez nem tapad elkövetett igazságtalanságok, kegyetlenségek, túlkapások emléke. Hiszen a teremtésnek a bibliában lefektetett történetében is az ember van elhivatva arra, hogy uralkodjék a természeti erőkön, ami a Paradicsomból való kiűzetése után csak keserves munka és sok ezeréves szellemi és erkölcsi fejlődés árán érhető el: dacára mindannak, ami már beteljesült s amire mi, a mai kor gyermekei, büszkén utalhatunk, még nagyon messze vagyunk a végcéltől. Amikor ilyen gondolatok merültek fel bennem, akaratlanul is visszaemlékeztem gimnazista korom tanulmányaira: eszembe jutott Sophokles Antigonéja, amit akkor fiatalos lelkesedéssel olvastam eredetiben. Különösen emlékembe tolult az a bizonyos híres kórus az emberről, amelyben a költő korának technikai előmeneteleit dicsőíti s úgy véli, hogy ennek a haladásnak láttára büszke lehet emberi voltára.

Pedig hát aránylag milyen szegényes teljesítményekkel

dicsekszik! Hogy az ember szolgálatába tudta hajtani egyes állatok erejét és munkabírását; hogy kitalált olyan szerszámokat, amelyeknek segítségével lakható hajlékot tud magának építeni; hogy meg tudja művelni a földet s ezáltal létét biztos alapokra fekteti; hogy át tud kelni a vizeken, felfogván vitorlájával a szelet, amely hajóját hajtja — és még felsorol más, hasonló vívmányokat. Kétségtelen, hogy azok a kezdetleges teljesítmények, amelyek megalapozták a civilizált élet lehetőségét, felette dicséretesek. Lehet, hogy több nehézséggel jártak, mint a későbbi, ragyogó haladáshoz vezető teljesítmények. De vájjon mit mondhatna Sophokles ma az emberről, amikor úszó palotákon kel át a tengereken, nem törődve széllal s viharral, amikor lehetővé vált a szóbeli érintkezés a föld egymástól legtávolabb eső részei között is olyannyira, hogy Európában tudják, mi történt aznap Kínában s egy órán belül már utasításokat is meneszthetnek oda! Ma, amikor repülőgépek szelik át a levegőt, rövidesen tán rendes közlekedési eszközzé válva az utazók számára; amikor az ember szolgálatába állította a léggör és a föld félelmetes hatalmait, a villamosságot és a rádiumot! Még sokáig folytathatnám! Ha pedig az ember olyan alkotások előtt áll, mint amilyenek például az asszuani záróművek és elgondolkodik azon, miként győzedelmeskedett itt az emberi ész hatalma, az emberi kéz munkája, áldást és növekvő jólétet hozva milliók számára — akkor az égnek meredő, egymásba nyúló gépszerkezetek prózaikus látványa közepette, a gépeknek bántó kattogása dacára, csaknem költői ihlet száll meg bennünket, mert hiszen ezeken a külsőségeken keresztül világít a hatalmas fejlődésnek lángja, amely a bibliában előírt irányban halad s amelynek végcélja: legyőzni a természetet. Ezt érzi az ember — s még ennél jóval többet is! Mert a természet fölötti uralkodásra nem egy ember volt hivatva, de az egész emberiség: vagyis ha egyes kiváló emberek hivatottak is arra, hogy megmutassák az utat, irányítsák a munkát, vállalják a teljesítmény oroszlánrészét, — aminthogy ez másképpen el sem képzelhető — mégis ennek a törekvésnek jótéte-

menyeiben az egész emberiségnek részesülnie kell. Egyetlen egy embernek sem szabad ahhoz a természet-hez tartoznia, amelyet le kell győzni: nem szabad sokakat feláldozni azért, hogy egyesek kisajátítsák maguknak a győzelmet és az élvezeteket. És hogy közelebb jutottunk ahhoz, hogy a haladás jótéteményei általánossá váljanak, hogy ez a haladás már nem táplálkozik embervérből és szenvedésekből, de sok ezer embernek szabadon választott megélhetési lehetőséget nyújt, végeredményben pedig szegénynek és gazdagnak egyaránt hasznára válik: ebben rejlik az a nagy teljesítmény, amely a technika csodáit fénnel veszi körül, ebben rejlik az, amit az ilyen alkotások etikai költészetének neveznek. Minden ehhez a gondolathoz vezet vissza, mert minden nagy alkotás mögött ott találjuk az embert: mindig újra felvetődik a gondolat — mit kellett az embereknek szenvedniök, amíg elkészült s vajjon kiknek hoz jobb, boldogabb életfeltételeket? És itt újra szembeötlik a nagy ellentét az ebben az országban található ókori, hatalmas technikai csodaművek és az újkori szellem és modern technika alkotásai között. Ha arra gondolok, hogy a fáraók nagy építkezései mily hatalmas, névtelen, feledésbe ment embertömegek feláldozásával jártak s ezzel szemben elolvasom az asszuáni záróművek valamelyik oszlopán a feliratot, mely szerint «Ezeket a műveket felállították ennek vagy annak a Khedivének uralkodása alatt, ennek vagy annak a brit meghatalmazottnak közreműködésével és képzett egyiptomi, olasz és görög munkások segítségével» — akkor mélységes meglepedettség vesz rajtam erőt. Ezek a különböző országokból idesereglett munkások nem voltak sem rabszolgák, sem hadifoglyok: nem estek áldozatul munkájuknak; önként jöttek ide, munkájuk révén jó keresethez jutottak és az emlékoszlopon az utókor előtt mint munkatársak szerepelnek. Ha pedig azt kutatom, hogy ez az alkotás kinek válik hasznára, akkor kitűnik, hogy nem szolgálja egyes uralkodók dicsvágyát, sem pedig az utókor esztétikus lelkeinek szépérzékét, de a dolgozó tömegeket, biztosítva létüket és megjavítva sorsukat, úgy vélem, hogy ilyen szemszögből nézve a záróművekben jóval több

poézis található, mint a legpompásabb fáraó-korabeli építkezésben! Azt persze nagyon jól tudom, hogy az imént kifejtett gondolkodási irányban még igen sok hiány található, hogy messze vagyunk még a végcél elérésétől. Az a szomorú fejezet, amelyben az egyik ember kihasználja a másikat s amely évezredek óta tart, borzalmas sötét háttérül szolgálva az emberi agy legragyogóbb teljesítményeinek, még mindig nem ért véget. De mégis szembetűnő az ezen a téren végbement óriási haladás s ezért is örülök, hogy a mai korban élek. Olyan meglepéssel pillantok vissza, mint a hegymászó, aki feleúton megáll, hátranéz s a már megtett út feletti örömeből új erőt merít, hogy tovább haladjon a még messze magasló csúcs felé.

*

Azonban a fáraók korának nagy múltja, bár ennek látható maradványai mély hatással vannak az utazóra, a mai nemzedék szellemi irányára egyáltalában semmi befolyást sem gyakorol. Az egyiptomi nacionalizmus, amely utolsó látogatásom idejében tetőfokán állott, csupán az arab megszállás és az Izlam uralmából fakadó emlékekből táplálkozik és kizárólag az akkoriban kifejlődött szellemi irányzatok vannak rá hatással. Osupán a koptok képeznek kivételt a nacionalizmusnak eme elhatároltsága alól: ők az ország legrégebb keresztény népe, leszármazottai azoknak, akik az arabs okkupáció után is, minden üldöztetés ellenére, híven kitarítottak a keresztény hit mellett. A koptokat vallásuk által emelt fal választja el az arabs hódítóktól, akikkel éppen ezért nem is keverednek: eltekintve esetleg némi keveredéstől a görögökkel vagy a rómaiakkal a Ptolemeusok és a római uralom idejéből, a koptok őrizték meg legtisztább összetételében a fáraók-korabeli egyiptomi fajt, tovább plántálva azt egészen napjainkig. Náluk találjuk leggyakrabban a hátsó koponyarésznek azt a jellegzetes formáját, amely a fáraók korából származó domborműveken és képmásokon minduntalan szembetűnik. Ennek az érdekes népfajnak soraiban, amely a jelenlegi Egyiptom 9 millió lakosából körül-

belül 1 milliót foglal magába, találjuk az egyiptomi intelligencia tetemes részét és ma, amikor vallásszabadság uralkodik, a közéletben is eléggé jelentős szerepet játszanak. Ottartózkodásom idején a külügyminiszter, a pénzügyminiszter, valamint a képviselőház elnöke koptok voltak. Általában buzgó nacionalisták — talán ezzel akarják helyzetüket még megerősíteni — és a nacionalista érzésekbe bele szeretnék vinni a fáraók nagy múltjának emlékét is. Ám ez az igyekezetük nem jár sok sikerrel mohamedán polgártársaik körében, akár arabs, akár török eredetűek legyenek is azok. A modern egyiptomi nacionalizmus át van itatva az Izlamtól: számára Egyiptom története Omar kalifával s az általa alapított egyetemmel veszi kezdetét.

Egyiptomban a nacionalizmus jelenleg nem egyéb, mint tiltakozás Anglia túlnyomó befolyása ellen, amelyel irányítani igyekszik az ország kül- és belpolitikáját. Ez a befolyás időnként kimondottan a protektorátus formáját öltötte magára, míg aztán 1922-ben Egyiptom szuverenitását úgy Törökország, mint Anglia elismerte. Anglia ugyan fentartotta magának azt a jogot, hogy a Szuez-csatorna és Kairó katonai megszállása útján biztosítsa magának a szabad mozgást India felé: továbbá kikötötte magának, hogy minden, a külföldiek jogait érintő kérdésben beleszólása legyen, ezenfelül megtartotta közvetlen uralmát a Szudán felett. Meg kell állapítanunk, hogy az Indiába vezető legrövidebb út biztosítása a Brit Birodalom számára csakugyan életkérdés, olyannyira, hogy Egyiptom itt egy geopolitikai szükségességgel találja szembe magát, amelyet lehetetlen volna számításon kívül hagynunk, ha még oly természetesnek és jogosnak ismerjük is el az egyiptomiaknak a teljes önállóságra irányuló törekvéseiket. Ezt a kérdést tehát csakis kompromisszum útján lehetne megoldani; ám mind a mai napig nem tudták megtalálni a megfelelő formát. A Wafd-pártból alakult nemzeti kormány álláspontja az volt, hogy Angliának szerződésileg adják meg a kívánt garanciákat, azonban érthető, hogy, különösen a szerződésekkel kapcsolatos tapasztalatok után, Anglia nem hajlandó ennyivel beérni, de továbbra is kézzelfoghatóbb hatalmi

garanciákra óhajt támaszkodni. Még így is elképzelhető volna valamilyen megegyezés, de még akkor is megmaradna a legsúlyosabb probléma, a Szudán kérdésének megoldása, miután ennek az országrésznek birtoklása mindkét fél számára a legnagyobb hatalmi forrást jelenti. Ugyanis az, aki a Szudán felett uralkodik, az ottani vízművek elzárásával kénye-kedve szerint végzetessé váló szárazságot idézhet elő Egyiptomban: ezért nagyon is érthető, hogy Egyiptom véget szeretne vetni a jelenlegi állapotnak, amely Anglia számára páratlan hatalmi pozíciót biztosít.

De még valamit figyelembe kell venni. A Szuezcsonatorna megnyitását követő esztendőekben Egyiptom belső ügyeiben — akkoriban az ország a szultán névleges uralma alatt szabadon kormányozta önmagát — oly nagyfokú lezüllesztés volt észlelhető, hogy az ebben az országban érdekelt európai hatalmak beavatkozása elkerülhetetlennek látszott. E célból különféle nemzetközi ellenőrzőbizottságok alakultak; ezek között aztán — főleg az angol-francia viszály következtében — napirenden voltak az elsőségért való viszálykodások, míg végre 1904-ben megegyezés jött létre Franciaország és Anglia között. Ennek értelmében Észak-Afrika hatalmi szféráját két részre osztották: a nyugati rész Franciaország, a keleti pedig Anglia hatalmi körébe került. Ettől fogva Anglia, anélkül, hogy a helyzet világosan körvonalozott rendezésére törekedett volna, döntő befolyást gyakorolt Egyiptom belső kormányzására és pedig kétségtelenül az egyiptomi nép javára. Az igénytelen «konzul» címet viselő Sir Evelyn Baring, később Lord Cromer, Anglia kiváló kiküldöttje volt az egyiptomi kormány tulajdonképpeni feje. Az angolok rendet teremtettek a pénzügyekben: az embertelenségeket, elsősorban a kényszermunkát, lassanként kiküszöbölték a nyilvános életből; fokozatosan felépítettek egy teljesen szabályszerű adminisztrációt, amelynek hivatalnokai a bennszülöttek soraiból kerültek ki. Igaz, hogy az angol elem is részben szerephez jutott, sőt vezető állásokba is; így példának okáért Kairó rendőrpáncsnoka is angol ember volt. Az öntözési rendszernek teljes átformálódása, amelyről az imént már más

vonatkozásban beszéltem, ugyancsak ebbe az időbe esik, valamint — ennek természetes folyamatként — a rendszeres gazdasági politika bevezetése is. Mindezeket a vívmányokat az 1922-ben elismert független egyiptomi állam vette át örökül Fuad király uralkodása alatt. Ez a kiválóan tehetséges, a legjobb szándékoktól vezérelt uralkodó nemcsak, hogy megőrizte az örökséget, de még tovább gyarapította is. Időközben a nemzeti mozgalom oly hatalmas arányokat öltött, hogy az egyiptomi választások — éppen Anglia volt az, amely a parlament felállítását követelte volt — ugyanabban az évben túlnyomó többséget hoztak a nacionalista Wafd-párt számára: a parlamenti szabályokhoz híven Fuad király ebből a pártból nevezte ki Naha pasa elnöklete alatt azt a kormányt, amely az én ottidőzésem idején intézte az ország ügyeit.

A kormányt — tagjai között kétséges tehetségű emberek^s voltak — erős népmozgalom támogatta; erről ismételten meggyőződhettem magam is, így például egy alkalommal Kairóban, amikor a Fuad király látogatására a feleségével Egyiptomba jött belga király bevonulását tartotta a városba. Az ünnepély kitűnően volt megszervezve: nem hiába volt Fuad király ifjabb éveiben katonai attasé a bécsi török nagykövetségen, ahol haszonnal tanulmányozhatta az európai kontinens legelőkelőbb udvarának szokásait, hogy annak stílusát később meghonosítsa saját udvartartásában. A felségek, valamint kíséretük gyönyörű fogatokon vonultak be a városba, embertömegek sorfala között. Az emberek fegyelmезetten tettek eleget a mintaszerűnek mondható rendőrség utasításainak s a lehető legudvariasabban üdvözölték saját királyukat és a magas vendégeket. Azonban amikor a kíséremenetben feltűnt Naha pasa miniszterelnök gépkocsija, a kitörő lelkesedés minden korlátot elsepert: Egyiptom első államférfiát egyszeriben ujjongó tömeg vette körül és, mint a nap igazi hőst, lelkesen ünnepelte végig az egész útvonalon.

Alkalmam volt annak a kornak vezető államiérfiai-val, valamint a legközelebről érdekelt hatalmak képviselőivel Kairóban beható eszmecserét folytatni Egyiptom külpolitikái, valamint belső helyzetéről. Általános

emberi szempontokból nézve, ez utóbbi talán több érdekességgel bír, mint az ország külpolitikai kérdései, mert hiszen ezeket könnyű alapvonásaikra szétbontani, noha megoldásuk nehéz, csaknem legyőzhetetlen akadályokba ütközik. A belső válság egyáltalában nem szűnt meg a Wafd-párt, illetve az ebből alakult kormány bukásával. Az a krízis, mely az ottlétemkor uralmon lévő kormány bukását eredményezte, a királlyal való nézeteltérésből keletkezett, ami viszont nem származott külpolitikai bonyodalmakból, de sokkal inkább abból a vitából eredt, amely a körül forgott, vajjon a monarchisztikus hatalmat avagy az egyre magasabbra törekvő parlamenti tényezőket illeti-e meg az elsőbbség? Azóta meggyőződhettem arról, hogy a kiváló államférfiú, Sidky pasa elnökletével alakult kormány éppoly erélyesen foglal állást Egyiptom önállóságának előfeltételei mellett, mint az előző kormány. Ez a kormány a király — és nem a népképviselőben történetesen uralmon levő párt — kormányának tekinti magát, hasonlóképpen a jelenlegi német birodalmi kormányhoz, amely a birodalmi elnök kormányának vallja magát.

A belső nehézségek, amelyekkel meg kell küzdenie, nagyjában ugyanazok, mint a Wafd-kormány idején: amennyire ezt tartózkodásom rövid ideje lehetővé tette, igyekeztem ezeket szellemi képességeim egész latba vetésével megértem. Elsősorban azok a nehézségek ötlöttek szemembe, amelyek minden mértéket meghaladó önállóságra irányuló törekvésekből fakadtak. Miután az egyiptomi igazgatás középrétegei még mindig sok európai, különösen angol elemet foglaltak magukba, ez a keveredés elhatározó módon befolyásolta az adminisztráció tényleg magas színvonalát. Most azonban a legújabb jelszó így hangzott: el az idegen elemekkel a kormányzatból, — Egyiptom az egyiptomiaké. Azonban minden meggondolt egyiptomi államférfiúnak tisztában kellett lennie azzal, hogy ennek az idegen beözönlésnek hirtelen történő eltávolítása az egész gépezet összeomlását vonná maga után, sőt, hogy az erők ilyen módon való jelentős megcsappanása elkerülhetetlenül a napi kötelességek elvégzésében oly fontos pontosság rovására történék: már pedig a pontosság hozzátartozik a jól-

vezetett adminisztrációhoz s a keleti ember átlaga ma még nem bír valami nagy érzékkel eziránt. De az ebben az irányban gyakorolt nyomás, valamint a föld minden részén egyformán, tehát itt is észlelhető akarnokság oly hatalmas, hogy lehetetlen volna előrelátni, vajjon Fuad király erélyessége és a rendelkezésére álló hatalmi eszközök mennyire lesznek képesek ezt a mozgalmat a megfelelő korlátok közé szorítani, vagy legalább is annak menetét kellően szabályozni.

Ez a kérdés, hogy úgy mondjam, a felszínen lebeg. A probléma mélyén azonban ott lappang egy másik, messzire kiható fontosságú kérdés, amelynek megoldására a modernizált Egyiptomot szemelték ki mintegy kísérleti terepül: alkalmas-e az Izlam arra, hogy modern államalakulatnak erkölcsi alapjául szolgáljon?

Ez a jelenkor egyik legérdekesebb történelmi és vallásfilozófiai problémája: magától értetődik, hogy a helyszínen lehet legjobban tanulmányozni és pedig Egyiptomban, ahol a külső körülményeik alakulása folytán is a nemzet vezetői számára fontos kérdéssé vált s ahol komolyan foglalkoznak megoldásával és nem elégednek meg azzal, hogy, török mintára, egyszerűen átvágják a gordiuszi csomót. Az ifjú törökök úgy oldották meg a kérdést, hogy egyszerűen eltörölték az Izlamot mint államvallást. Be kell várni, hogyan fog végeredményben kiütni az államhatalomnak ez a tökéletes elszakadása minden valláserkölcsi alaptól, ez a teljes átpártolása a világi szellemhez, habár el kell ismerni, hogy a török kormányzási rendszer egyáltalában nem folytat vallásüldözést. Egyiptomban nem mentek ilyen messzire. Igaz, hogy az intelligencia köreiből az egyéni hit erősen megrendült, azonban mégis fenn akarják tartani az állam kapcsolatát az Izlam elveivel és tekintélyével, még pedig elsősorban abból a helyes megítélésből indulva ki, hogy valamilyen erkölcsi alap elkerülhetetlenül szükséges s hogy ebben az országban, a tömegeket tartva szem előtt, csupán az Izlam látszik erre alkalmasnak; másodsorban politikai megfontolások eredményeként, melyek szerint Egyiptomra nézve kiszámíthatatlan előnyökkel járhatna az, ha elfoglalná az Izlam hatalmak között az első helyet, amelyhez Törökország

elpártolása szabaddá tette az utat. Gyakran esett szó arról is, hogy a király igénybe veszi a Kalifátus méltóságát, azonban egy ízig-vérig egyiptomi hazafi és realpolitikus, mint amilyen Fuad király, úgy látszik még sem volt hajlandó feladatának illetően való megnehezítésébe belemenni.

Bármiként legyen is, a probléma fennáll és Egyiptom legélesebb eszű férfiainak okoz gondot. Legszembetűnőbben kifejezésre jut abban a krízisben, amelyet a nők helyzete Egyiptomban okoz, valamint az oktatás- és nevelésügy terén.

A nőnek az Izlam által parancsolt alárendeltsége megakadályozza a valódi családi élet kifejlődését s a férfiak gondolkodásmódjának is helytelen, a valódi szabadságkultusszal és — ami ennél is rosszabb — a becsületes közösséggel ellentétben álló irányt szab. Tulajdonképpen a nőnek ez az alárendelt helyzete akadályozza meg a politikai egybeolvadást mindenütt, ahol keresztény hatalmak gyarmati uralma alatt erre törek-szenek. Amikor tavaly Tripoliszban, Tuniszban és Algírban jártam, alkalmam volt erről úgyszólván saját szememmel meggyőződnöm.

Egyiptomban, ebben a muzulmán államban, úgyszólván kizárólag mohamedán vallású lakosságával, a kérdés nem a különböző népelemek egybeolvasztása körül forog, de inkább abban áll, hogy bekapcsolják a nép összességét a modern társadalmi és állami élet előfeltételeibe.

Érdekes megfigyelni, hogy a nők helyzetének kérdése hogyan oldódik meg úgyszólván önmagától, rendszertelenül, pusztán a szokások útján. Az intelligencia körében a nő egyenrangúsága a férfival lépésről-lépésre halad előre a nélkül, hogy általában érvényes, alapvető döntés történt volna. Számptalan fokozatot találunk: ezek, úgylátszik, az egyén szabad megítéléséből keletkeznek. Jómagam például egy villásreggeli alkalmával egy feltűnően szép asszony mellé kerültem, akinek nevét a kölcsönös bemutatkozásakor természetesen nem érttettem meg: modoráról ítélve európai nőnek tartottam, annál is inkább, mert — amint ezt később megtudtam — cserkesz származású s ennél fogva teljesen

fehérbőrű volt. Beszélgetésünk folyamán azt a benyomást keltette, mint, mondjuk, egy éppen nem kis műveltséggel bíró, kifogástalan modorú francia nő. Csak később, amikor megismerkedtem férjével, egy magasrangú egyiptomi tisztviselővel, tudtam meg, hogy mohamedán egyiptomi nő. Sok ilyen példát sorolhatnék fel. Vannak előkelő, a politika iránt érdeklődő egyiptomi hölgyek, akik férfilátogatót is fogadnak, ha ezt hasznosnak tartják arra az ügyre nézve, amelyet szolgálnak. A nőemancipációnak erre a nemére Zaghul pasának, a híres politikai vezérnek s Egyiptom szabadságmozgalma első megszervezőjének özvegye szolgált kitűnő példával. Zaghul pasa halála után a vezetése alatt álló párt özvegyére, erre a szellemileg magasán álló és Egyiptom önállóságának ügyét lelkesedéssel szolgáló asszonyra ruházta át azt a nagy tiszteletet, amellyel férje iránt viseltetett. Háza ma is politikai összejövetelek színhelye; elkülönített, külön erre a célra fenntartott helyiségekben folynak a megbeszélések. Jómagam is részesültem abban a megtiszteltetésben, hogy a látogatóknak e kategóriájába soroltassam.

Feleségemmel együtt látogattam el a hölgyhöz s mintegy másfél vagy két órát töltöttem nála; rendkívül érdekesen beszélt néhai férje terveiről, csalódásairól, szenvedéseiről s végül mégis bekövetkezett győzelméről. Zaghul pasa, miután egy ideig angol fogságban sínylődött, Fuad király első alkotmányos minisztere lett; a király még most is nagy elismeréssel emlékszik meg róla. E különös asszony kifogástalan francia nyelven beszélgetett velünk: szavait forró lelkesedés hatotta át s fanatikusan hitt azokban az ideálokban, amelyek prófétájaként szerepel párttársai körében. Megjelenése felette impozáns és fellépésének biztonsága valódi előkelőségre vall. Senki sem távozhatott tőle a meghatottság egy bizonyos érzése nélkül: fejtegetései az idegen számára is közelebb hozták az egyiptomi népmozgalmat egész komolyságában.

Azonban, ha leszállunk az alacsonyabb néprétegekbe, ott is mindenütt, ahova némileg behatoltak az európai eszmék, jellegzetes példáit látjuk a női emancipáció kezdetének. Így például Luxorban fiatal arabs

vezető kalauzolt bennünket, aki már Európát is megjárta s több európai nyelvet beszélt folyékonyan, többek között németül is: mint gyermek a Ferenc-rendi barátok iskolájába járt s még érett korában is megható ragaszkodással viseltetett egykori tanárai iránt, habár megmaradt szigorúhitű muzulmánként. Ennek az embernek saját háza volt, amivel szeretett eldicsekedni s nem tágított addig, amíg meg nem látogattuk őt és családját. Szívesen tettünk eleget meghívásának, mert hiszen ez újabb jó alkalomnak bizonyult arra, hogy betekintést nyerjünk az egyszerűbb középosztály életébe. Amidőn beléptünk a házba, vezetőnk rendkívül csinos felesége fogadott minket a zavar minden nyoma nélkül, azzal a tökéletes természetességgel, amint ezt bármily hasonló sorban élő európai nőnél tapasztalhattuk volna. A férj és feleség közötti viszony ugyancsak olyan volt, mint nálunk szokott lenni házastársak között. Ebben a mi fiatal vezetőnkben különben egészen sajátos világnézet alakult ki az idők folyamán: benyomásait a fáraókorabeli emlékművek állandó közelségéből, a Ferenc-rendiek iskolájában elsajátított műveltségéből és mohamedán hitéből merítette s valóságos irtózással gondolt a fáraókor vallási elképzeléseire, a bálványokra s a hatalmasok nagyzási hóbortjára, amely nem riadt vissza emberáldozatoktól sem. Ezzel szemben meglepéssel hangsúlyozta a «mi» vallásos felfogásunk felsőbbrendűségét, amely a szeretetre van alapozva; a kereszténységet, zsidóságot és az Izlamot — szóval az összes monoteisztikus vallásokat — morális egységnek tekintette. Feltehető, hogy a hozzá hasonló műveltségi fokon álló néprétegekben ilyen nézetek meglehetősen elterjedtek.

Azonban ez az Izlam-probléma egy másik oldalával áll összefüggésben: erre majd még külön rátérek. Most pedig irányítsuk figyelmünket újra a nők helyzetének kérdésére és vessünk egy pillantást azokra a jelenségekre, amelyek látszólagos ellentétben állanak a fenti megfigyelésekkel.

Egyiptom legelső embere, Fuad király, tökéletes európai műveltsége dacára, azon volt, hogy saját sze-

mélyében egyesítse népének jellegzetes tulajdonságait, érzelmi világát és szellemi irányzatát: úgy vélte, hogy ilyen módon válik legalkalmasabbá népe kormányzására. Az ő házában, legalább is látszólag, a nő szigorúan megmaradt a muzulmán szokások által előírt helyzetében. A királyné, noha maga is teljesen európai nevelésben részesült, csakis udvartartásával érintkezik, másképpen tökéletesen el van zárva a világtól: férfit nem fogad; egyiptomi látogatása alkalmával még a belga király sem járulhatott színe elé. Idegen hölgyek tiszteletüket tehetik nála, így pl. feleségemet kétszer is fogadta, aki a királynéban tökéletes európai műveltségű és modorú hölgyet ismert meg. Nyilvánvaló, hogy ezekhez a külsőségekhez való ragaszkodás nem felel meg a magasrangú egyének felfogásának, avagy meggyőződésének: ám a király azt hiszi, hogy népének túlnyomó része elvárja tőle ezt a magatartást s rossznéven venné, ha eltérne az ősi szokásoktól: ez még talán trónját is veszélyeztethetné. Az erre leghivatottabb megfigyelők nézete szerint is még mindig igen erősen él a népben a muzulmán öntudat, még annak kinövéseiben is. Tekintélyes muzulmán személyiségek maguk a nő méltatlan helyzetéről, mint helytelen eltévelyedésről beszéltek előttem: a próféta uralma — általában az arab uralom — alatt ez ebben a formában ismeretlen is volt és csak török befolyás útján tört utat magának az Izlamba. Lehet, hogy ez vallástörténelmileg csakugyan így is van: én ezt nem tudom megítélni. Azonban elvitathatatlan tény, hogy a nő helyzetének megváltozása abban az irányban, amely a modern civilizáció egyik követelménye, csak nagyon lassan és rendszertelenül halad előre, éppúgy, mint ahogyan a magasabb társadalmi rétegekben s az állam életében észlelhető egyéb változások sem zárják ki végleg a tömegeknek a mohamedán fanatizmusba való visszaesését. Megkérdeztem egy előkelő koptot, vajjon ő, valamint hitsorsosai — dacára annak a tökéletes szabadságnak, amelyet jelenleg élveznek — nem tartanak-e ilyen visszaeséstől: vállvonogatással felelt. — S most elérkeztünk az Izlam s a modern államforma erkölcsi előfeltételei közt történendő végleges kiegyenlítés problémájának egy másik,

még mélyebben fekvő részéhez: a közoktatás és népnevelés kérdéséhez.

Az előbbi oktatásügyi miniszter, Ali Shamsi — egyik legjelentékenyebbje, sőt talán legkiválóbbja azoknak az egyiptomi államférfiaknak, akikkel szerencsém volt eszmecserét folytathatni — összefoglaló, a legmagasabb kultúrszemponatok által irányított, de mindazonáltal gyakorlati elvekre felépített, 15 esztendőre elosztott és közoktatásügyi politikájának megfelelő programot dolgozott ki. Az állami iskola elvéből indult ki és legelőször is 30 ingyenes helyet akart létesíteni tanítók kiképzésére, ami egészen logikus elgondolás volt, mert hiszen elsősorban tényleg a szükséges tanerők kiképzéséről kellett volna gondoskodnia. Egyes helyeken ilyen állami iskolák már működésbe is léptek s teljesen megfelelnek a célnak, noha egyelőre csekély számuknál fogva nem befolyásolhatják jelentősebb módon a népkultúrszínvonalát. Azonban a magasabb oktatási fokokra vonatkozó terveivel Shamsi pasa már beleütközött az Izlam-problémába s ezzel sehogysen bírt megbirkózni. Ugyanis európai mintájú állami egyetem felállítását tervezte — lehet, hogy azóta ez a terv már kivitelre is került — és ebbe akarta beolvasztani, mint teológiai fakultást, a hírneves, Omar kalifa által alapított kairói mohamedán egyetemet. Azonban ez a törekvés az Izlam számottevő köreiből oly elkeseredett ellenállásra talált, hogy jobbnak látta ezt a gondolatot egyelőre feladni: nagyon kétlem, hogy valaha is feléledjen ez a terv. Ugyanis jómagam is meglátogattam azt a bizonyos Omar-féle úgynevezett egyetemet és az ott szerzett különös tapasztalataim olyanok voltak, hogy mindazokat, akik szeretnének hinni az egyiptomi népkultúrszínvonalának emelésének lehetőségében, valóságosan kétségbeejthetnék. A tanítás ezen az úgynevezett egyetemen ma pontosan ugyanúgy folyik, mint ama nagy kalifa idejében, aki Alexandria hatalmas könyvtárát, a benne felhalmozott kincsekkel egyetemben, a hagyományok szerint azzal a megokolással égettette el, hogy ezek a könyvek és írások vagy ugyanazt tartalmazzák, ami a Koránban amúgyis benne van, s ebben az esetben feleslegesek, vagy

pedig valami egyebet — ebben az esetben pedig kártékonyak. Az Omar-féle egyetemnek még ma is ez az alapelve. Helyiségei több nagy csupasz, bútorozatlan teremből állanak, ahol rendszertelenül szétszórt csoportokban a földön kuporognak a tanítványok és félhangon mormolják maguk elé a Korán szavait, hogy kívülről megtanulják. Érettkorú férfiak csoportról-csoportra járnak, hogy meggyőződjenek az egyes tanítványok szorgalmáról s itt-ott valami útbaigazítással szolgáljanak. S az egyházi tekintélyek azt kívánják, hogy mindez továbbra is így maradjon; ebből az iskolából kerülnek ki az úgynevezett előimádkozók, akik ugyanazt a szerepet volnának hivatva betölteni, mint nálunk a középklerus: ők irányítják a nép hitéletét, azonban nem tudják a népet másra tanítani, mint fanatikus elzárkózásra minden olyan eszmével szemben, amely nem foglaltatik a Koránban. Shamsi pasa helyesen fogta meg a problémát: a régi Omar-féle egyetem átformálása s annak egy olyan egyetembe való beolvasztása által, ahol a teológia a világi tudományokkal ölelkezik s ennél fogva a fiatal teológusok is betekintést nyerhetnek az emberiség általános szellemi életébe; egy világi értelemben is művelt, fanatizmustól mentes mohamedán klérust akart létesíteni. Azonban egyelőre a döntő tényezőknél határozott visszautasításra talált. Vájjon megváltozhatik-e ez a felfogás? Vájjon magában az Izlamban gyökerezik-e, avagy csupán akkori vezetői hátramaradottságában? Sok, csaknem minden attól függ, hogy erre a kérdésre mi a helyes válasz. Amikor egyszer kis társaságban — tagjai nem voltak politikusok, de rendkívül művelt bennszülöttek — a napikérdésekről beszélgettünk, egy fiatalember, aki a legmagasabb körökhöz tartozott, de nem töltött be semmiféle hivatalos állást, beleszólt a társalgásba. Felfigyeltem, mert olyan szavakat mondott, amilyeneket egyiptomi ember szájából vajmi ritkán lehet hallani. Meggyőződését abban a kijelentésben foglalta össze, hogy őt külföldi vonatkozású kérdések, noha a közvéleményt főleg ezek foglalkoztatják, nem nagyon érdeklik, miután ezek múltó természetűek és nem emésztik a nép életerejét. Ami

őt mindenekelőtt nyugtalanítja s éjjel-nappal foglalkoztatja: a belső problémák, különösen pedig a néplelek fejlődése, a csak most öntudatra ébredő tömegek s a belőlük származó intellektuális osztálynak szellemi evolúciója, mert idővel ők fognak szert tenni a legnagyobb befolyásra s ezeknek szellemi anarchiája vezethet hatásukban kiszámíthatatlan társadalmi és politikai veszélyekhez. Szavai hallatára azt gondoltam magamban, hogy ha én lennék Egyiptom királya, úgy erre az emberre avagy Shamsi pasára kellene bíznom az ország kormányzását: azonban, mint alkotmányos uralkodó, ezt még sem tehetném, mert hiszen csak ettől a két embertől hallottam ilyen bölcs belátásról tanúskodó szavakat s így ők nem képviselik a közvéleményt. Vájjon milyenek lesznek azok a szellemi befolyások, amelyek az egyiptomi nép tömegeire hatni fognak? — erre a népre, amely 90%-ot meghaladó analfabétájával választások útján dönt hazája sorsa felett s ebben mindezeidig csodálatos önállóságról tett tanúbizonyságot? Jelenleg a nép egészen el van telve a függetlenség eszméitől, olyannyira, hogy még a valláskérdést is mintha kikapcsolta volna. Hiszen maga a képviselőház akkori elnöke, egy keresztény kopt mondta nekem, hogy például őt kizárólag mohamedánokból álló kerületben választották meg. De idővel előtérbe fognak nyomulni a belpolitikai problémák, elsősorban a földbirtok helyes elosztásának kérdése. Megkérdeztem, hogy vájjon milyen módon lehet a népet, akinek számára a sajtó hozzáférhetetlen, befolyásolni? Azt választották, hogy az úgynevezett közvélemény kávéházi beszélgetések révén alakul ki: mindig akadnak nagyhangú egyének, akik valószínűleg a pártok kiküldöttei. Az a befolyás, amelyet a mi országainkban a közép-papság gyakorol, itt még nem érvényesül, ám mi lesz, ha az úgynevezett Omar-egyetem tanítványai egyszer nekiállanak és fanatizálják a népet? Ennek kiszámíthatatlan következményei lehetnek! Egyiptom népe oly sokféle elemből van összetéve, hogy még egy Lord Cromer is, az országban való 30 évi működése és a nép sajátosságainak alapos tanulmányozása után, kénytelen volt bevallani, hogy nem sikerült felfedeznie a

tulajdonképpen egyiptomi népet, mint egységet. Tagadhatatlan, hogy Egyiptom népe nagy adag természetes belátás és meggondoltság felett rendelkezik; ám biztos erkölcsi alap híján mégis szembe találjuk magunkat jövő fejlődésének egész bizonytalanságával.

Az a nagy horderejű kérdés, vajjon alkalmas-e az Izlam arra, hogy egy modern államnak erkölcsi alapjául szolgáljon, egyelőre még nincs megoldva. Sok évi megfigyelés után Lord Cromer úgy vélte, hogy nem alkalmas; de számomra éppen ezen a ponton az angol államférfiak nézete kevésbé mértékadó, mint a befolyásuk alatt álló államok összes egyéb kérdéseiben. Ugyanis egészen meglepő, mily kevéssé törődtek azok a hatalmas angol prokonzulok, akik az utóbbi esztendőkből oly nagy befolyást gyakoroltak Egyiptom sorsára, az egyiptomi nép lelkületével. Tagadhatatlan, hogy, ami a nép anyagi érdekeit illeti, valamint szociálpolitikai vonatkozásban, igen sokat tettek érte, arra törekedvén, hogy a tömegeknek a hatalmasok által való kizsákmányolását megakadályozzák, megszüntessék az ősidők óta dívó kényszermunkát: igyekezetükért nem kaptak valami sok köszönetet. Azonban az egész országban elenyésző csekélyszámú angol iskola és nevelőintézet van s ezek is túlnyomóan az amerikai és protestáns propaganda felé orientálódnak. Az egyiptomi szellemi életben érvényesülő idegen befolyás a magasabb iskolákban francia, míg az elemi iskolákban olasz. Vannak francia jezsuiták és egyéb szerzetesek által vezetett gimnáziumok internátussal, amelyekben elvből semmiféle vallási propagandát sem folytatnak. Ugyanezt tapasztalhatjuk Tuniszban, valamint Algírban, ahol a híres Lavigerie kardinális, a kereszténység első századbeli egyházatyák méltó utódja, meghagyta az általa alapított Fehér Atyák és Fehér Nővérek rendjének, hogy még évtizedeken keresztül tartózkodjanak minden kimondottan vallási propagandától és csupán a jótékonykodás propagandájával igyekezzenek a szívet megnyerni s ily módon kiirtani az ellenséges fanatizmust. Úgy látszik, jó úton járnak, legalább is erre enged következtetni az a nagy népszerűség, amelynek a rend férfi, valamint női tagjai örvendenek az egész

lakosság körében. Egyiptomban a francia szerzetesiskolák, valamint az olasz elemi iskolák vezetői ugyanezeket az elveket vallják ugyancsak hasonló eredménnyel. Legújabbán a franciák Egyiptom egyes részeiben világi iskolákat létesítettek. Szóval, Anglia elismert politikai vezető szerepe dacára, Egyiptom összes társadalmi osztályaiban elsősorban a francia szellem érvényesül, másodsorban az olasz, — de ilyenfajta angol befolyásból alig érezhető valami.

Ezek szerint tehát még mindig fennáll a nagy probléma: összhangba hozni az egyiptomi nép szellemi és erkölcsi fejlődését az ország politikai átváltozásával. Ennek a problémának mélyén pedig ott lappang a sorsdöntő kérdés, vajjon szolgálhat-e az Izlam a megoldás alapjául?

*

Utam Egyiptomból egyenesen Olaszországba vitt, és pedig többnapig tartózkodásra Rómába; noha nem cselekedtem előzetes megfontolás alapján, nem is válszthattam volna jobb módot, hogy az Egyiptomban nyert lenyűgöző benyomásokat magamban lerögzítsem & gondolatvilágomba beillesszem. Rómát már ismertem: itt tehát csupán korábbi élmények képét kellett életre keltenem. De most, amikor még bennem élt az egyiptomi gondolatvilág, noha azt csak mint problematikusot fogadtam magamba, minden oly másnak, annyival hatalmasabbnak látszott! Hiszen Róma már magába véve is eléggé komplikált, de a világtörténelem milyen óriási darabján halad át az ember, ha a Forum Romanumtól átsétál a Szent Péter Székesegyházba! Kiszélesedik a látókör, de egyúttal nehéz munkát ró az agyra, ha igazságot akar szolgáltatni ama két világnak, amely Rómában megmutatja magát: egyike elmúlt, de azért nem halt meg, a másik pedig immár kétezer éve fennáll és biztos jövő elé néz. Azonban mit érzünk, ha a kereszténységnek eme hatalmas központjába vezető út egy olyan országból indult el, amelynek kultúremlékei visszanyúlnak csaknem a történelemelőtti időkig, ha az ember egy teljesen letűnt kor emlékeinek benyomásait hozza magával? Ha így, egyenesen Egyiptomból jövünk

Rómába, bizony óriási szellemi terhet cipelünk magunkkal: azonban én valósággal megkönnyebbültem, mikor megláttam a Szent Péter Székesegyházat: az a magasztos érzés, ami mindig elfog, valahányszor a Forum Romanumtól jövet belépek a templom kapuján; most, amikor Egyiptomból jöttem, fokozottabb mértékben érvényesült — olyan arányban, mint amilyen arányban évezredek állanak évszázadokkal.

Mindig kegyelettel és csodálattal szemlélem az emberiség küzdelmét a világosságért és az igazságért: készséggel elismerek minden elért eredményt — határtalanul tisztellek minden becsületes meggyőződést és szigorúan elítélem mindazokat, akik nincsenek elnézéssel embertársaik iránt. Készségesen elismerem a fejlődés törvényeit is. Hiszen a következetességben vetett hitem alapja egész politikai tevékenységemnek. Ebben a hitben gyökerezik a forradalom megértése is; ez ugyan mindig baj, de néha szükséges rossz és rendszerint az elmulasztott fejlődés következménye. Ha azonban nem akarjuk kitenni az emberi társadalom egész épületét ingadozásnak, ha meg akarjuk akadályozni, hogy az emberek gondolatvilága céltalanul tévelyegjen ide-oda, akkor szükséges, hogy megdönthetetlen alapelvek érvényesüljenek, amelyek a továbbfejlődésnek csak annyiban vannak alávetve, hogy mindig jobban megértik, helyesebben alkalmazzák ezeket az alapelveket. Az értékek állandó átértékelése mellett kell, hogy örökéletű értékek is legyenek — aminthogy a mozgékony planétarendszer is egy állandó napköz-pont körül kering. Miután azonban emberi dolgoknak sohasem lehet ilyen állandó jellegük: az isteniben való hit logikus és gyakorlati szükségesség. Ez az isteni valami, ez az Isten, aki az örökkévalóságnak székhelye és lényege, kell, hogy objektív valóság legyen, mert ha csupán emberi kigondolás volna, akkor éppúgy alá volna vetve változásoknak, mint minden egyéb emberi dolog. Ám az igaz Isten, ahogyan ő eredetileg megnyilatkozott az emberiségnek, veszendőbe ment az emberek saját hibájából. Évezredekén keresztül mindenben Istent keresték, mert nem tudtak nélküle megenni s mindenféle, gyakran lehetetlen formában, saját felfogásuk

szerint alkották meg képét, de miután ez csak emberi elképzelés volt, letűnt a nagy kultúrákkal együtt, amelyekben az emberiség fejlődése gyakran döbbenetesen nyilvánult meg, de amelyekből mégis éppen a mulhatatlanság mozzanata hiányzott. Csak ott, ahol valahogyan mégis közelebb jutottak Istenhez, — mint például Kínában és Indiában — mutatkozott egy bizonyos állandóság, de ez a fejlődés rovására történt.

Isten eredeti megnyilatkozása egész tisztaságában csupán Izrael népében élt tovább s beteljesülést nyert Jézus Krisztus által, aki kiépítette azt a szervet, amely Hivatva van az isteni megnyilatkozást megőrizni; vele kezdődött az új világ, amelyben az Isten felismerése, az állandó momentum a fejlődés közepette, végleges formát öltött; ezáltal a fejlődés szabadságát áthatja a biztonság eleme, amely nélkül a végtelenségbe tévedne.

Számomra, valamint milliók számára, Szent Péter jelképezi ama sziklát, amelyre a legmerészebb épületet fel lehet építeni. Ha Egyiptomból jövet, még áthatva elmúlt évezredek és letűnt kultúrák légkörétől, ismét az évszázadok során megváltozott, de legértékesebb kincseiben érintetlenül maradt Krisztus-előtti kultúrán keresztül haladva elérkezem Szent Péter Székesegyházához, akkor jobban, mint bárhol másutt, érzem a kapcsolatot az isteni örökkévalósággal s egy nagy múlt emlékei közepette ott áll előttem az örök jelen megtestesülése.

Érettem, hogy az a hangulat, amelyet Theba és a Szent. Péter Székesegyház közötti óriási ellentét bennem felkeltett, még kiegészítésre szorul s ezt azután meg is találtam, amikor Rómából egyenesen Assisibe mentem. Ha Rómában főleg Petrus sziklájának legyőzhetetlen erejű hatása alatt állottam, úgy Assisiben — ahol az elmúlt századok talán legtökéletesebb követője Krisztusnak élt, ama Franciscus, akinek varázsa alól kultúremlék, bármilyen hitű légyen is, ki nem vonhatja magát — a szeretet gondolata lépett előtérbe. Hiszen az isteni erőt ez hatja át s az én felfogásom szerint ez áll a legnagyobb ellentétben az ó-egyiptomi kultúrával. Assisiből mintegy visszapillantva Egyip-

tómra, szemem előtt kényszerítő világossággal feltárult annak a világnézetnek, amelyet mindig is a magaménak vallottam, egész nagyszerűsége: itt, életem alkonyán, az életteljesség, a harmónia, a belső megelégedettség olyan érzése vett rajtam erőt, amilyen csak ritkán jut az ember osztályrészéül. Vissza kellett gondolnom arra a naplementére a sivatagban, amelyet feledhetetlen szép estén Heluanban láttam s amely számomra szimbolikus jelentőséggel bírt. Süssön a nap egyforma fényességgel s egyforma melegséggel mindazokra, akik számára most van felmenőben!

V. FEJEZET.

SZEMÉLYES BENYOMÁSOK AMERIKÁRÓL.

Az idők folyamán háromszor voltam az Egyesült Államokban: először 1904-ben, amikor a St. Louisban megtartott vilákiállításal egyidejűleg ugyancsak ott ülésezett az Interparlamentáris Unió is, majd 1911-ben, egy előadaskörút alkalmából, amelyre a «Civic Forum» nevű tudományos társaság hívott meg; végül pedig 1924-ben, amikor amerikai intellektuellek egy csoportja szólított fel, tartanék előadásokat a háborúutáni Közép-Európa helyzetéről. A két első alkalomkor három-négy hétig voltam odaát, utolsó ottidőzésem pedig hat hétig tartott; mindent összevéve tehát 13 hetet töltöttem az Egyesült Államokban. Ezért példátlan vakmerőségre vallana, ha összefoglaló, saját véleményt akarnék mondani erről a hatalmas, egészen különös világról, — eltekintve attól a körülménytől, hogy azóta az Unió gazdasági és az ezzel természetesen összefüggő társadalmi viszonyaiban olyan alapvető változások állottak be, amelyeket például 1924-ben még csak sejteni sem lehetett és amelyek még azokat is, akik a háborúelőtti Amerikát ugyancsak alaposan ismerték, arra kényszerítik, hogy összbenyomásukat a legmeszebbmenő revízióknak vessék alá. Én tehát csupán egyéni benyomásaimról számolhatok be, de mégis azt hiszem, hogy személyes élményeim sem lesznek érdektelenek, mert már kiküldetésem természeténél fogva módomban állott számos kiváló emberrel érintkezésbe lépni s általában az intellektuális osztályt ténykedése színhelyén, valamint családi körben megfigyelhetni, lahol gyakran vendégszerető fogadtatásra találtam; továbbá azért is, mert az Egyesült Államokba való láto-

gatásaira között mindig eltelt néhány esztendő, ami lehetővé tette számomra azt, hogy a szellemi fejlődés bizonyos tüneteit megfigyelhessem, amelyek mögött — bár gyakran egészen jelentéktelen dolgok voltak — mégis a mentalitás fokozatos megváltozása rejtőzött. Azt, hogy Amerikában sikerült értékes összeköttetésekre szert tennem, valószínűleg annak köszönhettem, hogy, amikor ebbe a távoli világrészbe ellátogattam, nem csupán a tudás vágya élt bennem, de rokonszenvvel telt elfogultságtól voltam áthatva. Hiszen az Egyesült Államok alkotmányát, politikai szokásait, társadalmi fejlődését, fény- és árnyoldalait én is tanulmányoztam, mint ahogyan ezt minden politikusnak tennie kell, aki tevékenységét félig-meddig szilárd alapokra akarja fektetni. Ám én az amerikai berendezkedésekben sok mindent találtam, ami saját gondolkodás módomnak és felfogásomnak is megfelel; ennél fogva természetesen hiányzott belőlem az a bizonyos előítélet, amely a még felületes megfigyelő számára is szembetűnő politikai szokásokhoz fűződő visszásságoknak és a szociális struktúra hiányosságának minden egyebet háttérbe szorító fontosságot tulajdonít, mint ahogyan ezt valóságos kéjjel teszik a demokratikus államforma elvi ellenségei. Az én nézetem szerint a jó messze túlhaladja a rosszat. Én Amerika földjére ezzel a bennem jóelőre kialakult kedvező véleménnyel léptem s amit tapasztaltam, az nagyjában igazolta azt. Igaz, hogy előzetesen kialakult véleményekkel csaknem mindig így jár az ember: hiszen elsősorban azt látja meg, amit látni akar, ami igazolja feltevéseit: emlékezetébe elsősorban minden ilyen jelenség vésődik be és szinte rendszerré alakul — míg azt, ami zavarhatná a képet, lehetőleg mellőzzük vagy legfeljebb kivételes eseteknek vagyunk hajlandók tekinteni. Általában azonban a rokonszenvvel telt elfogultság bizonyára alkalmasabb egyes emberek vagy nemzetek megértésére, mint az ellenszenvtől átítatott előítélet: ez utóbbi szinte lehetetlenné teszi a megértést, mert ennek előfeltétele egy bizonyos fokú együttérzés. Ez pedig bennem Amerikában megvolt.

Első amerikai utam célja — mint azt a fentiekben említettem — az 1904-ben ott üléselő Interparlamentáris Konferencián való részvételem volt. Ez az Uniónak nevezett gyülekezet az összes országok egyes parlamenti tagjainak szabad szövetsége a nemzetközi béke ügyének előmozdítására. Az Uniót a múlt század végén alapította meg Franciaországban Frédéric Passy, az ismert pacifista, Angliában pedig Ronald Cremer és csakhamar minden országban képződtek alakulatai. Jómagam úgyszólván elejétől fogva mint a magyar csoport vezetője részt vettem tevékenységében. Az Interparlamentáris Unió működésének tudható be a XIX. század végén az orosz cár által formálisan összehívott két hágai békekonferencia: ezeken dolgozták ki azt a teljesen új rendszert, amelynek értelmében nemzetközi konfliktusok döntőbírótság útján simítandók el. Igaz, hogy ez a rendszer nem tudta megakadályozni a világháborút, de mindenesetre kezdeményezés volt; a háborút követő időszakban pedig most már egyre azon fáradoznak, hogy ezt a rendszert mindjobban kiépítsék s tagadhatatlan, hogy részben a különböző döntőbíráskodási és megneemtámadási szerződések által — hacsak elvileg is — már elég szép eredményeket értek el ezen a téren. Az amerikai kongresszus kebelében is alakult egy interparlamentáris csoport, amely az Unió évi összejövetelein élénk részt vett.

1904-ben Anglián keresztül utaztam Amerikába: Liverpoolban szálltam hajóra és pedig a mai fogalmak szerint nem valami nagy, de kitűnően berendezett és gyors 12.000 tonnás, a Cunard Line tulajdonát képező Campania gőzösre. Az utazás kitűnően sikerült; a tenger az egész idő alatt — öt és fél napig voltunk útban Liverpooltól New-Yorkig — csaknem tükörsima maradt; egyetlen egy utasnak sem sikerült megkapni a tengeri betegséget. Jómagam ezzel a bajjal szemben immúnis vagyok s ennél fogva alig élvezek valamit annyira, mint a tengeren való utazást — általában a tengert, akár csupán a partról nézve is. A hajón összegyűlt vidám társaság sok tekintetben érdekes is volt. Meglehetősen számos amerikai is utazott hajónkon, akik heves vitákat folytattak a késő ősszel megejtendő elnökválasztással

kapcsolatosan. Theodor Rooseveltnek, ennek a jelentős egyéniségnek újramegválasztatása egészen bizonyosnak látszott: ám a demokrata ellenpárt, amely egy igen tiszteletreméltó, de kevésbé ismert ellenjelöltet állított Roosevelttel szemben, semmi hajlandóságot sem mutatott a fegyverletételre. Így tehát a Campania fedélzetén utazó kis amerikai közösség körében is meglehetősen szenvedélyes szócsata dúlt Roosevelt mellett és ellen. Paradoxul hangzik, — mégis az, aki csak némileg ismeri az amerikai viszonyokat, meg fogja érteni — hogy Amerika választópolgárainak egy bizonyos rétege éppen Roosevelt személyes jelentőségét kifogásolta. Amerika közvéleményében ugyanis elég erős áramlat észlelhető, amely szívesebben látja, ha a Fehér Házba színtelen, csendes, meggondolt, de nem különösképpen impozáns férfiak kerülnek. Természetesen az emígy gondolkozók számára Roosevelttel valószínűsítés volt. Igyekeztem minél többet ellesni ezekből a vitatkozásból, de magától értetődik, hogy lelkiismeretesem kerültem a beleavatkozást vagy állásfoglalást: éppen csak annyit bátorkodtam itt-ott megjegyezni, hogy nálunk Európában Roosevelttel nagyon nagyra tartják. Lehetséges, — mondták erre — hogy Roosevelt Európának tényleg megfelelné: de nekünk amerikaiaknak nem kell.

Egy New-Yorkból való szellemes hölgy, a demokrata-párt lelkes híve, a következő szavakban foglalta össze ezt a felfogást: «I can tell you in two words why we don't want Roosevelt: he is too much like Emperor William.» (Két szóval megmagyarázom, miért nem kell nekünk Roosevelt: túlságosan hasonlít Vilmos császárra.)

Velünk utazott Philip Stanhope angol képviselő is, a későbbi Lord Weardale; abban az időben az angol interparlamentáris csoport elnöke volt, majd később az egész Unió elnöke lett. Az a rokonszenv, amelyet találkozásunk első percétől fogva egymás iránt éreztünk, az evék során benső barátsággá vált: még a háborúokozta szerencsétlen ellentétek sem bírták ezt a köteléket meglazítani. Megingathatatlan meggyőző erő, tökéletes önzetlenség jellemezte ezt az embert; a búr-háború ide-

jén bátran szembeszállott az akkor Angliában dúló szenvedélyekkel, ami — legalább is ideiglenesen — tönkretette népszerűségét. A fentemlített Ronald Cremer ugyancsak az utasok közé tartozott: valódi idealista volt, aki a világbéke ügyét fanatikus lelkesedéssel szolgálta és késznek mutatkozott ezért a célért minden áldozatot meghozni. Cremer szegény ember volt, akinek éppen csak a legszükségesebbre — néha tán még annál is kevesebbre — tellett: mégis, amikor egyszer neki ítelték a Nobel-alapítvány békedíját, ami számára gazdagsággal határos összeget jelentett, egyetlen fillért sem tartott meg magának, hanem az egészet felajánlotta valamelyik a béke ügyét szolgáló testületnek. Ilyen emberek társaságában közönséges opportunistának éreztem magamat, de ennek dacára kerestem velük az érintkezést és felhasználtam az alkalmat, hogy miinél alaposabban beavassanak az általuk képviselt tanokba; talán azzal a mellékgondolattal tettem ezt, hogy magasan szárnyaló törekvéseikbe belevigyem a szükséges praktikus elemet is és nagyobb megértésre találtam náluk, mint ahogyan azt reméltem.

A tengeri út egy kis epizódjáról kell még megemlékezni, melynek következtében abba a helyzetbe kerültem, hogy egy főpróba-félét tarthassak az Amerikában kifejtendő tevékenységemből. Az Interparlamentáris Konferencián való aktív részvételem, amely alól, mint egy lelkes csoport vezetője, magamat kivonni nem tudtam és nem is akartam, ama kényszerűség elé állított, hogy ismételten hol kisebb, hol nagyobb hallgatóság előtt angolnyelvű beszédeket tartsak. Mindaddig sohasem szónokoltam angolul és, bevallom, némi aggodalmaim voltak a sikert illetőleg. Most a dolgok úgy alakultak, hogy már a Campanián alkalmam nyílt arra, hogy gyakorolhassam magamat az angol ékes-szólásban.

Angol hajókon ugyanis az a szokás, hogy hosszabb tengeri utak alkalmával gyűjtést rendeznek tengerész-kórházak javára és pedig délutáni tea keretében, zenei produkciókkal fűszerezve: ez utóbbiak mennyisége és minősége mindig a hajón felkutatható tehetségektől függ. Rendszerint előállnak azok a bizonyos szöke

«missek», akik rendületlen nyugalommal két- vagy négykezes darabokat játszanak a zongorán: ritkán hiányzik ama középkorú nyugalmazott kapitány vagy őrnagy, aki nyers baritonhangon ordít bele a hajó mélyébe. Csupán egyszer ért az a szerencse, hogy egy valódi zongoraművésznővel s egy kitűnő énekessel utaztam együtt; ez a körülmény a hangversenynek természetesen egészen más jelleget kölcsönzött. Más alkalommal viszont nem lehetett felfedezni a hajón még a legszerényebb igényeket kielégítő zenei tehetséget sem: nem maradt tehát egyéb hátra, minthogy maga a hajó személyzete mulattassa a társaságot mindenféle produkcióval, amelyek sok tekintetben egyenesen meglepőek voltak. A Campania fedélzetén azonban minden egészen szabályosan ment végbe, beleértve a szőke misseket s a dalos kapitányt. De a művészekén kívül van még valaki, aki az ilyen ünnepélyeken szerepelni szokott, és pedig az az egyén, akit az utazótársaság fontosabb tagjai erre az alkalomra «Chairman»-nek, vagyis elnöknek szemelnek ki; feladata abból áll, hogy a hangverseny kezdete előtt rövid beszédben ismertesse a gyűjtés célját, végével pedig néhány köszönő szót intézzen a művészekhez, a megejtett gyűjtés után pedig a többé-kevésbé nagylelkű adakozókhoz. Ezúttal rám esett a választás, ami alkalmat nyújtott arra, hogy aránylag szerény keretek között először megpróbálkozhassam az angolnyelvű ékesszólás terén. A dolog olyan jól sikerült, hogy a gyűjtés szokatlanul kedvező eredménnyel zárult, míg a saját népszerűségem útítársaim körében jelentősen megnövekedett.

Így múlt el az öt és félnapos út, nemcsak kellemsen, de sok tekintetben tanulságosan is. New-Yorkba érve, természetesen reám is mély benyomást tett a távolban égnek meredő felhőkarcolók nagyszerű látványa: rajtam is erőt vett az újszerűségnek ama mindent lenyűgöző érzése, amely az első Amerikába való látogatás alkalmával a megérkezés pillanatában mindenkin elhatalmasodik. Azonban mindezt már annyiszor elnwxridták, hogy igazán kár volna a szót erre vesztegetni. Partraszállásom után, amikor már jól elhelyezkedtem a Walldorff-Astoria Hotelben, — ez abban az időben

az amerikai szálloda-művészetnek (valamint az amerikai drágaságnak is) legmagasabb fokát jelentette — rögtön érintkezésbe léptem követségünkkel, hogy még az Interparlamentáris Konferencia összeülése előtt nyélbeüthessük látogatásomat Rooseveltnél.

Az Egyesült Államok akkori elnökének személyisége rendkívüli módon érdekelt engem: ismeretes volt arról, hogy rendületlenül harcol ama korrupció ellen, amely abban az időben — különösen Amerika nagy városainak adminisztrációjában — virágkorát élte. Már ez is, de még inkább az az aktív mód, ahogyan Roosevelt kezelte azt a nagy hatalmat, amely felett az Egyesült Államok elnöke rendelkezik, a legnagyobb mértékben felkeltette Európa politikai köreinek érdeklődését: az én amerikai utamnak is egyik elhatározó oka az volt, hogy őt megismerhessem. Az Egyesült Államoknak akkori bécsi követe, Mr. Bellamy Storer, Roosevelttel legbizalmasabb barátai közé tartozott; tőle kaptam egy különösen meglehangú ajánlólevelet az elnökhöz. Ezenkívül kiderült, hogy az amerikai osztrák-magyar nagykövet, Hengelmüller László régi barátom, Roosevelttel igen jó viszonyban van. Az Interparlamentáris Konferencia osztrák és magyar tagjainak fogadtatására Hengelmüller jelent meg New-Yorkban és így mindjárt megbeszélhettem vele a dolgot. Haladéktalanul írt Rooseveltnak, egyben hozzácsatolva leveléhez Storer ajánló sorait s már harmadnap kezeink között volt a válasz — amelyben mindkettőnket meghívott villásreggelire Oyster Bay melletti, New-Yorktól vonattal körülbelül miásfél órányi távolságra fekvő falusi birtokára, Sagamore Hill-re.

Ennek a látogatásnak — amely kétségtelenül életem során szerzett gazdag élményeim gyarapodását jelentette — színhelye egyszerű, de azért kényelmes és ízlésesen berendezett, dombon épült falusi ház volt, ahonnan kilátás nyílt a szabad tengerre. A háziúr és neje keresetlen szívéllyességgel fogadott bennünket; rajtunk kívül csupán Rooseveltt első házasságából született leánya, Miss Alice, vett részt a villásreggelin. Az elnök nyilván alkalmat akart adni a velem való fesztelen beszélgetésre. Mindjárt első látásra az volt a benyomá-

som, hogy kiváló akarakterővel bíró és határozott gondolkodású emberrel állok szemben, akiből hiányzik minden pose és előre megfontolt szándékosság. Mrs. Roosevelt — második felesége, akit mint özvegyember vett el — a természetes előkelőség mintaképe volt, tetőtől-talpig igazi nagy dáma, aki tökéletesen megfelelt annak a feladatnak, hogy egy olyan egyéniségnek, mint amilyen Roosevelt volt, élettársa legyen. Sohasem áhítozott politikai befolyásra, de biztos támaszt jelentett olyan ember életében, akit, mint Rooseveltet, szinte féktelen temperamentum és tetterő hajtott: az ő erőssége a kiegyensúlyozásban, a megbékéltetésben, a lecsitításban rejlett. Rooseveltnek éppen erre volt szüksége és felesége tökéletes asszonyi tapintattal ebben az irányban gyakorolta befolyását. A házastársak között a lehető legbensőbb viszony uralkodott. Ami Alicet illeti, ő az amerikai társadalmi életben nagy és — az ottani szokáshoz híven — igen önálló szerepet játszott: általában «Alice hercegnőnek» nevezték. Vérmérséklete szerint apja lánya volt és bizonyos, hogy bárhol is érvényesülni tudott: anélkül, hogy tulajdonképpen szettek lett volna mondható, mégis egyike volt azoknak a megjelenéseknek, akik sohasem maradnak észrevétlenek s nagy vonzóerővel bírnak a férfivilág túlnyomó részére. Később férjhezment Mr. Longworthhoz, aki először mint szenátor, majd mint a képviselőház elnöke, egy bizonyos szerepet is játszott a köztársaság nyilvános életében. Utolsó amerikai látogatásom idején, 1924-ben, már özvegyi sorban élt s amikor meglátogattam, mélyen meghatott az, hogy mennyire megőrizte s mily nagy tiszteletben tartotta azoknak a baráti kapcsolatoknak emlékét, amelyek engemet apjához, fűztek.

Egyszerű, de gasztronómiai szempontból elismerésre méltó villásreggeli után, amelynek folyamán, tekintettel a pénteki napra s a katolikus vendégekre, nean szolgáltak fel húsételeket, a kis társaság visszavonult a házzal határos kertbe: a hölgyek, bár, mellesleg mondva, jelenlétük nem zavarta volna politikai eszmecsserénket, csakhamar magunkra hagytak. A beszélgetés minden fennakadás nélkül, élénken folyt: Roosevelt

az összes európai kérdésekben, beleszámítva az Osztrák-Magyar Monarchia nehézségeit is, nagyszerűen kiismerte magát s így minden időrabló bevezető magyarázkodás feleslegessé vált. Épúgy kikérdezett engem, mint én őt s csaknem egyforma élvezet volt őt hallgatni, mint az, ha ő hallgatott engem. Mindig osztatlan érdeklődéssel arra a kérdésre összpontosította figyelmét, amelyet éppen megbeszéltünk; mindig logikus folytatóságossággal maradt a tárgynál, sohasem volt zavaros avagy bizonytalan — szóval az elképzelhető legideálisabb beszélgető partnernek bizonyult: ehhez hasonlót csupán Mussolinivel folytatott beszélgetéseim folyamán tapasztaltam, akiben általában több Roosevelttel közös rokonvonást fedeztem fel.

Az amerikai viszonyok megbeszélésénél mindenekelőtt feltűnt nekem törhetetlen optimizmusa népének jövőjét illetőleg és különös rátermettsége arra, hogy hazájának társadalmi és politikai életében megnyilvánuló visszásságokat — amelyeket egyáltalában nem tagadott — legyőzze. Nagyon szigorú volt a közélet tisztaságát érintő kérdésekben s rendkívül nagyra becsülte politikai személyiségeknél a tökéletes korrektséget: de csaknem éppoly fontosságot tulajdonított a rátermettségnek, a teljesítőképességnek: «purity and efficiency» (tisza erkölcsök és tevékenység) — ez volt kettős jelszava. A gyengeséggel párosult erkölcsösséget leplezetlenül lekicsinyelte. Amikor Magyarország nemzeti törekvéseiről az Osztrák-Magyar Monarchia keretében beszéltem neki, teljes megértésre találtam: különös meglepéssel vette tudomásul, hogy az én felfogásom szerint ezek a törekvések a monarchia fennmaradásával — erre nagy súlyt helyezett — tökéletesen összeegyeztethetők voltak. Azután még megtárgyaltuk a külpolitika égető kérdéseit és a súlyos konfliktusok veszélyét, amelyek már akkor zivataros felhökként tornyosultak Európa egén.

Érdekes s néha mélyenjáró eszmecserénk órák-hosszat tartott: amikor végre búcsút vettem, Roosevelttel olyan formában, amely kizárta a puszta udvariassági frázis lehetőségét, annak a kívánságának adott kifejezést, hogy okvetlenül látogassam meg őt újból az Inter-

parlamentáris Konferencia befejezése után, mert, úgy-
mond, súlyt helyez a velem létesített összeköttetés fenntartására. Magától értetődik, hogy ennek a felszólításnak eleget tettem. Európába való visszautazásom előtt még egy kis villásreggelire voltam nála hivatalos Washingtonban: ha emlékezetem nem csal, rajtam kívül Philip Stanhope volt az egyetlen vendég. A déjeuner folyamán Rooseveltt nagyon érdekes kijelentéseket tett előttünk a röviddel azelőtt Amerikához csatolt Philippi-szigeteken bevezetendő adminisztrációról: számomra ez azért bírt különös érdekességgel, mert újabb bepillantást engedett kormányzási rendszerébe és mert mintegy kiegészítette személyéről alkotott véleményemet. Szívvel-lélekkel amerikai volt s meggyőződése szerint az ő népe többet ért Európa régi nénelnél: hazája alkotmányát és tradícióit nagy tiszteletben tartotta. Aki netán azt hinné, hogy Roosevelttben diktatórikus hajlamok éltek, az hamis úton jár: bár sohasem habozott, hogy az elnök kezébe adott hatalommal az alkotmány keretén belül a leghatározottabb módon éljen, mégis a népakaratot, mint legfelsőbb instanciát, mindig tiszteletben tartotta. Az amerikai alkotmány, amely a népakaratnak érvényesülésére van felépítve, mesteri módon gondoskodik arról is, hogy ez utóbbi ne fadjulhasson önkényességgé, ne tévedjen a rögtönzések útvesztőjébe. A népakarat megnyilatkozása fontos kérdésekben, különösen az alkotmány megváltoztatására irányulóakban, olyan bonyolult folyamatnak van alávetve, hogy a döntésig mindig jó sok idő telik el: ennekfolytán csupán a jól átgondolt kikristályosodott akarat érvényesülhet, nem pedig a szenvedélyek és agitációk múló impulzusai. Ehhez járul még az alkotmány és törvény szigorú megkülönböztetése, a legfőbb bíróság ellenőrzése utóbbinak pontos betartását illetőleg; valóban kifejező képe annak a nagy bölcseségnek, amellyel a demokrácia saját hatalmi túltengése ellen védekezik annak a tudatában, hogy minden csaknem korlátlan hatalom mérhetetlen veszélyeket rejt magában, már csak azért is, mert nem felel meg az emberi természet tökéletlen voltának.

De minél inkább tekintjük Rooseveltet igazi, ha-

misíthatlan amerikaiak, annál magasabbra kell értékelnünk azt a nagy megértést, amelyet idegen népek és világrészek élettörvényei iránt tanúsított. Idegen viszonyok megítélésében átfogó, alapos ismeretek felett rendelkezett: még a magyar történelem részletkérdéseiről is csodálatosan sokat tudott — mindenesetre jóval többet, mint az európai államférfiak kilenczted része. Egy alkalommal komolyan bosszankodott afelett, hogy amikor bizonyos magyar vonatkozású középkori eseményekről beszéltünk, nem jutott rögtön eszébe, hogy Béla nevezetű királyaink közül a hányadik uralkodott ebben az időben Magyarországon.

Következő találkozásom Theodor Roosevelttel 1910-ben történt, amikor második elnöki terminusa lejárt után mint magánember beutazta Európát s engemet is megtisztelt látogatásával Pozsony mellett fekvő eberhardi birtokomon. Rendkívül érdekesek voltak Európa különböző udvari köreiből szerzett benyomásai. Legmagasabbra értékelte találkozását Ferenc József császárral és királlyal. Minden teketória nélkül kijelentette, hogy egész Európában senki sem imponált neki ezen az egy uralkodón kívül. Jellemző módon fejezte ki magát: «Az volt az érzésem» — mondotta — «hogy semmi áron sem szeretnék olyasvalamit mondani, ami ezt az urat megbánthatná, vagy amit rossz néven vehetne.»

Ennek az uralkodónak egyéniségében kifejezésre jutó morális nagyság Rooseveltre is nagy hatással volt és mindent elnyomott, amit másnál talán kritika tárgyává tett volna. — Eberhardról elkísértem Budapestre, ahol két napig tartózkodott: itt azonban kirándulásainak és megfigyeléseinek irányítását természetesen az őt vendégül látó magyar kormánynak kellett átengednem.

Valamennyi európai államban, ahová mint vendég ellátogatott, uralkodóként fogadták, noha akkor már nem mint az Egyesült Államok elnöke, de mint egyszerű amerikai állampolgár utazott. Azonban mindenütt olyan politikai tényezőnek tekintették, aki még nem mondta ki az utolsó szót. Két évre rá újból találkoztam vele, amidőn a Civic Forum nevű irodalmi társaság meg-

hívására előadásokat tartottam az Egyesült Államok területén.

Egyéb benyomásaim a New-Yorkba való érkezést követő első napokban meglehetősen vegyesek voltak. Emlékszem egy díszlakomára, amelyet egy New-York közelében, a Hudson-folyó mentén fekvő kis fürdőhely magyar tulajdonosa adott a konferencia magyar tagjainak tiszteletére: néhány ottidőző amerikai fürdővendéget is meghívott erre az ünnepélyre. Ezeknek egyike süldőleánya kíséretében jelent meg; kölcsönös bemutatkozás után, amikor kezet fogtunk, odafordult leánykájához, mondván: «Now, my dear, you can say that you ha ve shaken hands with a live Count!» (Most már elmondhatod, gyermekem, hogy egy eleven gróffal fogtál kezet.) Mint az amerikai demokratikus felfogás iskolapéldája, a dolog valóban nem is rossz; újabb bizonyítéka annak, hogy még Amerikában is a demokratát a sznobtól néha csak egy hajszál választja el. Erről a kirándulásról különhajón indultunk vissza New-Yorkba. A sötétség beálltával, útitársaimmal a fedélzeten üldögélve, elmondtam a következő adomát: azt beszéltek, hogy egy szép napon egy utazótársaság rablók kezébe került, akik utolsó fillérig kifosztották az utasokat; természetesen alaposan átkutatták nem csupán poggyászukat, de zsebeiket is; egyikük tárcájában meglelték a Walldorf-Astoria Hotel kifizetett számláját, mire a rablóvezér rögtön megparancsolta, hogy ezt az embert ne motozzák tovább, mert, úgymond, aki a Walldorf-Astoriából jön, annál nem lehet egy fillér sem. — Ez az anekdota hallgatóim egyikénél oly feltűnő, szűnni nem akaró derültséget keltett, hogy megkérdeztem: ugyan ki lehet ez az ember? A válasz így hangzott: «Ő a Walldorf-Astoria Hotel igazgatója» — De mindjárt hozzáfűzöm, — egyrészt azért, hogy ne illessenek a tékozlás vádjával, másrészt vendéglátóink iránt kötelező hálából — hogy mi, az Interparlamentáris Unió tagjai, a Konferencia egész tartama alatt mindenkor és mindenütt az Egyesült Államok vendégei voltunk.

Ama néhány nap alatt, amely a St. Louisban ülésező Konferencia megnyitásáig eltelt, még egy igen értékes kapcsolatot sikerült létesítenem, és pedig a Columbia University elnökével, Nicholas Murray Butlerrel, az amerikai intellektualizmusnak egyik kimagasló képviselőjével. Minden tudománya mellett nagy idealista: megjegyzem, hogy utóbbiak sokkal gyakrabban találhatók Amerikában, mint ahogyan azt az európai előítélet hirdeti. Murray Butler Amerika szellemi vezetőinek egyike: emellett széleskörű és sokoldalú összeköttetést tart fenn Európával, tehát jól ismeri a mi világrészünket is s kultúránk és civilizációnk eme két nagy csoportjának szellemi kapcsolataiban igen fontos tényező. Hazája politikai életében sohasem vett közvetlen részt, de megnyitóbeszédei az iskolaév elején, valamint elmélkedései, amelyeket az egyetem évkönyvében szoktak ki nyomtatni s amelyek az emberi kultúra minden ágát felölelik, joggal emelik őt Amerika szellemi nagyságai sorába: szerintem tevékenysége valódi elmélyedésről, a szellemnek az anyag fölé való emelkedéséről tanúskodik. Abban az időben még pályája elején tartott: különösen európai összeköttetései csak később bővültek ki. Ennek folytán 1931-ben történt budapesti látogatása alkalmával joggal sorolhatott engem legrégibb európai barátai közé.

Maga az Interparlamentáris Konferencia egészen szabályosan zajlott le s számomra alkalmat nyújtott arra, hogy angol szónoki képességeimet gyakoroljam és pedig olyannyira, hogy mint szónok gyakran szinte zavarbaejtő népszerűsége tettem szert. Amerikában ugyanis mindenkor el lehet az ember készülni arra, hogy ünnepi díszlakomák alkalmával a «Toastmaster», akinek engedélye nélkül senki sem szólalhat fel, hatalmát pozitív formában is érvényesíti és egyenesen ráparancsol a vendégek valamelyikére, hogy tartson szónoklatot, így jártam én is, amikor a Konferencia befejezése után rendkívül érdekes körútra indultunk Arkansas, Colorado és Iowa államokba, megismerkedve a Kordillerák természeti szépségeivel és Near West Amerika lakosságának csaknem naiv módon megnyilvánuló vendégszeretetével. Első állomásunk Kansas városa volt,

ahol, miután körülkocsikáztattak bennünket a vado-
natúj utcákon, a tőzsdepalotában «álló» lunchot adtak
tiszteletünkre. A társaságot a város polgármestere üd-
vözte, felette szívélyes hangú beszéddel, amelyet a kö-
vetkező szavakkal fejezett be: «Most pedig felkérem
Apponyi grófot, hogy az európaiak nevében válaszoljon
szavaimra.» Valóban nem gondolhattam arra, hogy eb-
ben a gyülekezetben, amelyben az összes európai nagy-
hatalmak tekintélyes személyiségek által voltak képvil-
selve, éppen engem, egy kicsiny nemzet fiát érjen ez a
megtiszteltetés: szemmeláthatólag éppen ezeknek az
államoknak képviselői körében ez általános és csöppet
sem kellemes meglepetést is keltett. Igyekeztem tehát
valahogyan kievíckélni a kellemetlen helyzetből és meg-
találni a feszült hangulat enyhítésére alkalmas szava-
kat. Szerencsére ez sikerült is: azért mondom, hogy
szerencsére, mert hiszen az is megtörténhetett volna,
hogy éppenséggel semmi sem jut az eszembe. «Meg-
érttem» — körülbelül ezeket mondtam — «miért ért
éppen engem az a tisztesség, hogy a polgármester úr
saavaira válaszoljak: szolgáljon ennek magyarázatául
Európa térképe. Ugyanis én vagyok az, aki az itt kép-
viselt országok közül a legkeletibb fekvésűből jövök:
míg ideértem, egész Nyugat-Európán keresztül kellett
utaznom s ennél fogva nekem nyílt legtöbb alkalmam
arra, hogy útközben összegyűjtsem mindazokat a véle-
ményeket és érzéseket, amelyeket most egybefoglalva el-
fogok mondani amerikai házigazdáinknak.» Ez a fogal-
mazás elejét vette minden esetleg keletkezendő rossz
hangulatnak.

Még egy másik hasonló esetre emlékszem: ez sok-
kal később, második amerikai utam alkalmával, Kana-
dában, Toronto városában történt. Akkori körutam pro-
grammjába Kanadának ezt a részét is beleillesztettük;
az ottani egyetemen kellett előadást tartanom. Utána
ennek a provinciának kormányzója ebédet adott tiszte-
ietemre; ebéd alatt, csak úgy melleleg megemlítette,
hogy még aznap este egy kanadai automobilkiállítást
kell megnyitnia s hogy nem volna-e kedvem résztvenni
ezen az ünnepélyen? Természetesen örömmel elfogadtam
a meghívást s ebéd után valamennyien kimentünk a ki-

állítás helyszínére; itt a kormányzót díszküldöttség várta. Felvezették egy emelvényre, énekeltek tiszteletere — s végre sor került a tulajdonképpeni megnyitóbeszédre. Ennek befejeztével bemutatott a gyülekezetnek s felszólított, mondanék egy rövid beszédet. Valósággal kővé meredtem: ugyan mit is mondhat a művelt európai egy kanadai gépkocsikiállításán? Bizony mélyen bele kellett nyúlnom a közhelyek tarsolyába, amelyet magamfajta vándoroknak mindig kéznél kell tartanom, hogy minden eshetőséggel szemben biztosítva legyenek; de ez igazán nehéz eset volt s csak nagynehezen sikerült valahogyan megoldani a reám rótt feladatot. Ettől a naptól fogva mindig mindenre er voltam készülve, ami ebben a vonatkozásban az embert érheti a tengeren túl.

A Konferencia tagjainak körutazása nyugat felé egészen Denverig vitt minket; e város keletkezésének története fontos szerepet játszik az akkoriban rendkívül népszerű amerikai írónak, Bret Hartnak regényeiben. Ezekben még mint a vadon első meghódítóinak települése szerepel, ahol szerencselovagok és kalandorok játszották a főszerepet s ahol rablások és gyilkosságok napirenden voltak. Számomra, aki ezt a helyet mint alakulóban lévő, szerencselovagok romantikájától áthatott közösséget képzeltem el, érdekes volt a valóságot megismerni: Denver akkor már feltűnően jól tervezett, modern nagyváros volt, számos épülettel, körülbelül 200.000 lakossal, csinos parkkal és megfelelő mulatóhelyekkel, szóval nem volt egyéb a civilizációnak egy, minden romantikát nélkülöző, darabkájánál. De mégis sikerült felfedeznem valakit, aki még az egykori romantikus idők szemtanúja volt; amikor ugyanis megtekintettük az államkormány székhelyét, a Kapitolt, feltűnt nekem egy nagyon öreg szolga, akit rögtön vallatóra fogtam. Csakugyan azokhoz tartozott, akik jelen voltak Denver város keletkezésénél, ahogyan azt Bret Hart megírta. Kikérdeztem élményeiről: vajjon csakugyan úgy volt-e akkor minden, mint ahogyan azt a regényekben olvastam? De ő azt felelte, hogy azok az idők nem is voltak olyan borzalmasak; azt mondta, hogy a gyil-

kosságok és korcsmai verekedések nem is voltak nagyon gyakoriak. Nyilván kevés érzékkel bírt az idők változása iránt s majdnem úgy látszott, mintha kissé unalmasnak találná a civilizált jelent összehasonlítva a változatosabb múlttal.

Colorado állam nyugati részein keresztülrobogva, némi fogalmat alkothattunk magunknak Amerika új államainak keletkezéséről és kiterjedéséről. Néha órák-hosszat elhagyatott vidékeken keresztül vitt utunk; egyes állomásokon, kivéve a vasúti állomás épületét, csak a keletkező város vázát láttuk: egyenes, cölöpökkel megjelölt útvonalakat, itt-ott egy felépített, kész házat, valamelyik elkerített nagyobb téren templomot, iskolát vagy a községházát; mindez mintegy jelezte az eljövendő időket. Ma, harminc év után, ezek az akkoriban még csupán körvonalaikban élő helységek bizonyára már virágzó városokká fejlődtek s az egykor elhagyatott vidék valószínűleg most már zajló élettől hangos. Minket azonban éppen a keletkezésnek, a felépítésnek ez a szaka érdekelt, mint jelképe egy nagy nép ifjúságának: ez a fiatalság volt oka mindenféle fonákságnak, de ugyancsak ez volt forrása annak a bizakodó, friss szellemnek is, amelyet mindenütt tapasztalhattunk.

Ha visszagondolok Amerikára, minden ott szerzett tapasztalatomon vezérfonalként a fiatalos frissesség benyomása vonul keresztül; ezzel szemben a mi vén Európánk légköre a kiéltség érzését kelti. Igaz, hogy Európa érettebb, de már nem igen tartogat számunkra meglepetéseket, mintha már túlhaladta volna teljesítőképességének csúcspontját. Nekünk európaiaknak tehát mindent el kellene követnünk, hogy ezt a benyomást meghazudtoljuk.

Első két tengerentúli utam éveiben Amerika az önbizalom s a haladás jegyében állott: az alapzat tökéletes voltában pedig senki sem kételkedett. Az amerikaiak akkori optimizmusa legvilágosabban mutatkozott meg előttem hazautazásunk alkalmával: csoportom túlnyomó többsége velem utazott a kissé divatját múlt, elég lassú, de kényelmes Ivernían, a Cunard egyik gőzösén.

Ugyancsak ezen a hajón utazott vagy harminc amerikai diák is: valamennyien a Cecil Rhodes-alapítvány nyertesei voltak s Európába utaztak. Cecil Rhodes pán-angolszász érzelmeiről volt ismeretes és egy alapítványt hagyott hátra, amelynek évi kamatai fedezték körülbelül harminc kiváló amerikai egyetemi hallgató úti-költségét s egyévi tartózkodását Európában: a szóbanforgó évnek kétharmadát Angliában, a többi időt tetzés szerint más európai országban tölthették el. Az alapgondolat az volt, hogy egyrészt megerősítsék ezáltal az angolszász faj eme két hatalmas ágában az összetartozás érzését, másrészt hogy kibővítsék az intellektuális ifjúság elitjének látkörét és beléjük oltás a világgörültekintés amaz egyetemességét, amely egy vezetésre hivatott fajnak a közéletben szerepet játszó tagjai számára elkerülhetetlenül szükséges. Ezek a fiatal emberek az egész utazótársaságra a legkedvezőbb benyomást tették; vidámságuk, amely sohasem csapott át a korrekt viselkedés határain, mindenkire ráragadt; emellett azonban nem mulasztottak el egy alkalmat sem, hogy ismereteiket kibővítsék. Egyre azt kutatták, hogy vajjon kitől tanulhatnának valamit; engem például arra kértek, tartanék előadást az Osztrák-Magyar Monarchia jogi helyzetéről és politikai viszonyairól, amit persze nagy örömmel meg is tettem. Számomra nagy elégtételül szolgált az, hogy ifjú hallgatóim kívánságára még egy második előadást is kellett tartanom. Később egy középázsiai utazót fedeztek fel, — természetesen angol volt az illető — aki az egész hajótársaság előtt hasznos és épületes előadást tartott Tibetről. Rendkívül érdekesen beszélt s mindannyian nagy figyelemmel hallgattuk. Végül egy angol politikus került sorra, aki az angol parlamenti szokásokról beszélt. A fiúknak tudásvágya párosulva ártatlan életörömmel, valóban szívderítő jelenség volt; saját optimisztikus felfogásom Amerika nagy fejlődésképeességét illetőleg ezzel a tapasztalattal még csak megerősödött és valóban szép befejezését jelentette első amerikai utam alkalmával szerzett benyomásaimnak.

Másodízben nyolc évvel később keltem át a nagy vízen. Ez az utazás, noha csak rövid időt tölthettem Amerikában, mégis alkalmat adott arra, hogy a továbbfejlődés egyes tüneteit megfigyelhessem. Amikor 1912 februárjában, viharos és éppen ezért rendkívül érdekes tengeri utazás után — ezúttal a Norddeutscher Lloyd «Kronprinz Wilhelm» nevű gőzösén tettem meg az utat — New-Yorkban partra szálltam, már egyáltalában nem volt az az érzésem, hogy újszerű és szokatlan légkör vesz körül, mert első amerikai tartózkodásom alatt tökéletesen beleéltem magamat az amerikai viszonyokba. Az újvilágban kötött marsruta várt reám. Előadásrökörutammak programját ugyanis a legkisebb részletekig kidolgozta a «Civic Forum» nevű irodalmi társaság, amelynek meghívására jöttem Amerikába: több egyetemi városban és gazdasági központban kellett beszélnem. Előbb azonban körülbelül egy hetet New-Yorkban töltöttem: a Civic Forum, melynek főtitkára szeretetreméltó módon, de felelősségének teljes tudatában mint impresszárióm szerepelt, arra törekedett, hogy először itt, Amerika központjában lehetőleg széles körökkel ismertessen meg s ezáltal előkészítse a szükséges sajtópropagandát. Mindez számomra szokatlan volt, de mindazonáltal érdekes is.

Mindenekelőtt tiszteletemet kellett tennem a Köztársaság elnökénél, aki egyúttal a Civic Forum elnöke is volt. Ezúttal is felkeresett barátom, Hengelmüller nagykövet, hogy az akkori elnöknek, William Taftnak, bemutatasson. Taft egészen másfajta ember volt, mint Rooseveltt, de a maga nemében aligha jelentéktelenebb: meggondolt, kiegyensúlyozott természetű, képzett jogász, akit eltöltött az a mentalitás, amely a jogi kérdésekkel való állandó foglalkozásból fakad. Feltett szándéka volt elnökségének ideje alatt alapos munkát végezni, egyben pedig hazáját minden szükségtelen bonyodalomtól távol tartani. Már első beszélgetésünk alkalmával tisztában voltam azzal, hogy közte és Rooseveltt között, noha ez utóbbi ajánlotta őt az elnökségre, nem áll fenn valami szoros kapcsolat s csakhamar meggyőződhettem feltevésem helyességéről, összehasonlítás nélkül, csak őt magát nézve, Taft bizonyára jelentékeny ember volt:

szintén jó barátságban lévén Hengelmüllerrel, engem is bizalommal és szeretetreméltóan fogadott. Első találkozásunkkor beszélgetésünk jogi kérdések körül forgott: miután ez a téma az elnököt is nagyon érdekelte, audienciám a szokásosnál sokkal hosszabb ideig tartott. Búcsúzáskor ismételten felszólított, hogy kőrútom befejeztével mindenesetre keressen fel újra, hogy tapasztalataimról neki beszámolhassak. Ezt szíves-örömet megígértem, mert éreztem, hogy meghívását komolyan veszi.

Hengelmüller ezenkívül gondoskodott arról is, hogy Washington vezető férfaiival, valamint a diplomáciai karral megismerkedjem. Ebben, a vonatkozásban elsősorban az akkori angol nagykövetről, Mr. — később Lord — Bryceről szeretnék megemlékezni. Első amerikai utam, hogy úgy mondjam utolsó előkészületétül át tanulmányoztam «The American Commonwealth» című munkáját, majd 1907-ben az Interparlamentáris Konferencián Londonban találkoztam vele személyesen. Akkor Sir Henry Campbell Bannermann liberális kabinetjének volt tagja. Megismerkedésünkkor a szó rögtön Amerikáról írt könyvére terelődött; köztudomású, hogy erről a tárgyról ez a legkiválóbb mű. Beszélgetésünk folyamán hangsúlyoztam, hogy ebben a munkájában mennyire elárulja az Összes civilizált nemzetek alkotmányát felölelő általános ismereteit s hogy az amerikai alkotmány egyes pontjairól szólva, mindig ráutal más országok alkotmányaira, rámutatva a fennálló különbségekre avagy hasonlatosságokra, — ám egyetlen egyszer sem említi a magyar alkotmányt, amelyben pedig figyelemreméltó részletek találhatók. Minden kertelesség nélkül bevallotta, hogy ebben ia tekintetben ismeretei hiányosak s hogy szeretné ezt a hiányt pótolni, mert hiszen nagyjában tudja, hogy Magyarország bizonyos érdekes pontokat tartalmazó alkotmánnyal bír. Szót szó követte, míg végre megállapodtunk egy villásreggeliben kettesben; utána aztán hosszasan elbeszélgettünk a magyar alkotmány történetéről: hogy úgy mondjam, privát előadást tartottam e tárgyról egyetlen jeles hallgatónak. Meg vagyok győződve róla, hogy ez adta meg a lökést, hogy a tárggyal később még (alaposabban fog-

lalkozzék. — Amerikába való érkezésemkor Bryce, visszaemlékezvén erre az együttlétünkre, még mielőtt felkereshettem volna levélben üdvözölt, felajánlván segítségét mindenütt, ahol hasznomra lehet. Amerikában élvezett óriási tekintélye következtében ez az ajánlata jelentős gyakorlati haszonnal is járt. Ilyenmódon, amerikai körutam érdekében két nagykövet is működött: a miénk és Nagy-Britanniáé. Az ugyancsak befolyásos francia nagykövet, Jusserand, szintén rendkívül jó viszonyba került velem, míg gróf Bernsdorffal, a iiemet nagykövettel, csupán a szokásos udvariassági formák betartásánál maradtunk. Akkoriban nem is sejthettem, hogy éppen ő velem milyen szoros kapcsolatba fogok kerülni a háború utáni években a Népszövétségben végzett közös munkánk révén.

Bármilyen érdekesek és fontosak voltak is ezek a hivatalos látogatások, mégis mindenekelőtt a Roosevelttel való viszontlátásra, a, vedé folytatandó eszmecsereére vágytam. így tehát még körutam előtt eleget tettem Oyster Bay-be szóló meghívásának, ahol családja körében másfél napot töltöttem el. Itt nyugodtan megtárgyalhattam vele Európában szerzett benyomásait, politikai terveit, valamint megtartandó előadásaim tartalmát. Ez utóbbinak különös fontosságot tulajdonítottam, mivel súlyt helyeztem arra, hogy ne mondjak olyasmit, ami esetleg vele ellentétbe hozhatna. Előadásaim tárgyát a békemozgalom s az ennek előmozdítására szolgáló módszerek képezték; azonban akkoriban még nem tartott az emberiség ott, hogy a háborút teljesen elítélje — mint ahogyan az később a Kellogg-paktumban kifejezésre jutott —; Roosevelt meg éppen séggel nem tartott ott. Ellenkezőleg, — s ebben a legőszintébb békebarátok is egyetértettek vele — azt valotta, hogy bár mindent meg kell tenni a béke megóvására s előmozdítására, valamint annak az érdekében, hogy nemzetközi súrlódások döntőbírótság útján simíttassanak el, azért mégis előállhatnak olyan konfliktusok is, amelyeket lehetetlen volna ilyen úton elintézni. Ennélfogva minden Önérzetes népnek készen kell állania, hogy ilyen esetekben jogi meggyőződését és létérdekét, ha kell, erőszakkal is megvédelmezze. —

Előadásaimban én sem szögeztem le magamat a szélső pacifista irányzat mellett, s Rooseveltnél, miután átnézte feljegyzéseimet, semmi kifogásolnivalót sem talált bennünk. Ami Európában szerzett benyomásait illette, ezekről nem nyertem tiszta képet: lehet, hogy ő maga sem volt azokkal teljesen tisztában. Ellenszenvet a cári Oroszországgal szemben nem akadályozta meg abban, hogy magasabb emberi szempontok érdekében elvállalja az orosz-japán háborúban a békeközvetítést s azt Oroszországra nézve kedvező módon bonyolítsa le; abban viszont megakadályozta, hogy Oroszországot felvegye európai úti programjába, mert ott nem vélte megtalálhatni előfeltételeit az esetleges kölcsönös megértésnek, úgy látszott, a Hohenzollernek német császársága iránt sem érzett valami nagy rokonszenvet; mintha erősen befolyásolta volna az Anglia közvéleményében megnyilvánuló bizalmatlanság Németországgal szemben, amely már akkor ez utóbbinak politikáját a Hármasszövetség irányába kényszerítette. Érthető, hogy én — hármasszövetség-szempontról nézve — csöppet sem találtam megnyugtatónak azt, amit Rooseveltnél tapasztaltam. Hogy aggodalmaim ebben az irányban jogosak voltak, az mindjárt a háború kitörése után kiderült. Ugyanis akkor cikket küldtem Rooseveltnak, amelyben Ausztria-Magyarország magatartását igazoltam, kérve őt, közöltetné le azt «Outlook» című lapjában. Kérésemet meglehetősen ridegen fogalmazott levélben egyenesen megtagadta. Igaz, hogy levelében betartotta azokat a formákat, amelyeket Amerika akkor még semleges volta indokoltá tett: sőt azt is kijelentette, hogy jóhiszeműségemben sem kételkedik, — de rögtön hozzáfűzte, hogy bizonyára sokan épp ilyen jóhiszeműen képviselik az ellenkező álláspontot. Bizonyos elégtétellel — s ez jellemző az emberre — jegyezte meg, hogy cikkemből kicsendül az ő felfogásának elismerése: vagyis annak a bevallása, hogy vannak esetek, amelyeknek döntőbírási útján való elintézése lehetetlen. Ezzel a levélváltással már a háború első évében megszakadt a kapcsolat köztem és Rooseveltnél között, aki iránt oly nagy rokonszenvvel, sőt csodálattal viseltetem; a háború befejezése előtt bekövetkezett halála

sajnos lehetetlenné tette ennek a kapcsolatnak újrafelvételét. Azonban emléke nem ennek a zavargó végakkordnak jegyében él bennem, hanem úgy látom őt ma is, mint a politikai tisztesség bátor előharcosát, mint megtestesülését mindannak, ami az amerikai népszellemben nagy és magasratörő. Mellesleg megjegyezve, a Roosevelttel által visszautasított cikket, valamint még egynéhányat mégis elhelyeztem Amerika semlegességének időszakában az északamerikai sajtóban, olyan emberek közbenjárásával, akik hozzám sokkal távolabb állottak, mint Roosevelttel; még Kanadában is — noha ezzel az országgal hadiállapotban állottunk — sikerült a «fair play»-re való hivatkozással cikkeket elhelyeznem Torontó városának egyetemi Revue-jében és pedig az ottani, velem jó viszonyban lévő Mavor egyetemi tanár segítségével. Természetesen a cikkemre érkező ellenválaszokat is közölték. Ez az eljárás dicséretére válik az angol-szász felfogásnak.

Oyster Bay-ban történt látogatásomkor már észlelni lehetett Amerika belső politikai bonyodalmainak előjeleit, amelyek végeredményben a világpolitikába is belenyúltak. Ugyanis egészen világosan láttam a Roosevelttel és Taft között történt elhidegülést s tudtam, hogy előbbi nem fogja többé támogatni utódja újramegválasztását, hanem ő maga fogja felvenni a harcot mint jelölt, tekintet nélkül arra, hogy már a jelöltség lehetősége is alkotmányjogilag heves vita tárgyát képezte. Az amerikai szokásjog értelmében, amely Washington által alkotott precedensen alapul, ugyanannak az elnöknek nem szabad több, mint két «Term»-et szolgálnia; mármint Roosevelttel tényleg csaknem két ilyen «Term»-en keresztül volt elnök, — viszont az a felfogás sem volt elvetendő, hogy első esetben csupán automatikusan lépett a meggyilkolt Mac Kinley elnöknek — aki mellett mint alelnök szolgált — helyébe s eszerint tulajdonképpen csak egyszer választották meg elnökké. így tehát számos tekintélyes személyiség felfogása szerint jelöltsége nem ütközött volna alkotmányjogi akadályokba s bizonyára rákerült volna a sor, ha akkor hozzájárul Taft újramegválasztásához. Miután azonban nem akart további négy

esztendő-t várni s a republikánus párt Taft megválasztását követelte: Roosevel-t csak új párt alakítása által juthatott a jelöltséghez, amit meg is kísérelt. Az eredmény azonban csak az volt, hogy a felbomlás folytán legyöngült republikánus párt a legközelebbi választás alkalmával alul maradt s a demokraták jelöltje, Wilson került az elnöki székbe. Ott is maradt, egészen a háborút követő időkig s rányomta az eseményekre nem annyira személyének, mint inkább ingadozásainak bélyegét. Tétlenül nézte, hogy létesülnek békeszerződések, amelyek az általa a háború folyamán felállított irányelvekkel egyenes ellentétben állanak. S mindezt csak azért, hogy a hajótörésből kimentse egyetlen kedvenc eszméjét, a Népszövetség elgondolását: ebben viszont saját népe cserbenhagyta őt. Hiába — nem lehet döntően beleavatkozni népek konfliktusaiba, majd elhárítani minden felelősséget a beleavatkozás következményeiért.

Amikor így utólag felidézem azt a hangulatot, amelyet akkor Oyster Bay-ben tapasztaltam és a későbbi eseményekkel összevetem, úgy meg kell állapítanom, hogy már akkor zivataros volt a légkör még Amerikában is. Előadó körutamon ez még világosabban és határozottabban érezhetővé vált, noha utam első része csendesesen és simán folyt le. Magában New-Yorkban vette kezdetét: itt előadást tartottam Európa hatalmi viszonyairól s ezeknek előrelátható befolyásáról a béke fenntartásának kilátásaira. Mondanivalómnak optimista színezetet igyekeztem adni — két esztendővel a világháború kitörése előtt! Nagyszámú, előkelő közönség hallgatta előadásomat a nagy Carnegie Hall-ban; maga Carnegie elnökölt. Másnap villásreggelit adott tiszteletemre newyorki, aránylag szerénynek mondható házában, amelynek legszembetűnőbb díszegy, az előcsarnokban álló orgona volt. Reggel, mialatt Carnegie öltözködött, zúgott az orgona: ez volt ugyanis a nap egyetlen szaka, amikor ráért zenét hallgatni — magától értetődik, hogy csak a legjobb zenét; végre is ezt igazán megengedhette magának. Máskülönből igénytelen külsejű, barátságos modorú ember volt, — mint általában az amerikai milliárdosok legtöbbike,

élükön Rockefellerrel — tudatában ama kötelességeknek, amelyek a gazdagsággal járnak s amelyeknek a legnagyobb mértékben eleget is tett. Különösen népkönyvtárak alapítására fordított nagy összegeket, valamint a békemozgalom támogatására: ebben a mozgalomban valóságos szenvedéllyel vett részt. A Carnegie-békealapítvány mai napig finaciális alapját képezi minden tevékenységnek, amely ehhez a mozgalomhoz fűződik.

New-Yorkból Princetonba vitt utunk: az ottani egyetemen éveken keresztül Wilson adta elő a nemzetközi alkotmányjogot, majd később az egyetem rektora lett. De éppen abban az időben felcserélte a katedrát egy magas politikai állással; New Jersey állam kormányzójává választották meg s Princetont két nappal odaérkezésem előtt hagyta el. Személyes benyomást tehát nem szerezhettem Wilsonról; politikai előretörését azonban felette jellemzőnek találtam az amerikai népszellemre, mert, ha jól tudom, ez volt az első eset, amikor valaki tudományos tevékenység segítségével érvényesült a politikában.

Kiemelem Princetont, mivel az a két nap, amelyet ott Deane Fine, az elnökhelyettes családi körében aránylag csendben, közvetlen és meleg vendégszeretettől környezve eltöltöttem, az előző hét túlfűtött mozgalmassága után kimondhatatlanul jóleső nyugvópontot jelentett számomra, valamint azért is, mert ott nyertem először bepillantást az amerikai egyetemi életbe. Az első benyomás a legnagyobb mértékben kielégítő volt és az is maradt. Valamennyi egyetemen, amelyet körútam folyamán meglátogattam (Harward, Cornell, Michigan állami egyeteme, stb.), mindig vagy valamelyik tanár családja, vagy pedig valamelyik diákokthon látott vendégül. Az utóbbi esetben én is úgy éltem, mint a diákok. Ennél fogva alkalmam nyílt megismerni Amerika szellemi elitjének valódi életét: ezt még kiegészítette az a kép, amelyet más városokban alkothattam magamnak, ahol klubok, avagy gazdasági egyesületek rendezték előadásaimat s ahol egyes családok vendégszeretetéet élveztem. Mondhatom, hogy ez a kép éppen annyira különbözik a hagyományos Yankee-típustól, — niár mint azt a legtöbb európai elképzei — mint ami-

lyen nagy a különbség például a valódi francia középosztály és a boulevard-regény hősei között. Az a komoly kritika, amellyel úgy Franciaországban, mint Amerikában a társadalmi regényírók nemzetük középosztályának árnyoldalait ostorozzák, éppenséggel nem zárja ki az% hogy azt a sok jót és alapjában véve egészséges tünetet, amit, hála Istennek, még mindig sűrűn lehet o:t tapasztalni, el ne ismerjük. Amerikai utam már természeténél fogva is egészen különösen alkalmas volt arra, hogy a jót felismerjem, méltányoljam s őszinte rokonszenvvel agyamban elraktározzam.

Különösen a diákság körében tapasztaltam — a sportszellem mellett, amely bátram versenyre kelhet az angolokéval — komoly törekvést aziránt, hogy saját énjüket mind tökéletesebbé formálják: nemes életfelfogásuk, párosulva természetes fiatalos frissességgel és életörömmel, felkeltette legmelegebb szimpátiámat. Ugyanez áll a női fakultásokra is, amelyeket meglátogattam, mint például Smith College-t Northamptonban (New-York állam). Érettebb korú hölgyek társadalmi vezetése alatt néhány száz diákleány él ott; tantervük körülbelül ugyanaz, mint az európai egyetemek filozófiai fakultásain. Kissé megdöbbenem, amikor felszólítottak, hogy a magas politikát és jogi kérdéseket felölölő tételeimet ilyen hallgatóság előtt adjam elő s ezirányban nálamnál több tapasztalattal bíró egyénekhez fordultam tanácsért, miként fogjak hozzá? A válasz ez volt: ne tekintse hallgatóit fiatal hölgyeknek, de diákoknak és kezelje a tárgyat, amiről beszél, ugyanazzal a komolysággal, mintha a férfinemhez tartozó egyetemi hallgatóknak tartana előadást. Tényleg, sehol sem találkoztam nagyobb figyelemmel, élénkebb érdeklődéssel, mint ezeknél a diáklányoknál, noha mondani valóm bizony elég száraz anyagot foglalt magába: előadásom befejeztével itt is kérdésekkel ostromoltak, magyarázatokat kértek egyes pontokat illetőleg; előadókörutaim során mindig is arra törekedtem, hogy ilyen kérdezősködésekhez megadjam az impulzust. Hallgatónőim kérdései pedig annyi hozzáértést árultak el, hogy világosan éreztem: nem beszéltem hiába.

Legérdekesebbek, na nem is a legörvendetesebbek,

azok a napok voltak, amelyeket körutam folyamán Chicagóban töltöttem. Oda is egy előkelő tudományos irodalmi klub és a Rockefeller által alapított egyetem meghívására mentem el. Azonban ezenkívül a valamilyen okból éppen ottlétem ideje alatt megtartandó, nagy Washingtoni ünnepély rendezőse is felkért arra, hogy ez alkalomból az európaiak nevében én szólaljak fel: az amerikai főszónok pedig nem volt kisebb ember, mint Theodor Roosevelt. Mindezek a meghívások még akkor futottak be, amikor én New-Yorkban és Washingtonban időztem. Így tehát nagyon meglepett, midőn röviddel Chicagóba való utazásom előtt levelet kaptám a Washington-ünnepély rendezőségétől, amelyben röviden közölték hogy közreműködésemtől kénytelenek eltekinteni. Lemondásaikhoz semmiféle magyarázatot sem fűztek, azonban impresszárióm bizalmas úton mégis megtudta annak valódi okát. Chicago ugyanis a cseh és tót bevándorlás központja, — legalább is abban az időben az volt: a mi tót kivándorlóinkat ott vették munkába, hogy csehekké gyúrják át őket — legalább is ami a felfogásukat illeti. Hogy milyen veszélyes formában nyilvánult meg ez az agitáció már abban az időben is, azt legjobban megvilágítja az, ami velem ott történt. Chicago belső életében — beleértve a községi és országos választásokat — nagy szerepet játszott a cseh és tót elem; körülbelül 400.000 lélekről lehetett szó. Ennek a cseh-tót csoportnak vezetői, mikor meghallották, hogy szónokolni fogok, egyszerűen kijelentették a Washington-ünnepély rendezőse előtt, hogy ha én ott tényleg felszólalok, úgy ők az ünnepi gyülekezetet széjjel fogják verni, vagy legalább is botrányba fullasztják. Ezt a fenyegetést komolyan kellett venni s bizonyos, hogy tettekre került volna a sor, ha csakugyan felszólalok; ennél fogva még csak nem is vehettem rossznéven, hogy az ünnepség rendezői megijedtek és inkább lemondtak közreműködéséről. Megfelelő formát is találtak annak a magyarázatára, miért nem veszek részt a Washington-ünnepen; arról azonban, hogy chicagói utamat végleg feladjam, sem én, sem az engemet Amerikában vendégül látó Civic Forum vezetői hallani sem akartunk. Ennél fogva a többi meghívás, amely Chica-

góba szólított, érvényben maradt; ám az ott töltött napok az összes érdekeltek számára meglehetősen izgalmasaknak bizonyultak. Már érkezésem elé bizonyos aggodalommal néztek, mert a csehszlovák párt tagjai ellenséges demonstrációkkal fenyegetőztek s a város vezető körei nem akartak velük összekülönbözni, miután választások alkalmával sokkal nagyobb kontingenst jelentettek, mint az aránylag csekélyszámú magyar kolónia. Szerencsés véletlen folytán valamivel korábban, más vonattal érkeztem, mint amellyel vártak. Az útiprogramm ennek az utolsó percben történt változásáról csupán barátom, Mr. Charles Crane, az ismert orientalista és kínai kutató, akinél Chicagóban laktam, szerzett tudomást. Néhány ismerős kíséretében, szemelláthatóan megkönnyebbülve várt reám a pályaudvaron, ahol rajtuk kívül senki sem ismert engem; de azért mégis a biztonság kedvéért magával hozott két markos detektívet, akik azután lépten-nyomon követtek. Azonban én ezt mindjárt másnap beszüntettem, mert láttam, hogy nem olyan komoly a helyzet, mint gondolták. Csehszlovák barátaim nyilván megelégedtek azzal a sikerrel, hogy megakadályozták részvételemet egy amerikai ünnepélyen. Előadásaim tehát minden zavaró mozzanat nélkül zajlottak le s Chicago amerikai társaságának legjava nem riadt vissza attól sem, hogy valamelyik klub zárt helyiségében külön Washington-ünnepélyt rendezzen, amelyen Rooseveltt is megjelent; ott mégis csak előadhattam mondanivalómat Washingtonról. Tartózkodásom vége felé azonban olyasvalami történt, ami rendkívül jellemző a csehszlovák csoport által már akkoriban kifejtett erőszakos fellépésére. Chicago körülbelül 30.000 lelket számláló kis magyar kolóniája ugyanis mindenáron ünnepélyt akart rendezni tiszteletemre, ami meg is történt; a nagyterem zsúfolásig megtelt. A karzatok is szinte roskadoztak; ott, amint azt velem közölték, főleg a magyar szocialista párt tagjai helyezkedtek el. Ez a párt abban az időben nem viseltetett irányomban jóindulattal, mivel akkoriban nem tartottam célszerűnek a választójog kérdésében elfoglalt radikális álláspontjuk támogatását. Beszédem alatt hirtelen elhangzott egy közbeszólás a kar-

zatról: «Mi van a választójoggal?» A jelenlévő rendőr rögtön el akarta távolítani a teremből a közbeszólót, de én a szónoki emelvényről megkértem: ne bántsa azt az embert, hiszen csak kérdést intéztem hozzám s én tökéletesen meg vagyok győződve jóhiszeműségéről. A közbeszólásra — már amennyire lehetséges volt — válaszoltam is és ezután a legkisebb zavarás sem történt. Előadásom befejeztével a tömeg, melyen keresztül kellett magamat törnöm, meleg ünneplése közepette hagytam el a termet; a hallgatóság tekintélyes része utánam tódult az utcára s ott folytatta az ovációt, — a sok kézfogástól alig tudtam gépkocsimhoz eljutni. Ám másnap Chicago egész sajtójában — már legalább is amennyire átnézhettem a lapokat — egy cikk volt olvasható, amelynek értelmében a tiszteletemre rendezett magyar gyűlés csúnya lármába és botrányba fűlt s engem csupán a rendőrség energikus beavatkozása mentett volna meg az életveszélytől s a tömeg dühétől. Ez a gonosz mese úgy ért engem, mint derült égből a villámcsapás; de még jobban megdöbbsentem, amikor az álhírt közlő lapok egyike sem mutatkozott hajlandónak annak a helyreigazításnak, amelyet jómagam, valamint az ünnepi bizottság haladék nélkül beküldtünk, hasábjain helyt adni. Csak másod-, vagy harmadnap, lehetőleg nem feltűnő helyen, jelent meg egy, az osztrák-magyar konzul által kierőszakolt, cáfolat, de ez már nem tette jóvá az előző tudósítás által keltezt rossz benyomást. A sajtóval összeköttetésben álló egyének, akiknek csodálkozásomat fejeztem ki tekintélyes újságok illetően való, általam eddig még sohasem tapasztalt magatartása felett, csak a vállukat vonogatták s azt tanácsolták: ne vegyem a dolgot ilyen komolyan. Azonban, akarva, nemakarva, mégis megmaradt bennem ennek az esetnek kínos emléke, mint az egyetlen kellemetlenségé, amely előadókörutam folyamán ért. Az ellenséges légkörben, amely engem Chicagóban körülvelt, csak utólag ismertem fel egyik tünetét annak, hogy milyen hatalmas volt már akkor is a szláv elemek által kifejtett s az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztására és Magyarország feldarabolására irányuló tevékenység. Nyilván táborukban

már akkor nagyban készülődtek arra a konfliktusra, amely majd valóra váltja álmaikat. Hiszen abban az időben a forradalmi érzelmű cseh és tót vezetők már foglalkoztak azokkal a gondolatokkal, amelyek azután 1918 május 30-án a híres pittsburgi szerződésben öltöttek testet: ezt, másokkal, Massaryk és Benes is aláírták; ebben Ígérték meg a tótoknak — arra az esetre, ha a független Csehországhoz csatlakoznak — azt a bizonyos autonómiát, amelyre immár 12 esztendeje hiába várnak. A chicagói esetet is csupán ennek az összefüggésnek a kedvéért emeltem ki, amelynek valódi értelmét akkor még nem láttam egészen világosan.

De szereztem én Chicagóban egészen más természetű tapasztalatokat is; ezek az amerikai mentalitást legelőnyösebb oldaláról világítják meg és megmutatták nekem, milyen erkölcsi magasságokba tud felemelkedni ennek a népnek őseje: felfedték előttem az amerikaiakban rejlő idealizmus kincseit. Ez egy olyan hatalom, amellyel még a legcinikusabb utilitarizmusnak is számolnia kell. Mindez egy nőnek személyében mutatkozott meg előttem, akit «the greatest Citizen of the United States», — az Egyesült Államok legnagyobb polgárnőjének neveztek. Ez a nő Miss Jane Adams volt, megalapítója a chicagói «slums» (rozoga, kicsiny házcsoportok) kellős közepén épült munkásotthonnak. Már kora ifjúsága óta tanulmányozta ez a jómódú családból származó hölgy a szociális egyenlenségeket, valamint az ennek elsimítására alkalmas módszereket. A szociális igazságszolgáltatás iránt érzett szenvedélyes érdeklődése nem öltött tudományos-teoretikus formákat. Miss Adams nem volt marxista értelemben vett szocialista, a magántulajdon jogosságának kérdése nem érdekelte, nem törekedett a társadalmi alapok teljes megváltoztatására: ő minden tekintetben gyakorlati lény volt és, nem törődve általános reformtervekkel, mindenütt ott volt, ahol segíteni kellett, vagy ahol valami fokozott jólétet biztosító újításra nyílt kilátás. Még egynéhány nemesgondolkodású nő segítségével a világáros legnyomorultabb negyedében Otthont alapított, amely csakhamar egy egész háztömbre kiterjedt: voltak ott iskolák gyermekek számára, tovább-

képzők minden szakmabeli ifjómunkások és munkásnők részére, rendelőszobák betegeknek, konzultációk jogi kérdésekben és mindennemű bérvizsályban, — szóval mindenről gondoskodtak, amivel, a fennálló társadalmi rend keretén belül, a munkásosztály helyzetének megerősítését elősegíthették. Miss Jane Adams s munkatársnői, akik közül csak Miss Abottot említem meg, tevékenységük színhelyén ütötték fel tanyájukat; állandóan azt a levegőt szívják, amelyet azonban jelenlétük a szó szoros értelmében megtisztít, mert lakóhelyük környékén sokkal jobbak a tisztasági s egyéb higiénikus viszonyok; több tisztesség és önértzet található az emberekben, — nagyokban és kicsinyekben egyaránt, ők maguk bátran járhatnak-kelhetnek Chicago leghirhedtebb utcáin: mindenki ismeri őket s még a lelegelettebbek is megadják nekik a kijáró tiszteletet. Miss Jane Adams és társnői különben élénk propagandát fejtenek ki gyakorlati rendszerű szociális reformjaik érdekében. E célból itt-ott ellátogatnak más városokba is és már több helyen alapítottak hasonló munkásotthonokat. Európában is feltűnt Miss Jane Adams és Miss Abott alakja a munkásosztály jólétének emelésére törekvő gyülekezeten: európai testvéreikkel közölték e téren szerzett gazdag tapasztalataikat. A világháború folyamán Miss Adams végigjárta az összes hadviselő államok fővárosait, hogy propagandát fejtsen ki a gyors békekötés érdekében. Bécsbe is ellátogatott, ahol akkoriban Czernin gróf volt a külügyminiszter s akinek előterjesztette a háború befejezésére irányuló tervét. «Lehet, hogy örültnek fog tartani», — mondta a miniszternek, amikor fejtegetéseinek végére jutott. «Ellenkezőleg» — válaszolta Czernin. — «ön az első értelmes lény, akivel a háború kezdete óta találkoztam.» Miss Adams mind a mai napig fáradhatatlanul dolgozik s mindenki, aki valaha is tanuja lehetett munkásságának, meg fogja őrizni emlékét annak az egyszerű és tevékeny nagy léleknek, amely az ő személyében lelte megtestesülését.

Utam búcsúlátogatással végződött Washingtonban s egy villásreggelivel az elnöknél, amelyen négyen vetünk részt: az elnök, továbbá igazságügyminisztere, Mr.

Wickersham, Amerika egyik leghíresebb jogásza, Hengelmüller osztrák-magyar nagykövet és én. Vagy három óra hosszát voltunk együtt, érdekes s számomra tanulságos beszélgetésbe merülve: főleg jogi kérdéseket fejtegettünk. A háziúrtól a legjobb benyomásoktól eltekintve vettem búcsút s őszintén fájlaltam, hogy éppen Roosevelttel nem volt igazságos velem szemben s a küszöbön álló elnökválasztásnál határozott módon készült ellene állást foglalni; aminthogy meg is buktatta anélkül, hogy ő maga elérte volna a kitűzött célt. Közelfekvő kérdés, vajjon Amerika magatartása milyen lett volna a világháború alatt, ha Taft, avagy Roosevelttel ült volna akkor az elnöki székben? Természetesen erre nem lehet csalhatatlan választ adni; de ahogyan én ismertem ennek a két embernek az egyéniségét, azt hiszem, hogy Taft semleges maradt volna, míg Roosevelttel mindjárt az elején oly határozott módon foglalt volna állást, hogy talán sikerült volna a háború kitörését elkerülni.

Hazafelé a Norddeutscher Lloyd Prinz Friedrich Wilhelm nevű gőzösén jöttem; az átkelés most is, akár csak odamenet, viharos volt. De most kedvezett a szerencse: a vihar ugyanis nappal érte el tetőfokát s én a fedélköz egyik védett helyén, belekapaszkodva két oszlopba végigélvezhettem ennek a látványnak egtész vad pompáját. El sem képzelhető nagyszerűbb látványosság: hirtelen hullámvölgybe zuhan az ember, maga előtt látva a siető vízhegyeket, amelyek elnyeléssel fenyegetik a hajót, de alig, hogy ezt végiggondoltuk, már megint a hegy tetején lebegünk, majd ismét a habzó vizek tátongó mélységébe zuhanunk, hogy újabb hullámhegyet lássunk magunk előtt. Ezzel a látvánnyal nem lehet betelni. Hogy az ide-oda imbolygó hajón miként jutottam le kabinomba s> hogyan tudtam a hajón kötelező estélyi öltönyt magamra venni, azt nem tudnám megmondani. De valahogyan ez is sikerült; a leírhatatlanul nagyszerű természeti tünemény szemlélése pedig olyan emelkedett és boldog érzésekkel töltött el, mintha egy Beethoven-szimfóniát hallgattam volna végig; ennél nagyobbbat aztán nem is tudnék mondani. Harmadik látogatásom Amerikába 1924-ben, négy évvel a világháború befejezése után, egészen különös

természetű volt. Számos, az intellektuális körökhöz tartozó amerikai — egyetemi tanárok, kiérdemesült diplomata, ügyvédek, nagyiparosok, stb. — összefogott, hogy az ottani közönség érdeklődését felkeltse az európai viszonyok iránt s kibővítse az amerikaiak ismereteit ezen a téren. E célból különféle foglalkozási ágakhoz tartozó ismert személyiségeket hívtak meg Amerikába, hogy ott előadásokat tartsanak; mindeddig azonban csupán azokra az országokra szorítkoztak volt, amelyekkel a háborúban szövetségi viszonyban állottak. Most azonban szükségét látták annak, hogy Közép-Európát is megszólaltassák, de ez az akkor még ugyancsak érezhető ellentétek miatt nagyon sok nehézségbe ütközött. Németet akkoriban az amerikaiak még nem láttak volna szívesen; egy évvel azelőtt a volt bajor miniszterelnök, Lerchenfeld gróf járt az Egyesült Államokban és mindenütt, kivéve a bevándorolt németek körében, bár türethetően udvarias, de fagyosan elutasító fogadtatásban részesült. Ezt tőle magától hallottam, amikor útrakelésem előtt felkerestem. Szóval, némettel nem lehetett megpróbálkozni; ellenben a magyarral szemben már akkor sem állottak fenn ilyen lelki akadályok. Sokféle összeköttetésemre való tekintettel, amelyekre a fent ecsetelt korábbi amerikai utazásaim folyamán tettem szert s amelyeknek emlékét a világháború sem homályosította el, abban (állapodtak meg, hogy Közép-Európa képviselőjében engem fognak meghívni Amerikába. Természetesen örömet tettem eleget a meghívásnak, különösen miután biztosítottak arról, hogy az utazás költségei sem saját személyemért, sem kíséretemben utazó Mária leányomért nem fognak engem terhelni. Akkor ugyan még csak 78 éves voltam, ami ma ifjú kornak tűnik fel előttem, — érzelmileg csakugyan fiatal is voltam — mégis családom vonakodott kíséret nélkül útnak engedni s leányom számára is érdekes élményt jelentett Amerikát oly körülmények között megismerhetni, amelyek a legjobb kilátással kecsegtettek arranézve, hogy ugyancsak alaposan bepillanthasson az amerikai életbe. Szellemileg pedig olyan fokon állott, hogy valóban segítségemre is lehetett. Így tehát szeptember végével, telve bizakodással, elindultunk

rendkívül érdekesnek ígérkező utunkra. Azonban miután engem Közép-Európa képviselőjeként hívtak meg s én szerepem fontosságainak tudatában a rám rótt kötelezettségeknek eleget is akartam tenni, útközben néhány napot Berlinben és Münchenben töltöttem, hogy Németország helyzetéről, valamint vezetőinek szándékairól lehetőleg pontos információkat szerezhessenek. Ezekkel ellátva aztán Cherbourgban hajóra szálltam: a nagyszerűen felszerelt Cunard-gőzösön, az Aquitanián utaztam, amely nem volt ugyan az ötven- és hatvan-tonnás óriáshajók közül való, de mégis 47.000 tonnás volt, ami már egészen szép szám. Ami azonban a belső berendezés kényelmességét, a mozgás aránylag egyenletes voltát illeti, úgy az Aquitania bizonyára egyike a legkitűnőbb hajóknak, amely valaha átszelte az Atlanti óceán vizeit. Nagyon megszerettük hajónkat; különösen pedig emeletünk «Stewardess»-ét, Mrs. Mahonyt, egy tengerésztiszt özvegyét, aki leányomat — sajnos, őt nem kímélte meg a tengeri betegség — kiváló, szinte anyainak mondható ápolásban részesítette. El is határoztuk, hogy visszafelé is az Aquitanián utazunk és pedig Mrs. Mahony kedvéért ugyanazon az emeleten, mint jövet. Ami azt illeti, viharról sem oda* sem visszamenet szó sem volt, mindazonáltal a tenger néhány napon keresztül eléggé nyugtalanul viselkedett, úgy, hogy a nem tökéletesen tengeri útra berendezett emberek idegeit mégis próbára tette, útítársaink nem voltak különösebben érdekesek, kivéve egy orosz zongoraművésznőt s egy varietécsoportot: olyankor, amikor a tenger nem háborgott, szép hangversennyel és mulatságos színelőadással örvendeztettek meg bennünket. Ez pótolta ezúttal az angol Misisek és az éneklő nyugalmazott katonatisztek produkcióit, ami igen jóleső változatosságot jelentett.

Roppantul kíváncsi voltam, milyen fogadtatásban lesz részünk Amerikában, hogyan fognak viselkedni irányomban régi barátaim? Egyszersmind némi aggodalmat is éreztem aziránt, vajjon el fogom-e találni a helyes hangot, amelyet, mint volt ellenségnek, használnom kell majd többé-kevésbé a háborúval összefüggésben lévő dolgok megbeszélésekor. Feltettem ma-

gamban, hogy nem kérek bocsánatot már azért is, hogy létezni merünk; sőt, magasan fogom a fejemet hordani, de mégis elkerülök mindent, amit provokációnak lehetne felfogni. Nem szabad elfelejteni, hogy akkor a háború befejezése óta alig négy esztendő telt el s hogy az amerikaiak és, amint azt tapasztaltam, még inkább a kanadaiak még valóságos győzelmi mámorban úsztak s ezt szinte naiv módon ki is mutatták. Küldetésemet csupán az a körülmény könnyítette meg, hogy Amerika a párizsi béketárgyalások folyamán lassanként teljesen visszavonult az európai szövetségeseivel való együttműködéstől s nem azonosította magát a szerencsétlen versaillesi, saint-germaini és trianoni békeszerződésekkel, de a középeurópai hatalmak mindegyikével külön kötött békeszerződést: ezekben nyoma sem volt azoknak a záradékoknak, amelyek számunkra a többi hatalmakkal kötött szerződéseket olyan gyűlöletessé tették. Eszerint szabadon beszélhettem ezekről a szerződésekről anélkül, hogy az amerikaiak érzékenységét a legkevésbé is sértettem volna, összeállítottam előadásaim gondolatmenetét; a német reparációk akkoriban különösen időszerű kérdése nagy szerepet játszott mondanivalómban s egyúttal perspektivikus világitásba akartam helyezni mindama mozzanatokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy Trianonra tereljék az általános figyelmet. Ezt csak Közép-Európáról szóló előadások keretében lehetett megtenni, mert ez volt a téma, amely mégis csak érdekelte az amerikaiakat. Ha csak Magyarországról akartam volna beszélni, akkor körülbelül olyfokú érdeklődésre számíthattam volna, amelyben részesülne például az a délamerikai, aki Európában Nicaraguáról vagy mondjuk Uruguayról szándékoznék előadássorozatot tartani. Angol nyelven körülbelül a következőkben foglaltam össze mondanivalóimat: «My subject is Central Europe, my object is Hungary.» («Előadásom tárgya Közép-Európa, előadásom célja Magyarországa) Emellett feltett szándékom volt német szövetségeseink iránti erkölcsi kötelezettségemnek is a leglojálisabb módon eleget tenni.

Az a tekintélyes emberékből álló bizottság, amelynek hívására Amerikába jöttem, természetesen gon-

doskodott arról is, hogy előadásaimra alkalmas reklám útján felhívja a figyelmet; ehhez hozzátartozott megfelelő fogadtatásom is, ami abból állott, hogy a rév-hajóval, amely vagy 3—4 tengeri mérföldnyire New-Yorkból élénkbe jött, egész rakomány újságíró és fényképész érkezett az Aquitaniára s a hatalmas, utasokkal telt gőzös fedélzetén, — egyetlen szabad fekvőhely sem volt a hajón — valóságos csődületet okoztak. Ezenfelül még egy másik hajóval egy csomó magyar is jött: ők ugyancsak a kikötőbe való érkezésem előtt akartak üdvözölni. Egyszóval, érkezésem igazán nem volt nyugodtnak nevezhető. De hiszen a vérbeli amerikai előtt ismeretlen a nyugalom fogalma. Ha az ember, elképedve az útiprogramm túlszűfolttsága felett, kíméletért könyörög s kifejezést mer adni vágyakozásának egy kis nyugalom után, úgy legfeljebb ezt a választ kapja: «Nyugalom? Erre majd ráér, ha a sírban fekszik.» Jól ismertem ezt az amerikai felfogást s megtanultam hozzáigazodni. Mintha oxigénben élne ott az ember: Európában sohasem lettem volna képes azt kibírni, ami Amerikában magától értetődőnek látszott. Ezen az utolsó amerikai körútamon például hat hét alatt harmincszor szólaltam fel; ebből a számból körülbelül húsz esik tényleges előadásokra: ezek tárgyuk és saját diszpozícióm, valamint a hallgatóságnál észlelhető érdeklődés szerint, húsz perctől másfél óra hosszúig tartottak. Ám előző előadókörutaim folyamán sohasem volt érezhető olyan erősen a drámai elem, mint ez alatt az egész októbert és november első felét magába foglaló hat hét alatt.

A háború utáni modifikált hangulatnak különben egyetlen tünete a fokozott élénkségben, a légkörnek erősebb hullámozásában nyilvánult meg. Velem szemben a fogadtatás ép oly szívélyes volt, mint előző látogatásaim alkalmával; régi barátaim a viszontlátás őszinte örömeivel üdvözöltek, ami végtelenül jól esett; de a hivatalos körök is annyi figyelmet tanúsítottak irányomban, hogy ennél többet igazán kívánni sem lehetett. Igaz, hogy ezt nagyrészt annak a pozíciónak köszönhettem, amelyet követünk, Széchenyi László gróf úgy az amerikai társaságban, mint a politika világában el-

foglalt. Vanderbilt Gladys-szel való házassága révén belekerült a legelőkelőbb amerikai társaságba, ahol már úgyszólván nem is tekintették idegennek; tapintata, valamint csodálatos politikai ösztöne, amely vele született, mert hiszen sohasem készült a nyilvános életre s amelyet nagy szorgalommal igyekezett mindjobban kiképezni, viszont kiváló tekintélyt biztosított számára Washington diplomáciai karában. Megállapodásunk értelmében fogadtatásomra nem jött el New-Yorkba; mindenáron el akartuk kerülni azt, hogy előadásainak hivatalos jellege legyen. Amennyiben ilyen hazai támogatásra szükségünk volt, kiváló és New-Yorkban közkedveltségnek örvendő Winter főkonzulunkhoz fordulhattunk, aki nagyszerűen elintézte mindent. De hiszen minden oldalról támogattak s barátok vettek körül, mintha az elmúlt évek alatt misem történt volna.

Mindenekelőtt volt ott egy ember, akit eddig még nem is említettem, noha vele való ismeretségem még első amerikai utam idejéből való: a hírneves newyorki ügyvéd, Untermyer, kiváló koponya és — mint ezt saját tapasztalataimból tudom — hűséges barát. Viszont azokkal, akik nem tartoztak barátaik közé, időnként meglehetősen kellemetlen is tudott lenni. Akkori amerikai tartózkodásom idején éppen egy szenzációs valóperben képviselte azt a felet, akinek ártatlanságáról szentül meg volt győződve: nagy vagyona lehetővé tette, hogy csak olyan ügyeket vállaljon, amelyek meggyőzésével és ízlésével összeegyeztethetők voltak. Akkoriban amúgy is már inkább csak sportszerűen üzte mesterségét, ha valami különösen érdekes ügy merült fel. A szóbanforgó tárgyalást nagy érdeklődéssel követtem én is s a keresztkérdésektől hemzsegő kihallgatás áttanulmányozása után, amelyet az ellenpárt képviselőivel folytatott le, közöltem vele, hogy alig tudok magamnak nagyobb szerencsétlenséget elképzelni, mint azt, hogy ő hallgasson ki valakit: öt percen belül az illető bizonyára odajut, hogy magamagát gazfickónak tartsa.

Már most Untermyer a legnagyobb melegséggel karolta fel előadótamat: ha itt-ott akadt szabad napom, úgy azt New-York közelében, a Hudson-folyó

mentén épült gyönyörű fekvésű villájában töltöttem el pihenéssel. Mint útmutató és tanácsadó, az amerikai társadalmi életből kifolyó esetleges bonyodalmakban egyenesen megfizethetetlennek bizonyult. Ebben a vonatkozásban — miután egymással is jóbarátságban voltak — említem meg évek óta Amerikában élő Józsika Herczeg barátomat is, aki előadókörutamon hűségesen elkísért és annak technikai lebonyolítását vállalta úgy, hogy zavartalanul szentelhettem időmet a szellemi munkának. Nagy segítségemre volt az a körülmény is, hogy Sigray Antal barátom nejevel történetesen éppen akkor Amerikában tartózkodott: a grófné, született amerikai, Miss Daly, messze szétágazó társadalmi összeköttetéseit használta fel érdekemben. Szóval, alig lehetett volna elképzelni ennél jobban előkészített vállalkozást; utam irányítása pedig a Columbia University tanára, Professor Duggan vezetése alatt álló Institute of International Educationban összpontosult.

Körutamnak mintegy előjátéka Mr. Caldwell bankár álltai adott nagy diner volt; ezen nagyjában New-York egész pénzügyi és szellemi világának elitje volt jelen, tőlük vártuk az első kedvező benyomás kiindulását. Maga a háziúr személyében összpontosította mindama nehézségeket, amelyeket az amerikai mentalitás utamba gördített. Sejtelve sem lévén a valódi európai tényállásokról, mindent bizonyos jelszavak után ítélte meg, amelyekbe azután úgy belegabalyodott, hogy szinte lehetetlennek látszott őt, valamint hasonlóan gondolkodó honfitársait a zavaros gondolatok eme hálójából kiszabadítani, őszinte jóindulattal, sőt lelkesedéssel támogatta vállalkozásomat, de emellett a kis-antant frazeológiájában is otthonos volt s jó viszonyt tartott fenn a Károlyi Mihály idejéből való magyar emigránsokkal is. Képtelen volt megérteni, miért nem hívhatná meg ezeket is a tiszteletemre adott estebédre, — hiszen ők is magyarok! Jellemző erre a jóakaratból és tudatlanságból összetett mentalitásra az a mondat, amellyel Mr. Caldwell a békeszerződésekről alkotott benyomását velem közölte: «Nagyon örülök, hogy lerázták az osztrákok igáját, de annak is örvendek, hogy a tótok

viszont a Maguk igájától szabadultak meg.» Nem kellett rosszakarattal vagy ellenséges érzésekkel szembeállnom, csupán az átlagműveltségű amerikai eme mentalitása ellen kellett küzdenem, amely általános jóindulatban és általános érdeklődésben nyilvánult meg. De könnyebb lett volna egyenes ellenmondást legyőzni. Nagyjában az ebéd jól sikerült. Miután szellemileg magas fokon álló hallgatósággal volt dolgom, igyekeztem a beszédemben tárgyalandó problémákat a legmagasabb szempontokból megvilágítani s fejtegetéseim szemlátomást hatással voltak a társaságra. Vastagabb végénél fogtam meg a békeszerződések kérdését és egy igazságos, maradandó világrend szemszögéből nézve igyekeztem rávilágítani azoknak hibáira. Amikor végeztem, fesztelen beszélgetés indult meg a hallottakról, melynek folyamán asztalszomszédom, Mr. Lamont, a híres bankár s a Pierpont Morgan-bankház társa, egy megjegyzéssel fordult hozzám, amelyet ideiktatok, mert ugyancsak jellemző a legjobb amerikai körökben dívó felfogásra. Mr. Lamont ugyanis egy Magyarországnak nyújtandó kölcsön ügyében kilátásba helyezett tárgyalás lehetőségéről szólva, csaknem szórói-szóra ezeket mondotta: «Amit a békeszerződésekről mond, abban van valami. De most képzelje el Magát az én helyzetemben, mint bankár, ha kölcsönről van szó. Már most, tia például Nebraska államból egy szegény özvegyasszony bizalomteljesen hozzám fordul s megkérdez, vajjon megtakarított pénzecskéjét a magyar kölcsön kötvényeibe fektesse-e, mit válaszoljak? Mint lelkiismeretes ember, tanácsolhatom-e neki azt, hogy olyan állam papírjait vegye meg, amely saját beismerése szerint is elégedetlen nemzetközi helyzetével és ezen változtatni szeretne? Feleljen őszintén, mint becsületes ember: milyen tanácsot adhatnék ennek az özvegyasszonynak?» Bevallom: fogas kérdés volt. Válaszom így hangzott: «Mr. Lamont, ön nyugodtan tanácsolhatná annak az özvegyasszonynak, hogy magyar kötvényeket vásároljon s mindjárt meg is mondom, miért? Hát éppen azért, mert mi nyíltan bevalljuk, hogy elégedetlenek vagyunk a szerződések által teremtett helyzettel s azt meg akarjuk változtatni. Ha azt akarnók

a világgal elhíttetni, hogy sorsunkkal meg vagyunk elégedve, akkor joggal elmondhatná: ezek hazugok, akikről óvakodni kell; ezeknek a kötvényeit nem ajánlhatom kliensemnek, mert, ugyebár, lehetetlen volna az, hogy mi magyarok tényleg elégedettek legyünk. Miután azonban nyílt sisakkal lépünk fel és senkivel sem akarunk elhíttetni olyasmit, ami nincs és nem is lehet, megérdemeljük, hogy becsületes emberekként kezeljenek s bizalommal legyenek irányunkban.» Nem tudom, vajjon sikerült-e Mr. Lamontot meggyőzőnöm, mert nem is jutott abba a helyzetbe, hogy ama nebraskai özvegyasszonynak tanácsokat osztogathasson magyar értékpapírok vételére vonatkozólag: ugyanis akkor végül nem is került sor egy Magyarországnak nyújtandó kölcsön tárgyalására.

Ez volt a kezdet: azután még néhány napot Washingtonban töltöttem, ahol Coolidge elnöknél kellett tiszteletemet tennem. Rendkívül udvariasan fogadott, de — ellentétben elődjeivel — nem bocsátkozott politikai fejtegetésekbe. Talán a helyzet hozta ezt magával: a négy év előtt még egymással hadilábon álló államok képviselői számára — akkor is, ha, mint például Amerika és Magyarország esetében csupán elvileg viseltek egymás ellen háborút — iái légkör akkoriban még meglehetősen feszült volt.

De bizonyára része volt ebben az elnök egyéniségének is: ismeretes volt arról, hogy csak igen kevés embert avatott be gondolataiba, őszinte örömmre szolgált viszontlátásom volt Taft elnökkel, aki akkor a Legfelsőbb Szövetségi Bíróság elnöki székét töltötte be: ő azután igazán szívélyesen fogadott. Jelen volt a washingtoni egyetemen tartott előadásomon is, ahol egy komikus incidens játszódott le. Mint hallgatóságom egyik legelőkelőbb tagjának, helyét az emelvényen, ahonnan beszéltem, jelölték ki; mikor már belefogtam előadásomba, Taft meglátott egy, a szónokhoz közelebb álló karosszéket és azt gondolta, hogy onnan jobban hallhat majd engem. Azonban amikor le akart ülni, kiderült, hogy nagy térfogatú teste nem fér be a karosszékebe: az egész hallgatóság zajos derültsége közepette kénytelen volt ismét visszatérni előbbi helyére.

De ez volt aztán az egyetlen kedélyes momentum előadásom folyamán, amelyen az egész diplomáciai kar is jelen volt: bár a legszigorúbb tárgyilagossághoz ragaszkodtam, mégsem lehetett elvárni, hogy egykori háborús ellenfeleink el legyenek ragadtatva attól, amit mondtam. Azonban feladatomban nem is abban állott, hogy nekik hízelegjek, inkább abban, hogy az amerikai közönséget felvilágosítsam.

Washingtoni tartózkodásomban ebben a vonatkozásban is rendkívül termékenynek és érdekesnek bizonyult. Gróf Széchenyi követünk Pelényi János akkori követési tanácsos — később követi rangban Magyarország képviselője a Nemzetek Szövetsége mellett Genfben, akinek neje szintén amerikai születésű — kiváló támogatásával megadta az alkalmat, hogy hivatalos és nemhivatalos, de társadalmilag mindenképpen befolyásos személyiségekkel találkozhattam házában megtartott kis összejöveteleken, majd egy nagy estében, amelyen Hoover volt az asztalszomszédomban. Meglepett, mennyire járatos ez utóbbi az európai viszonyokban; ám ezeknek a kérdéseknek tüzetes megbeszélésére csak a hivatalos személyiségek távozása után került a sor. A közélet vezető férfiainak kellett felvilágosításokkal szolgálnom s valóban misem felelhetett meg jobban utazásomban céljának, mint az íai vizsga, amelyen akkor keresztülestem.

Előadásaim folyamán a legkülönfélébb környezetekbe kerültem; egyetemekre, kereskedelmi kamarákba, ipari testületekbe, férfi és női klubokba s egyéb szabad egyesületekbe. Előadásaim gazdag anyagából — a tárgy «Közép-Európa» volt — mindig azt a részt választottam ki, amely legjobban megfelelt ama foglalkozásának, amelyhez hallgatóim éppen tartoztak. Csodálatos módon a legszárazabb téma — a reparációk kérdése — főleg női hallgatóságom körében váltott ki nagy érdeklődést, így például Buffalo női egyesületeinek klubjában és a Vasár Collegének nevezett egyetemi fakultáson diáklányok részére, New-York közelében. Ott újra alkalmam volt tapasztalni a fenkölt, mélyenjáró eszmék felé irányuló törekvést, párosulva felületes köznapiasággal, ami csak úgy, mint a kimondott utilitati-

rizmus összevegyülése a legtisztább idealizmussal, fellelő jellemző az amerikaiak összmentalitására. Vasár Collegébe való kirándulásomra ugyanis elkísért leányom is: az előadásomat megelőző estében én a tanári asztalhoz telepedtem, míg leányomat a fiatal diáklányok fogták körül. Ebéd alatt főleg az európai társadalmi élet részleteiről kérdezték ki őt, erre voltak kíváncsiak, — míg később ugyanazok a fiatal leányok nem csupán több, mint egy óra hosszát tartó előadásomat a német reparációkról s Németország fizetőképességéről hallgatták végig a legnagyobb figyelemmel, de előadásom után vagy harmincan közülük bevezettek egy másik tanácskozásterembe, hogy mindenféle részletkérdést megbeszéljenek velem. Észrevételeik arra engedtek következtetni, hogy a tárggyal bizonyos fokig tisztában vannak és hogy fejtegetéseimet mindenesetre tökéletesen megértették.

Általában rendszeremhez tartozott, hogy minden előadásom után alkalmat adtam a hallgatóságnak annak tartalmának megvitatására, ami néha furcsa incidensekre vezetett.

Nem akarok azokra az idétlen kérdésekre kitérni, amelyeket olykor hozzám intéztek s amelyeket teljes tudatlanság sugalmazott: de fejtegetéseim kapcsán néha egészen komoly jellegű viták fejlődtek ki. Ez történt a Chicago közelében fekvő evenstoni egyetemen, ahol előadásom után egy cseh nemzetiségű egyetemi tanár valóságos szónoklatot tartott, amelyben igyekezett tételeimet megdönteni. Alkalmam nyílt tehát arra, hogy viszontálásomban újabb részletkérdésekbe bocsátkozzam s számomra semmi sem volt örvedetesebb, mint tevékenységemnek ilyetén való kiszélesedése.

Azonban előadásaim vitává való fejlődése legérdekesebben nyilvánult meg a newyorki Külügyi Társaság egyik ülésén. A Társaság tagjai Amerika legműveltebb szellemi elitjéhez tartoztak, akiknek felfogása ugyancsak mérvadó külpolitikai kérdésekben. Hallgatóságom soraiban helyet foglaltak nyugalmazott és aktív diplomaták, politikai írók, egyetemi tanárok, — szóval olyan emberek, akik leginkább jogosultak arra, hogy a magasabb politika kérdéseikhez hozzászól-

janak. A Társaság elnöki székét akkor Mr. Davis töltötte be, előzőleg Amerika nagykövete Angliában, az utolsó elnökválasztás alkalmával pedig a demokrata-párt elnökjelöltje. Kétségtelenül Amerika legeszesebb emberei közé tartozott. Ez a Társaság hívott meg engem egy november elején megtartandó vitaestre, egyben közölve azt is, hogy egy csehszlovák diplomata ugyancsak szónokolni fog az est folyamán. Ezt a bejelentést nagy örömmel vettem, — sajnos azonban a dologból semmi sem lett, mert éppen ez a vendég utolsó percben lemondott: helyét, mint a békeszerződés-idnek hivatalos védelmezője velem szemben, akitől a támadást várták, egy amerikai vette át, Vvillamstown egyetemének egyik tanára, akinek nevére azonban már nem emlékszem. Mondhatom, hogy feladatát kitűnően oldotta meg, amikor beszédemre, amelyben tényleg élesen támadtam a békeszerződéseket, válaszolt; de alapjában véve érvelése mégis csupán annak a fejtegetésében merült ki, hogy az adott viszonyok között nem lehetett jobbat teremteni. Így aztán zárószavaimban bátran rámutathattam arra, hogy a védelem ügyvédje tulajdonképpen enyhítő körülményekre való hivatkozással beismerte a bűnösséget: ezzel a felfogással pedig egy bizonyos fokig jómagam is meg tudnék barátkozni. Az ellenpártot azonban még a Columbia University tanára, Puppín professzor is képviselte: születésénél fogva szerb volt, rendkívül jovialis, barátságos és közkedveltségnek örvendő ember, akivel barátilag beszél-tük meg a szóbanforgó kérdéseket. Itt mindenesetre éles pengével vívó ellenfelekkel állottam szemben.

Már említettem Evanstont: ez voltaképpen Chicago külvárosa, előkelő emberek villanegyede, valamint olyan szellemi életet folytató emberek menedéke, akik a csendet keresik. Itt az a megtiszteltetés ért, hogy nem elégedtek meg az egyetemen tartott előadásom-mal, de szélesebb körben is hallani óhajtottak: erre a célra a methodista templomot, mint a legnagyobb befogadóképességű épületet, szemelték ki. Természetesen ez ellen nem lehetett semmi kifogásom, de az aztán igazán meglepett, hogy, amikor a kitűzött délután ott megjelentem s felvezettek az emelvényre, orgonaszó-

val fogadtak. Ezután még egy egyházi ének következett: az egész gyülekezet ájtatosan énekelt. Majd a «clergyman» — a pap — rövid beszéd keretében felszólított előadásom megtartására, amely, úgymond, a béke ügyének lévén szentelve, bizonyára kedves lesz Isten előtt is. Ennélfogva a hitközség úgy határozott, íhogy előadásomat a délutáni istentisztelet keretében, a prédikáció helyébe iktassa. Igazán sohasem gondoltam volna, hogy egy methodista istentiszteleten, mint prédikátor fogok szerepelni! De kiéreztem a jó szándékot s igyekeztem feladatomat a tőlem telhető kenetteljességgel megoldani úgy, hogy a «clergyman» végül imát mondott, könyörögve az Egeknek, világosítanak meg az emberiséget, hogy elérje a gondolkodásmód amaz emelkedettségét, amelynek én — prédikáciomban!!! — kifejezést adtam. Ez hamisítatlan amerikai dolog volt.

Abban a kérdés- és fel élet játékban, amely rendszerint előadásaimat követte, a közönség hangulata — a nem rokonszenvezőé is — olykor a legkülönbözőbb módon nyilvánult meg. Ez történt például egyik előadásom befejeztével, amelyen azt fejtegettem volt, hogy a győző hatalmak a háborút követő időszakban olyan túlhatalmi helyzetbe kerültek, amelyben egyáltalában nem kellett számolniok az ellenállás lehetőségével. Hogy úgy mondjam: mindenhatóak voltak, vagy legalább is határtalanul hatalmasak. Azonban — így folytattam — ilyen fokú hatalom több, mint amit a tökéletlen emberi természet el tud viselni: elkerülhetetlenül ahhoz a szellemi állapothoz vezet, amelyet röviden «caesarmániának» neveznek s amelyben már nem tudják megkülönböztetni azt, hogy mit lehet s mit nem lehet állanr-dósítani. Ám ebben az állapotban lehetetlen igazságosat és észszerűt teremteni: ez magyarázza meg a békeszerzéseknek alapvető hibáit. Mikor végeztem, valaki a hallgatóság soraiból szólásra jelentkezett és, nyilván azzal a célzattal, hogy most fálnak állít, a következő kérdést intézte hozzám:

«Rendben van, gróf úr: de azt hiszi, hogy a Központi Hatalmak, ha történetesen ők lettek volna a győztesek, észszerűbben és igazságosabban jártak volna el?» A gyülekezeten suttogás futott végig: úgy

látszott, hogy ezzel a kérdéssel végleg elintézték. Azonban én emígy válaszoltam: «Nem, ezt csakugyan nem hiszem. Ellenkezőleg, meg vagyok győződve arról, hogy a Központi Hatalmak hasonló helyzetben hasonló hibákba estek volna, mert hiszen végső következtetéseimet nem vonom le az egyik vagy a másik fél tudatos gonoszságából, hanem az emberi természetre általánosan érvényes törvényekből.» Ez a kijelentésem nagy tetszést aratott. De azért mégis az ilyen esetek azt bizonyították, hogy a levegő még mindig puskaporos.

Különös zamatot kölcsönzött utamnak az a körülmény, hogy összeesett Lloyd Georgéval. Eleinte bosszankodtam s hajlandó voltam ezt valóságos csapásnak tekinteni saját vállalkozásomra nézve, mert szenzáció szempontjából nem igen vehettem fel a versenyt a nagy háborús angol miniszterelnökkel. De később kiderült, hogy ezáltal többet nyertem, mint vesztettem: az angol államférfiú előadásai ugyanis lépten-nyomon olyan kijelentéseket tartalmaztak, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy az én fejtegetéseimnek alapjául szolgáljanak. Különösen áll ez arra a beszédre, melyet jelenlétben mondott Chicagóban. Az ő első napja ebben a városban az én utolsó ott töltött napom volt: akkor is csak azért maradtam még, hogy eleget tehessek a chicagói Kereskedelmi Kamara villásreggelire szóló meghívásának; Lloyd George tiszteletére rendezték s itt szólalt fel először. Nem ismertem személyesen, de azért mégis ismertük egymást, miután, mint a győzedelmes hatalmak Legfőbb Tanácsának elnöke, jelen volt azon az ülésen, amelyen én, mint Magyarország fődelegátusa a párisi békekonferencián, elmondtam exozemat helyzetünkről ez előtt az illusztris testület előtt: ő volt az, aki, Clemenceau nagy bosszúságára, ez alkalommal néhány kérdést intézett hozzám, amelyekre válaszolva egy térképet voltam kénytelen elővenni, ami megint további magyarázatokra vezetett.

Szóval ismertük egymást s mégis idegenek voltunk: mindenesetre azonban Lloyd George, amikor az asztalnál megpillantott, nyomban tudta, ki vagyok; hozzámlépett s szeretetreméltóan megemlítette azt a bizonyos első s egyetlen találkozásunkat. Kézfogásunkat

az amerikaiak tapssal fogadták, mint jelképét a háborús felek kibékülésének. Abban a beszédben, amelyet Lloyd George ez alkalommal tartott, kifejtette azt, hogy Németország a háborúnak egy bizonyos szakában kölcsönös megegyezés alapján köthetett volna békét, de elmulasztotta a kínálkozó alkalmat és folytatta a háborút, amíg aztán olyan helyzet állott elő, amelyben — emlékezetből idézek, de jótállok azért, hogy szóról-szóra így mondta — «kölcsönös megegyezésen alapuló békekötésről már szó sem lehetett s a békét csupán egyoldalú diktátum alapján lehetett megkötni, 'which was to the benefit of neither party'.» (Ami egyik félre nézve sem volt előnyös.) Már most ez a mondat: a másik fél egyik vezető emberének ajkáról elhangzott beismerése annak, hogy a békekötésnek ez a módja az összes résztvevők számára előnytelen volt, kiinduló pontul szolgált ezután, a békeszerződéseknek szentelt fejtegetéseimnek. De ha ettől az előnytől el is tekintek, Lloyd George előadásmódja nagyon tetszett nekem. Mégegyszer meghallgattam, amikor a new-yorki operában búcsúbeszédét mondta, s el kell ismer-nem, hogy ritkán találkoztam szónokkal, aki ilyen mértékben meg lett volna áldva a beszéd művészetének adományaival. Világosan beszélt, logikusan, tréfásan, — szinte naivul tudott mulatni saját tréfáin — de szávaiból a pathos sem hiányzott. Sajnos, bizalmas beszélgetésre köztünk nem került a sor, mert ő éjjel-nappal, talán még nálam is jobban igénybe volt véve, örökös hajszában élt s még előttem hagyta el Amerikát.

Még egy személyes tapasztalatról szeretnék beszámolni, amely az amerikai érzelmi világot a legjobb oldaláról mutatja be s e mellett tipikus példa ennek az érzelmi világnak befogadóképességére. Mr. Jay Kaufmann, New-York egyik befolyásos újságírója, ugyanis rendkívül meleg érdeklődést tanúsított a magyar ügy, nevezetesen pedig az anyagi nehézségek iránt, amely hazánk egyes részeiben mindjárt a háború befejezése után érezhetővé vált és megnehezítette a gyermekek érdekében kifejtett jóléti intézkedéseket. Ez a Mr. Kaufmann óriási társadalmi munkával létrehozott a Manhattan Operaházban — a Metropolitan Opera után

New-York legnagyobb színházában — egy, a magyarországi szegények javára rendezett jótékonycélú előadást, amely igazán a maga nemében páratlan volt. Az előadáson a szó szoros értelmében New-York színpadi világának valamennyi «star»-ja közreműködött, a drámai hőstől és hősnőtől kezdve egészen a néger táncosnőig s a jazz-zenekarokig: természetesen valamennyien csak egészen rövid jelenésekben szerepeltek. Tiszteletdíjat senki sem kapott — még a színházi cédulák és műsorok kihordói is a fiatal színészgárda sorából kerültek ki, akik a munkát ugyancsak ingyen vállalták. Jane Eaglet, a híres amerikai színésznőt, rosszulléte megakadályozta a közreműködésben: 1000 dollár adománnyal váltotta meg szereplését. Magát a színházat is ingyen bocsátották a vállalkozás rendelkezésére: így, nem lévén semmi rezsi-költség, Mr. Kaufmann a befolyt összeget teljes egészében — körülbelül 30.000 dollárt — személyesen hozta el Magyarországra, ahol a pénzt saját belátása szerint, de nagyrészt az általam szolgáltatott adatok figyelembevételével elosztotta különböző jótékonyági intézményeink között. Azt hiszem, hogy ehhez a történethez minden kommentár felesleges.

Előadókör utam Kanadába is elvezetett: sajnos, csak rövid időre, pedig ez a hatalmas virágzásnak induló ország felkeltette legnagyobbfokú érdeklődésemet, valamint legőszintébb rokonszenveimet is. Látogatásom Toronto és Montreal városokra szorítkozott: az előzőleg megállapított program értelmében csupán az angolszász elemmel érintkezhettem, amit annál inkább fájaltam, mert hiszen a vezető francia férfiakkal — hogy csak Dandurand szenátort említsem — az Interparlamentáris Unió révén jó viszonyban állottam: később, a Népszövetség keretében, újra felvettem velük az összeköttetést.

Ezúttal tehát másodszor léptem Kanada földjére, de akár csak az első alkalommal, ismét csupán rövid ideig időzhettem ott. Ezt nagyon sajnáltam akkor is a még ma is sajnálom, mert rendkívül érdekes lett volna a két szomszédország között fennálló különbségeket, amelyek még ilyen futó érintkezésnél is szembe-

tűnök voltak, közelebről tanulmányozni. A határ mentén fekvő s az Egyesült Államok nagyvárosainak képét mutató Torontóban, ahol a szokások, valamint az emberek mentalitása még az Egyesült Államok befolyása alatt áll, ez az ellentét kevésbé érezhető: Montreal azonban már tökéletesen kanadai s már az utca képe is francia városokra emlékeztet. Alkalmam volt megfigyelhetni azt a kölcsönös elégedettséget a felett, hogy a határon nyoma sincs katonai védőintézkedéseknek. Nincsenek erődítések, a határmenti helységekben nem állomásozik katonaság; a két ország területébe nyúló tavakon nem cirkálnak felfegyverkezett vízi járművek. Másrészt azonban a kanadaiak állandóan éber féltékenységgel öröködnék országuk függetlensége felett, mindig résen állanak minden annexiós vagy bekebelezési kísérlettel szemben, amely esetleg az Egyesült Államokból jöhetne. Éppen második amerikai utam idejében, amikor először látogattam el Kanadába, Taft elnök s az akkori kanadai miniszterelnök, Laurier, nyélbeütöttek egy kereskedelmi szerződéstervezetet, amely meglehetősen közel állott a szabadkereskedelemhez. Taft büszke is volt az elért eredményre, azonban a terv Kanadában szenvedélyes ellenállásra talált: a két nap alatt, amelyet Torontóban töltöttem, egyébről sem beszéltek. S tényleg: ez a kereskedelmi szerződés buktatta meg a Laurier-kabinetet s azóta sdhasem kíséreltek meg hasonló kezdeményezést. Valami meg nem határozható, talán a XIV. Lajos udvaránál dívó szokások utórezgése hatja át Kanada társadalmi életét; ez különösen érezhető ott, ahol a francia elem van túlsúlyban. Még a francia nyelv is, ahogyan azt Kanadában írásban és szóban használják, megőrizte a «Grand siècle» jellegét az első francia bevándorlók idejéből. Miután azonban az angolnyelvű többségben amerikai befolyások is érvényre jutnak, — noha éppen az angol elem az, amely legféltékenyebben öröködi az ország önállósága felett — ezeknek az árnyalatoknak a (keverékéből egy egészen különleges, igen vonzó társadalmi tónus fejlődött ki s be kell vallanom, hogy nagyon szívesen tartózkodtam volna huzamosabb ideig ebben a légkörben.

Fogadtatásom Kanadában éppen olyan szívélyes, minden ellenséges mozzanattól mentes volt, akárcsak az Egyesült Államokban; azonban itt még úgy látszott, hogy erősebben élt az emberekben a háború emléke; így Torontóban tartott előadásomon az előttem felszólaló szónok nem mulasztotta el, hogy beszédében, amelyben engem üdvözölt, valóságos dicshimnusz ne zengjen a kanadai csapatok nagyszerű háborús teljesítményeiről. Feltett szándékomhoz híven, amely szerint sohasem hagytam magamat víz alá nyomni, erre a kirohanásra azzal válaszoltam mindjárt beszédem elején, hogy teljesen elismerem kanadai vendéglátóim jogos önértetét, de ki kell emelnem azt, hogy nekünk ugyancsak jogunkban áll a mi katonáink hősiességét hangsúlyozni, dacára annak, hogy az ő vállalkozásukat nem kísérte hadiszerecsse. Jellemző az angol szellemre, hogy ezt a választ nem vették rossznéven, sőt viharosan megtapsolták. Ennek a lovagias felfogásnak egy másik emléket is megőriztem. Montrealban, egy esti összejövetelen, hozzám lépett egy úr, bemutatkozott mint generális s közölte velem, mennyire örül annak, hogy magyar emberrel találkozhatik, mert legalább elmondhatja nekem, milyen nagy tisztelettel emlékszik vissza a magyar katonákra az a kanadai csapat, amely Olaszországban harcolt ellenünk. «Az volt a véleményünk a magyarokról, hogy ha egyszer végeszakad a harcnak, megtiszteltetésnek és nagy örömnök tekintenők, ha egy ilyen lovagias ellenféllel kezet szoríthatnánk.»

Különben is a véletlen úgy hozta magával, hogy kanadai katonai körökkel lépjek összeköttetésbe, mert a montreali egyetem elnöke, aki azon a gyűlésen is elnökölt, amelyen előadásomat tartottam, nem volt más, mint a kanadai csapatok főparancsnoka a világháborúban. Nagy előzékenységgel végezte elnöki teendőit s amikor előadásom után megindult a vita, amelyben egy csehszlovák állampolgár is meglehetősen agresszív módon vett részt, az elnök rövid, de velős beszédben az én pártomra állott. Azonban mindenki: a hallgatóság, valamint a vezető személyiségeknek magatartásában alig észrevehető árnyalati különbség volt észlelhető az Egyesült Államok és Kanada közt. Kana-

dalban még frissebben élt az emberekben a nagy tusa emléke, a háborús mentalitás is érezhetőbb módon nyilvánult meg; azonban mindez összevegyült finoman átértzett lovagiassággal a legyőzött ellenféllel szemben. A személyem iránt tanúsított rokonszenv mögött érezhető volt az a tisztelet, amelynek általában laz ottani magyar telepések örvendenek. Nagyobb számiban csak Saskatchewan provinciában található magyarok: ezen a meglehetősen északra fekvő agrár területen nagyszerű munkát végeznek s mintaszerű állampolgárok hírében állanak. Benső meglegedettséggel töltött el, hogy minden oldalról csak az elismerés szavaival emlékeztek meg róluk.

Kanadai kirándulásommal ez a harmadik — s valószínűleg utolsó — amerikai utam is befejezése felé közeledett. Programunk kimerült; még csak egy New-Yorkban megtartandó búcsúelőadás volt hátra. Igyekeztem amerikai hallgatóságom előtt ecsetelni ama benyomásokat, amelyeket hazájukban való ismételt tartózkodásom folyamán szereztem s lehetőleg szívélyes formában kifejezni előttük azt a nagyrabecsülést és rokonszenvet, amelyet nagy népük iránt éreztem. Ez az utolsó találkozásom az amerikai publikummal határozottan szívélyes volt s azzal az érzéssel búcsúztam, hogy sokkal többet kaptam, mint amennyit adtam. Mindenesetre gazdag anyagot vittem magammal, amelyen később elgondolkodhattam s azt agyamban feldolgozhattam; erre bőven nyílt alkalmam eseménytelen utamon hazafelé, melyet ismét az Aquitania fedélzetén tettem meg.

Amikor így jól átgondolom három amerikai utam folyamán szerzett benyomásaimat: emlékeim előterébe annak a megállapítása nyomul, hogy a tisztán szellemi értékek növekvő arányban nyernek jelentőséget az amerikai nép körében. Már rámutattam arra, hogy egy kiváló tudósnak és tanárnak: az Unió elnökévé való megválasztatása Amerika nyilvános életében valami egészen újat jelentett: de észrevettem még egyéb, kevésbé szembetűnő hasonló jelenséget is. Óriási haladást tapasztaltam a tudományok, főleg az orvosi tudomány ápolása terén. Továbbá bizonyos feltűnő jelenségekben

megnyilvánult előttem a megértés elmélyülése a valódi jó zene iránt. Így például, mikor 1912-ben New-Yorkban a Metropolitan Operában ragyogó előadás keretében, Toscanini vezetésével, a Mesterdalnokokat hallgattam meg, bizonyos idegenkedéssel tapasztaltam, hogy a harmadik felvonást (bevezető fenséges nyitány alatt a közönség nyugodtan csevegett, mert hiszen még nem ment fel a függöny és ennél fogva a zenét nyilván csak hézagpótlónak tekintették. Azonban 1924-ben, amikor ugyancsak a Mesterdalnokok egy előadásán voltam jelen, a zenekari nyitány alatt áhítatos csend honolt a nézőtéren. Ha úgy vesszük — semmiség: mégis jellemző arra a fejlődésre, amelyen keresztül imént a tömegek fogékonysága a művészetben megnyilvánuló igazi nagyság iránt. Továbbá utazásaim során mindig arra törekedtem, hogy ne kéjelegjek a demokrácia közismert úton-útfélen felhozott kinövéseibe, mint amilyenek például az egyes városokban uralkodó korrupció, a plutokráciának és hatalmának túltengése s legyéb hasonló kevésbé örvendetes jelenségek.

Ellenkezőleg: igyekeztem ennek a nagy nép életének előnyös oldalait megismerni, behatolni az esztétikus-erkölcsi értelemben vett jóleső jelenségek igazi mivoltába. Megismertem e népnek idealizmusát, amely széles körökben uralkodik s ott talán naivabb formában nyilatkozik meg, mint öreg Európánkban, de a sötétség hatalmai mellett a világosság valódi uralmát jelenti. Felismertem azt a tényt, hogy a plutokrácia kinövéseivel szemben áll ennek kötelességtudása, amely arra ösztökéli, hogy a tömegeken segítsen; ugyancsak ebből a kötelességérzetből fakadt az a rengeteg nagyszerű kulturális és emberbaráti intézmény, amely szinte elárasztja az Egyesült Államok területét. Elmélyedve szemléltem az emberi nagyságnak szentelt emlékműveket: bennem is, mint mindenkiben, aki történetüket ismeri, elsősorban Washington és Lincoln — e két legnagyobb amerikai — emléke hagyta hátra a legerősebb benyomásokat.

Különösen utolsó washingtoni látogatásom alkalmával mélyen megindítottak a Lincoln-Mauzóleumból merített tanulságok; búcsúelőadásomat főleg ez a téma

sugalmazta. A Lincoln-Mauzóleum falait ugyanis felírások borítják, amelyek Lincolnnak a polgárháború alatt a Kongresszushoz intézett üzeneteiből lettek kiválogatva. Ezek az idézetek bibliai szövegek erejével hatnak, amikor például azt olvassuk, hogy Lincoln újramegválasztása után, a polgárháború kellős közepén, hírt adva a Kongresszusnak s a testvérharc szörnyű csapása felett keseregve, ezekkel a szavakkal végzi üzenetét: «Isten ostora elődeinknek a színes faj ellen elkövetett bűnei miatt sújt minket, amiért ide hurcolták azt, hogy rabszolgaságba ejtsék.» — S megint tovább: «Még mindig fegyverben kell állanunk a rabszolgaság védelmezőivel szemben; nehéz ilyen ellenfeleknél, egy ilyen ügy pártolójánál jóhiszeműséget feltételezni, de mégis azt mondom: ne ítélkezzetek, ne hogy felettetek ítéltessék.»

Ezekből és az ezekhez hasonló idézetekből annyi keresetlen emberi nagyság, oly mély keresztény érzés sugárzik, hogy nem csupán meghatottan és csodálattal eltelve állunk annak az embernek az emlékműve előtt, akitől ezek a szavak származtak, de kiérezzük azt is, hogy milyen lehet az a nép, amelyhez nemzeti létének legkritikusabb napjaiban önmaga-választott vezére ilyen szavakat intézhetett. Lincoln ezenfelül az én szememben a győzedelmes békéltető mintaképe is volt, aminthogy az általa a polgárháború befejeztével kötött béke mintául szolgálhat arranézve, hogy miként kell békét kötni: vagyis olyképpen, hogy a legyőzött húsában ne maradjon tövis, ne maradjon gyógyíthatatlan seb, amely már magában hordja az újabb összeütközés csiráját. Amidőn az amerikai Secessziós-háborúban az északi csapatok, amelyek az Unió fenntartásáért harcoltak, végre eljutottak a döntő győzelemig s Lincoln elnöknek módjában állott volna éppúgy diktálni a békét, mint ahogyan ezt a világháború befejezése után a győzedelmes hatalmak tették, az ő környezetében is sokan akadtak, akik olyan békekötésre ösztökélték, amely a legyőzött déli államokat — a győzők szemében lázadók voltak — büntetésül megfosztotta volna jogaiktól. Az évekig tartó makacs harc folyamán a győzők szívében felgyülemlett szenvedélyek

ilyen döntést óhajtottak. Azonban Lincoln minderről hallani sem akart; olyan békekötés mellett döntött, amely mást nem kívánt a legyőzött déli államoktól, mint azt, hogy visszatérjenek a törvényes rendhez s elismerjék a rabszolgaság végleges eltörlését. Mi több: amidőn Lee tábornok, a legyőzött déli államok nagytehetségű vezére, megkérdezte a győzedelmes északi csapatok főparancsnokát, Ulysses Grant tábornokot, hogy mi történjék megmaradt lovasságának 14.000 lovával, ez utóbbi azt felelte: «Nos, hát vigyétek magatokkal, odahaza majd hasznukat látjátok a földeken.»

Így kell megkötni a békét, ha igazán békességet akarnak, ha az imént említett idézetek szelleme hatja ét azt, aki a békekötés módozatait irányítja. S mi volt ennek a békekötésnek az eredménye? Az Unió helyreállítása, a polgárháború által okozta sebek gyors behegedése, a nagy Köztársaság hatalmának és jólétének feltámadása. Míg a gyűlölet és bosszú által sugalmazott békekötés, amely mindig ott bujkál a háborús légkörben s amely felé a közvélemény Lincolnt is hajtotta, állandósította volna a szakadást, valószínűleg megérlelt volna egy újabb polgárháborút s az Unió hatalmának és gyarapodásának végét jelentette volna. Egy demokrácia, amely ilyen embereket tud magából kitermelni, amely lehetővé teszi dúló szenvedélyek idején ilyen tanok követését; az mégis csak kell, hogy telve legyen hatalmas erőkkal és nagyszerű impulzusokkal s aki ezt nem akarja meglátni, vagy egyszerűen tovább megy anélkül, hogy méltatásra érdemesnek tartaná: az csak a sötétséget Tátja meg, míg a fényt észre sem veszi.

Ilyen gondolatoktól és érzésektől -eltelve hagytam el 1924-ben az akkori Amerikát. Vájjon vonatkozásban áll-e még a mostani, 1932. évbeli Amerikával? 1924-ben még teljesen hasonlított a háborúelőtti idők Amerikájához: sem a gazdasági viszonyokban, sem az ország társadalmi és politikai szervezetében, avagy magában a néplélekből nem voltak tapasztalhatók jelentősebb elváltozások. A háború nem látszott egyébnek, mint múltó epizódnak, amely nem változtathatja meg alapjában az ottani viszonyokat. Pedig azóta nyilvánvalóvá vált,

hogy mégis csak változást idézett elő minden téren. Ottlétemkor még nyoma sem volt a gangszter-világ mai elhatalmasodásának; gyermekrablásokról, a rendőrség megbízhatatlanságáról szó sem esett — nem is említve a gazdasági összeroppanást, amely Amerikában, mint mindenütt széles e világon, rettenetes módon nyilvánult meg, mint a háború következménye. Az Amerikáról szóló legújabb irodalmi termékek is — hogy csak André Siegfried monumentális művét említsem — a politikai mentalitás olyan elváltozását mutatják, amelynek akkor nyoma sem volt. E szerint nem tudhatom, vajjon azok a benyomások, amelyekről a fentiekben igyekeztem fesztelenül beszámolni, egyebet jelenthetnek-e ma személyes emlékek felsorolásánál. Nem tudhatom, vajjon kapcsolatban állanak-e még a jelenlegi valósággal, lehet-e az akkori kép s a mai Amerika között a kontinuitást helyreállítani? Kérdés, hogy fenn áll-e még ma is az az erőteljes bizakodás, amely legyőzhetni véli az összes nehézségeket, az a feltétlen bizalom a nagy köztársaság alkotmányos berendezkedései iránt, amelyet egy Rooseveltben, egy Taftban, úgyszólván minden amerikai vezető férfiúban akkor tapasztaltam. Hiszen kétségtelen, hogy most az egész világ nagy, terjedelmükben kiszámíthatatlan gazdasági s ezzel kapcsolatos társadalmi változások előtt áll.

Annak a gondolatvilágnak, amelyen felépült az utóbbi évszázadok reformtevékenysége, hitelét csalódások lerontották: az emberek már nem hisznek benne s ma még senki sem látja tisztán azt az újszerű valamit, ami helyét elfoglalhatná. Csupán Szovjet-Oroszország visszataszító képében alakult ki valami újszerű, ebben a társadalmi rendezetlenségben, amely az egyén szellemi és érzelmi világát, minden önálló kezdeményezést, minden kiváló teljesítményekre irányuló törekvést megsemmisít; eltörli magát az egyéniséget s az emberiséget szürke átlag-középszerűséggé sorvasztja: az ilyen emberiségnek nincsen erkölcsi alapja, nincsenek magasabb ideáljai és így lesüllyed a munkagép színvonalára.

Az egész civilizált világ egy nagy kérdőjel előtt áll: megfelelő választ keresnek arranézve, vajjon Ame-

rikának jobb vagy rosszabb kilátásai vannak-e, mint az öreg Európának?

Kétségtelen, hogy ez a nép jelenleg olyan krízisen megy keresztül, amely még mélyebbreható s nehezebben legyőzhető, mint a polgárháború által okozott krízis, amely a múlt század hatvanas éveiben az Unió fennállását veszélyeztette. Adja a Gondviselés, hogy Amerika most is olyan emberek vezetése alá kerüljön, mint amilyen volt Ábrahám Lincoln; bár úgy volna, hogy az ebben a népben rejlő őserő az élniakarás és a bizakodás ama szellemében harcolja magát keresztül a mostani megpróbáltatásokon, mint amilyenről eddig mindig tanúságot tett. Adja az Ég, hogy azok a szellemi befolyások, amelyek oly élénken nyilvánulnak meg Amerika irodalmának felvirágzásában, a mindenütt mutatkozó erkölcsi bomlással szemben olyan irányban haladjanak, amely ellenállóbbá teszi a népjellemet: vagyis ne elégedjenek meg, a tökéletes semlegesség megőrzése mellett, csupán ezeknek a bomlasztó tüneteknek mesteri leírásával, de igyekezzenek azokkal szembeszállni.

Egy honfitársam, aki nemrég egy bizonyos időt New-Yorkban töltött, meséli, hogy esténként a város legforgalmasabb pontjain transparensok gyulladnak ki ezzel a felírással: «We shall see it through.» (Keresztül vágjuk magunkat). Ez az igazi amerikai szellem!

VI. FEJEZET.

RÓMAI BENYOMÁSOK.

Nem csekély bátorság kell ahhoz, hogy valaki Rómáról írjon vagy beszéljen azzal a szándékkal, hogy ismerősei legszűkebb körén kívül is meghallgatásra találjon. A tárgy, minden gazdagsága mellett, abban ia — nem mondom kötetekre — de könyvtárakra rúgó irodalmi munkában, melyet kiváló szellemek, tudósok, költők, műbírálók és művelt dilettánsok annak szenteltek, annyira minden oldalról meg van világítva, hogy szinte önhittség számba megy, ha valaki azt képzei, hogy még tud róla újat mondani. Nem is jutna eszembe ilyenre vállalkozni, ha nem lett volna sok tekintetben újjia maga a tárgy; ha a mai Róma nem különböznék annyira a tegnaptól, hogy az, amit róla ma mondunk és írunk, ha igazlátáson és némileg a dolgok lényegéig ható megfigyelésen alapul, okvetlenül új és ama könyvtárakban, amelyekre előbb céloztam, meg nem található.

Igenis egy új Rómával áll a mai megfigyelő szemben; azaz a régi Róma új életre ébredésével. Teljesen megváltozott formák közt ismét élővé válik sok, amit csak emlékek tekintettünk már és a régibe lelkileg visszafejlődik sok minden, ami újnak látszott, anélkül, hogy a jelen energiáiból bármit is veszítsen és az evolúció törvényeivel ellentétbe jusson. Én Rómát először 1870-ben láttam és akkor mélyedtem el, mint 24 éves fiatal ember, sokoldalú jelentőségének tanulmányozásába, akkor egészítettem ki ott esztétikai nevelésemet éppúgy, mint ahogyan akkor jutottam történelem-ből-

csészeti érettségemnek egy bizonyos, több évig tartott stádiumához. Későbbi utazásaim folyamán láttam Róma belefejlődését az egységes olasz nemzeti életbe és az ebből fejlődő súlyos és kínos összeütközéseket a Roma Aeterna hagyományaival és elévülhetetlen igényeivel. Ezeknek az összeütközéseknek visszahatását pedig saját lelkemen is éreztem, mert valahogyan diszharmonia keletkezett az olasz nemzeti fejlődés iránt érzett benső rokonszenvem és Péter sziklájához való megdönthetetlen ragaszkodásom közt. Szinte esztétikai összehanghiány keletkezett tehát lelkemben Róma képét illetően; ez a kép bennem töredékekre hullott szét, melyeket egységgé tömöríteni nem tudtam, mert nem is lehetett, Könnyű tehát elképzelni milyen hatással lehet reám ma az új, helyesebben szólva: a megifjodott régi Rómának kibontakozása ezekből az ellentmondásokból és az a megújodási folyamat, mely a működő történeti erők valóságába emeli föl a régi nagy emlékeket.

Ennek az újnak látása, a réginek ebbe az újba belefejlődésének észlelése sohasem nyert bennem olyan intenzív világosságot, mint a múlt év novemberében, mikor az olasz Királyi Akadémia meghívására egy nemzetközi kongresszuson vettem részt, melynek tárgya az európai problémáknak tudományos megvitatása volt. A témának politikai vonatkozása miatt kerültem én, mint Saul a próféták közé, a tudomány kiválóságainak gyülekezetébe, más nemzetekhez tartozó politikai notabilitásokkal együtt. Volt tehát alkalmam az olasz tudományos és politikai élet legkitűnőbb képviselőivel való eszmecserére; de volt alkalmam idegen tudósok és politikusok benyomásait is megfigyelni, azokat a magaméival összehasonlítani, szóval: a római légkörben szellemileg meggazdagodni minden irányban, Európa pedig, mint a megvitatásnak tárgya, egyenesen Rómába vezetett, nemcsak azért, mert Rómában folyt a vita, hanem főleg azért, mert Róma csinálta Európát; a régi Róma tartotta fenn számára a görög kultúrát és ajándékozta meg őt állami és társadalmi intézményeinek olyan jogi alapjával, amelynek pillérei még most is állanak, habár sok tekintetben átalakításra szorulnak; az újabb

Róma terjesztette a népek közt a kereszténységet és tartotta fenn őket a hit szilárdságában; egyszersmind rendszeressé és hatékonyá tette a keresztény gondolat átalakító hatását, az emberi méltóság új megállapítása szerint, magukban a jogi formákban is: egy olyan munka, amely még most is folyik és az Egyház útmutatása szerint készül meglepő fejleményekre; Róma sugalmazta a középkori filozófiának az összes keresztény népek közt terjedő kimélyítését és csodálatos szellemi alkotásait; Róma volt a szellemi és, amennyire a technikai nehézségek és a teljesen le nem győzött lelki vadság meg-megújuló kitörései engedték, az összekötő kapocs a keresztény polgárosodáshoz tartozó népek közt; a nemzetközi jog kifejlődését megelőzte Róma befolyása; a humanizmus és a renaissance-korszak műveltségének éltető ereje szintén Rómában találta központját, de mivel ez, sajnos, az erkölcsi erők lazulásával járt, ami következményeiben a hitszakadáshoz vezetett, az újjá ébredt klasszikus kultúra kincsei pedig az egész polgárosult világot gazdagították, Rómának mérvadó befolyása a katolikus Egyház körében megmaradt kereszténység lelki vezetésére szorult és világi vonatkozásban csökkent annak mérvadó súlya. A vezérszerpben most már váltakoztak a nagy latin és germán nemzetek; gondolatok termelésében fölváltva érvényesült a francia és német kultúra túlsúlya; az olasz génusz befolyása háttérbe szorult. Hogy mit jelentett mégis a pápaság kezében maradt lelki vezetés, mint hatalmi tényező, azt egy mondatban fejezte ki I. Napóleon, midőn e hatalom hanyatlásának mélypontján, közvetlenül a francia forradalom vallásellenes orgiáinak diadala, az enciklopédisták filozófiájának rohamos terjedése után, Franciaország határain túl is, a pápához küldött első követének ezt az utasítást adta: tárgyaljon a pápával, mintha 500.000-nyi hadserege volna. A renaissance erkölcsi hanyatlása után a trienti zsinat által eszközölt nagyszabású belső reform teljesen helyreállította az Egyházban a belső fegyelmet és ezzel a római Szentszék tekintélyét. Nagyszabású tevékenység fejlődik ki ismét a hitélet és az egyházi tudományosság terén, de azt az előbbi, mindenféle ki-

ható vezető szerepet a kultúréletben Róma nem nyerte vissza. Olaszország egyáltalában mindinkább lehanyatlik; idegen hatalmak háborúskodásainak és kibéküléseinek játéklabdájává válnak területei, melynek darabjaiból nyernek esetről-esetre kárpótlást idegen dinasztiák és jutalmat eredményes akciók szövetségesei. Lassan ébred ez csak az egységes olasz nemzeti gondolat energiája és csak a XIX. század második felében válik diadalmas átütő erővé.

Mikor először jöttem Rómába, 1870 tavaszán, ott egy belső ellentmondásoktól telített atmoszférát találtam. A pápai állam már elvesztette volt területének legnagyobb részét; de Róma és körülötte egy kis tartomány még a pápát uralta világi fejedelmként, Franciaország oltalma alatt, mely ott helyőrséget tartott. A francia hatalom e szimbóluma volt az összezsugorodott pápai állam igazi védelme: a kisdud pápai sereg az olasz katonai erővel szemben alig számított. Hogy ez a helyzet az állandóságnak semminemű feltételével sem bírt, nem szorul magyarázatra: a francia politikában beálló valamely fordulat minden pillanatban véget vethetett neki, amint hogy ez tényleg, Franciaországnak az 1870. évi háborúban szenvedett veresége után, mindjárt meg is történt. De akkor, 1870-ben még semmi előjele sem mutatkozott ennek a fordulatnak és ezzel be kellett érni, mert semmi lehetősége sem látszott egy kompromisszumnak a Rómára, mint nemzeti fővárosra áhító olasz hatalmi törekvés és az Egyház hivatott tényezőinek azon szent meggyőződése közt, hogy a pápa, mint az egyetemes katolikus Egyháznak feje, nem nélkülözheti a teljes függetlenségnek minden világi hatalommal szemben érvényesülő azt a biztosítékát, melyet egyedül a saját területén bírt világi szuverenitása nyújthat neki; hogy tehát lelkiismereti és becsületbeli kötelessége a pápának az ahhoz való ragaszkodás: becsületbeli azért, mert nem valami személyes előnyről volt szó, hanem olyan jogállományról, amelynek a mindenkori pápa csak letéteményese es őre, de nem tulajdonosa. A befejezett tény után is, IX. Piuson kívül még három pápa uralkodásán át — ezek közt a nagy XIII. Leo — vagyis: közel

76 évig tartott és nehezedett a lelkekre ez a kegyetlen és kiegyenlíthetetlennek látszó ellentét az olasz nemzeti fejlődésnek és az egyházi hatalom biztonságának föltételei közt, mely már akkor, 1870-ben vetette előre árnyékát.

Élénk ellentétben azzal a félig nyomott, félig izgalmas hangulattal, melyet a pápa világi uralmának bizonytalan helyzete teremtett és amelybe belevegyült, bár természetesen akkor még napfényre nem juthatott, a római közönség egy részének a pápa világi uralmával szemben táplált ellenszenvé is, a katolikus egyetemes Egyház épp akkor nyilvánította egész belső erejét a vatikáni zsinatban, mely különösen a pápaság lelki hatalmának meghatározására vonatkozó tanácskozásaival az egész világ figyelmét lekötötték és ideig-óráig magában Rómában is háttérbe szorította az előbb jelzett aggodalmakat. Tényleg imponálóan hatott mindenkire ez a világkongresszus egy ostromolt városban, lelki hatalmának közömbösségével az ostrom esélyei iránt: mert azt a hatalmat nem érinthette egy város elvesztése, lett légyen bár ez a város az örök Róma. Dominált tehát az akkori római benyomásokban az Egyház épületének megdönthetlensége és hatalmának érinthetlensége a legmostohább külső viszonyok közt is. De hogy éppen Róma mit fog neki jelenteni a jövőben, az kérdőjelként zavarta ennek a benyomásnak egyöntetűségét, valamint az a másik kérdőjel is., hogy mi lesz Róma jelentősége a kialakulófélben levő olasz királyságra nézve? Megállhat-e ez a királyság Róma nélkül és megállhat-e vele, ha az ő birtoka örökös meghasonlást jelent az Egyházzal?

Az aktuális és részben saját lelki életemet is mélységeiben érintő kérdések és benyomások egész ostroma zúdult tehát rám pár hétig tartó ezen első római látogatásom idejében. Maradt ugyan lelki szabadságom elég arra, hogy a régi Róma maradványainak, a kereszténység első századai nyomainak és a nagy kulturális föllendülés remekeinek tanulmányozásába időnként belemerüljek; megfelelő vezetés mellett rendkívül sokat tanultam mindezekben a vonatkozásokban és olyan lelki kincseket és erőket gyűjtöttem,

melyek végig kísérték és kísérnek egész életemen át, mint annak valóságos alkotórészei. De arra, hogy mind-ezeket a benyomásokat és tanulságokat és újonnan szerzett ismereteket egy organikus összefüggésbe illeszsem és általuk Róma sokoldalú jelentőségének egy átfogó képét nyerjem, kísérletet sem tettem, ami különben az enyémnél érettebb elmék számára is az akkori körülmények közt szinte lehetetlenség volt. És ez így tartott évekig. A régi Róma maradt elsőrendű muzeális tárgynak; az élő Róma erőinek: az Egyház és olasz királyság Rómára való igényei összeütközése pedig megoldhatatlan csomó maradt, bár idővel annak jelentőségei a megszokás által tagadhatatlanul enyhültek.

Ez a kép most egészen megváltozott.

A lelkek egészen megszabadultak attól a súlyos tehertételtől, melyet az Egyházzal való ellentét millió olaszok érzelmi világában jelentett; helyreállott a két Róma, a világegyház Rómája és az olasz nemzeti vágyak Rómája közt az összhang: az Egyház elismeri az olasz nemzet jogát Rómához, mint fővárosához, az olasz állam elismeri és egy szimbolikus jelentőségű terület átengedésével valóvá teszi a pápa teljes szuverenitását világi vonatkozásban is. A fasizmus uralomra jutásának tizedik évfordulóján az olasz nép templomaiban imond hálaadó imát az Egek Urának.

Az új helyzet az egész vonalon új képet teremtett.

Olaszország ma Európának egyik legnagyobb erőforrása; az előbb indolens, a dolce far niente mindenek fölött élvező olasz nép ma a földgömbnek legmunkásabb és legfegyelmertettebb népe; a közszolgáltatások pontossága az egész országban mintaszerű, sehol lazaság, fölületesség vagy lassúság; a közbiztonság mi kívánni valót sem hagy, ott sem, ahol, úgymint például Palermóban, előbb néhány kilométernyire sem lehetett távozni a városból karabinieri kíséret nélkül; nincs többé sem Maffia, sem Camorra; a nagyvárosok utcai közönségének fegyelmertettsége is feltűnő. Az olasz állami gépezet befelé mintaszerűen teljesíti feladatát és fönnakadás nélküli engedelmisséget talál annak minden közege.

De kilép muzeális elzárkózottságából és új életre

ébred a régi Róma is: a Forum Románum és a Capitolium Rómája. Kifejezetten az ő állami eszméjéhez fűzi az új Róma, és vele együtt egész Itália energiáinak büszke ébredését; a tradíció fonalát a római impérium szellemi hagyatékához köti; ez a nagy múlt nem merőben álmodozás többé, — ilyenre nem ér rá az új Olaszország — hanem működő élő erő, természetesen nem úgy, hogy világalomra törekednék a vele anyagi és erkölcsi erővel épúgy, mint kultúrai fejlődésben egyenrangú nemzetek közt: hanem úgy, hogy senkit magánál előbbrevalónak ne ismerjen, sőt, a megerősödés, haladás, előretörés békés versenyében a primus inter pares helyére jusson, úgy hogy a társadalmi világproblémák békés megoldása felé saját intézményeiben mutasson utat.

E soroknak nem célja az Olaszországban jelenleg uralkodó rendszernek bírálata, ami olyan mélyreható tanulmányt tenne szükségessé, amilyenhez mai életkörülményeim nem adnak lehetőséget. Csupán benyomásokról akarok beszámolni, melyeknél szembeötlőbbeket és a bámulatot nagyobb mértékben előidézöket alig tapasztaltam egész életemben. Ezek előterében áll az az esztétikai hatás, amelyet mindannak, amit a «Róma» fogalommal kapcsolatba hozhatunk és ami annyira heterogén, sokszor ellentétes elemekből alakult ki, harmóniába és szervi egységbe hozatala idéz elő. Ez a sikeres lélektani munka, az olasz nemzet erkölcsi egységgé tömörítése érdekében, talán legimponálóbb teljesítménye a mai rendszernek. A régi római impérium eszmevilágának bekapcsolása a legmodernebb társadalmpolitikai célkitűzésbe, ezeknek a nagy emlékeknek oly mértékben történt fölélesztése, hogy a tömegek vígan és benső elhatározottsággal törődnek bele abba a fegyelmezett-ségbe és megfeszített munkába, melyet a rendszer minden embertől követel; a legmagasabbra felcsigázott olasz nemzeti önérzetnek, az olasz egységi törekvések forradalmi hagyományainak kibékítése a katolikus egyház változatlan tanításával és a megifjodott hitbuzgalommal: de még a királyság nimbuszának is, mint összekapcsoló erőnek, beállítása egy magát forradalomnak nevező politikai rendszerbe, szóval: az összes lélektani

tényezőknél, melyek az olasz néplélekre hatnak, együttes mozgásbáhozatala és harmóniában tartása, a nemzeti energiáknak a legvégsőkig való fokozása: ez önönmagában véve olyan teljesítmény, amelynek párját alig ismerem a történelemben. Ez pedig az új helyzet döntő fontosságú jellemvonása. Mert ne feledjük, hogy bármennyire viselje is magán a fasiszta rendszer egy egészen kivételes méretű egyéniség kinyomatát, bármennyire is lehessen azt személyes uralomnak, diktatúrának, vagy egyáltalán a szabadságellenes hatalmi alakulatok valamelyikének elnevezni: hatalmának gyökereit mégis tömegérzésben, tömeghitben, tömeglelkedésben bírja és Mussolini kivételes nagyságát semmi sem mutatja jobban, mint éppen az a körülmény, hogy személyes hatalmának fáját tömegérzések talajába tudta ültetni.

Nem egyszer történt, hogy az olasz fasizmust az orosz szovjeturalommal hozták párhuzamba, mert mind a kettő a gazdasági politika terén a szervezést akarja az egyéni kezdeményezés szabadságának helyébe tenni; hogy a német műszóval éljek: «Planwirtschaftot» akar létesíteni. De mindenben, ami ezen az általános megállapításon túlmegy, alig képzelhető ríkítóbb ellentét, mint az, amely e két rendszer között fönáll. Az orosz szovjeturalom az összes létező erkölcsi erőtenyezők szétrombolására akar építeni, vallást, családöt, nemzeti hagyományokat, hagyományos tekintélyeket megsemmisíteni és a társadalmat kizárólag a marxista anyagias világnézet alapján újból felépíteni. A fasiszta Olaszország ellenben, amint láttuk, mindazokat a hagyományos etikai erőtenyezőket nemcsak fenntartani, hanem megerősíteni iparkodik és belőlök akarja a fokozott teljesítményekhez szükséges erőnövekedést meríteni. Az orosz szovjeturalomnak tervszerű gazdálkodási rendszere az egyes embert mint géprészletet állítja be a kollektív termelésbe, egyéni kezdeményezés, egyéni felelősség, egyéni esély nélkül; az egyéniség ebben a rendszerben elveszti minden létjogosultságát és megfosztatik minden létigénytől; kétségbeejtően szürke tömeggé válnék uralma alatt az egész emberiség, mert megszűnnék minden inger a kiválóság meg-

szerezésére, a fokozott munkateljesítmény elvégzésére. El sem képzelhető a szellemi hanyatlásnak mértéke, mely ebből a rendszerből az erkölcsi nihilizmusnak legteljesebb megnyilvánulásából származnék. A fasiszmus ellenben, ha szervezi is a gazdasági munkát, ezt az emberi méltóságon alatt levő fokra való hanyatlás megelőzése végett teszi és a kiválóságának útját nyitva tartja a kivételes érvényesülés felé: odatörekszik, hogy az individualizmus kinnövéseit fékezze, anélkül, hogy az individualitást gyengítené. Természetes, hogy szervezési akciója nagyrészt még a kísérletezés stádiumában van; az utolsó szót ezen a területen még nem mondta ki, de az elsőt igen, mégpedig akkép, hogy felfigyelnek még azok is, akik az egész rendszert nem jó szemmel nézik. A már eddig elért eredmények is, valamint egyáltalán a néplélekre gyakorolt megállapítható befolyás, engesztelhetetlen ellentétet állapítanak meg a fasiszta- és a szovjetrendszer közt. Reám mély benyomást tett egy kiváló hölgynek nyilatkozata, aki huzamos időn át élt Szovjet-Oroszországban és benyomásait abban az egyszerű mondatban rögzítette meg, hogy az egész idő alatt nem látott mosolygó arcot; Olaszországban pedig a jókedvnek nyomaival találkozunk mindenütt, az élethez való bátorsággal és bizalommal. Kétségtelenül érzik ott is a súlyos gazdasági világhátrányok következményeit, különösen az északolaszországi tartományokban, melyeknek gazdasági viszonyai leginkább hasonlóak a mieinkhez. De annak a nyomorúságnak, a gazdasági élet azon összeroppanásának, melynek jeleivel itthon, sajnos, lépten-nyomon találkozunk, szabad szemmel nem igen lehet jelenségeit észlelni. Róma utcáinak élénksége semmivel sem kisebb, mint amilyen normális időkben volt; egyetlen megszűnt üzletet és ennek folytán kiadó boltot nem láttam a város azon részeiben, amelyeket bejártam. Kétségtelen tény, hogy a mai gazdasági világhelyzet legnagyobb csapása, a munkanélküliség tekintetében Olaszország jobban áll minden nemzetnél. Kezemben van a Ministero delle Corporazioni által kiadott havi jelentéseknek múltévi októberi füzeté, melyben azt olvasom, hogy 1932 szeptem-

ber havában a munkanélkülieknek összes száma 949.499 volt (710.027 férfi és 239.477 nő) az augusztus havi 945.927-tel szemben, tehát: a mezőgazdasági munkákban idényszerűleg beálló munkacsökkenés dacára, a többlet csak 3572 volt. De az abszolút szám is, viszonyítva az ország összlakosságához, a mai viszonyok közt csekélynek mondható. Az olasz pénzügyekre vonatkozó visszahatásról nem szólhatok, ehhez is több tanulmány volna szükséges, mint amennyit ezidőszerint ennek az ügynek szentelhetek. De kétségtelen tény az, hogy az olasz líra mindvégig szilárd maradt, olyan időkben, amelyekben — amit mindenki lehetetlennek tartott — az angol font is ingadozik. Ismétlem, hogy ezekben a sorokban csak személyes benyomásokról számolhatok be, mélyreható bírálatot azok nem tartalmazhatnak, nem is lépnek föl ilyen igényyel.

De, ha személyes benyomásokról van szó, nem maradhat ki az, amelyet arról a nevezetes férfiről szereztem, akinek egyénisége és páratlanul messziható szuggesztív ereje nyilvánul meg az itt ecsetelt összes jelenségekben. A «Duce»-ról kell szólnom, akinek ez az elnevezés: Duce, vezér, hivatalos megszólításává vált, nem valami udvari dekrétum által, hanem egy spontán keletkezett szokás folytán; ami tehát nem forma, hanem valóság, mert kifejezésre hoz egy belső meggyőződésen és határtalan bizalmon alapuló, a kedélyességét nem nélkülöző felsőbbbségi és alárendeltségi viszonyt, és egyúttal a szellemi distanciának kiegyenlítését a lelki közelség által. Ez pedig annyira olasz dolog, hogy még a hadseregben is különös színezetet ad a katonai fegyelemnek. Ez a nemzet nem nélkülözheti a melegséget, sem a fizikai, sem a pszichikai légkörben. Mussolini nem volna a legnagyobb és egyszersmind a legolaszabb élő olasz, ha népének ezt a sajátosságát át nem érezné, illetve: ha nála nem volna ép oly természetes és szükségszerű a hatalomnak — bármily korlátlan legyen az egyébként — ez az érzelmi árnyalása, amilyen természetes és szükségszerű az a kormányzatnak lelki világában. Hogy pedig ez mennyit enyhít a vezetés keménységén, anélkül, hogy annak erejét csökkentené, az egyenesen kiszámíthatatlan.

Mik voltak tehát személyi benyomásaim a Dúcéről? Lehettek-e egyáltalán olyanok, amelyek lehetővé teszik, hogy magamnak képet alkossak egyéniségéről, illetve, hogy azt a képet, melyet a nyilvánosság előtt lefolyt közszerepléséről magunknak megalkothatunk, egyéni vonásokkal egészíthessem ki?

Úgy hiszem, hogy igen.

Nem voltam ugyan abban a szerencsés helyzetben, hogy Ludwig Emil módjára órákig társaloghassak vele és előre elkészített valóságos kérdőívekre adott válaszait jegyezhessem föl; de az én nézetem szerint ez nem is célhoz vezető módja egy nagy egyéniség megközelítésének; mégpedig azért nem, mert a kérdések formulázása és így a beszélgetések tárgyának megállapítása a kérdezőnek kezében lévén, a kép, mely ekkép alakul ki, legalább is tannyit juttat kifejezésre a kérdezőnek, mint amennyit a kikérdezettnek egyéniségéből: az jut előtérbe, amit a kérdező tart fontosnak és homályban marad esetleg sok olyan vonás, amely igazában a valódi egyéniségre nézve nagyobb mértékben volna jellemző. Én három ízben folytattam Mussolinival magánbeszélgetést dolgozószobájában, ami körülbelül mindössze ugyanannyi órának felel meg; ez alatt az aránylag rövid idő alatt sem ült nekem, hogy úgy mondjam portrét, nem olyan kérdéseimre válaszolt, amelyeket az arcképfestés céljából én tettem föl, hanem mindannyiszor olyan kérdésekről folyt a társalgás, melyek országainknak vitális érdekeit érintették, melyek tehát különben is az ő élete munkájának tartalmát alkotják; és nyilatkozott, az országaink közt fönnálló érdekközösség és barátság folytán, teljes nyíltsággal, engem fölöttébb megtisztelő bizalommal. A kép, amelyet így nyerhettem, megközelítőleg sem mondható teljesnek, de mindenestre természetű. Hogy először is egy jellemző külsőséget említsek meg: első találkozásunk alkalmával azzal a kérdéssel kezdtem beszélgetésünket, hogy mennyi időt szentelhet nekem ő excellenciája? Erre ő azt válaszolta, hogy ma csak egy félórát; de ha ez nem bizonyulna elegendőnek, úgy keressem föl — monda egy vastag feljegyzési könyvbe vetett pillantás

után — holnapután ugyanebben az órában. Így is történt és mikor harmadnapra ismét megjelentem nála, egy pillanatnyi kapkodás nélkül ott vettük föl a beszélgetés fonalát, ahol két napja elejtettük volt és ő, kinek agyában a két nap alatt bizonyára tömérdek, reá nézve fontosabb ügy fordult volt meg, éppoly természetesen illeszkedett bele az eszmecsere folytonosságába, mintha az egész idő alatt csupán erről elmélkedett volna, úgyhogy én ezt a két látogatást egynek számítom. Most pedig, mikor már november hó elején be volt nála jelentve, hogy a hó 14-e és 20-a közt fogok Rómában időzni, november 4-én küldte a követség útján azt az üzenetet, hogy november 15-én délután fél hat órakor várja látogatásomat. Valóban, mikor minden további bejelentés nélkül a jelzett napon és órában hivatalos helyiségében jelentkeztem, egy percnyi várakozás nélkül, azaz pontosan fél hat órakor vezettek be dolgozószobájába. Csak ilyen pedáns időbeosztással lehet elvégezni azt a munkát, amely az ő vállain nyugszik.

Ami nála elsősorban megkapott, az a keresetlen közvetlenség, a teljes póznélküliség, amellyel Mussolini magát ilyen magánbeszélgetéseknél adja. Ez a jóleső külsőség pedig az önösség azon abszolút hiányában gyökerezik, mely célkitűzéseit jellemzi, ő egy nagy feladatot lát maga előtt: az olasz nemzetet a történelmi teljesítmény azon magaslatára emelni, amelyre való képesség benne lappang és amelyet egy, a renaissance idejében megakadt történelmi folyamat a régi Rómában kifejezésre juttatott. Ennek a fejlődésnek fonalát akarja újból fölvenni, a régi Róma nagyságát a változó viszonyokhoz simuló alakban föléleszteni, az egymást fölváltó nemzedékekbe a nemzeti élet folytonosságának gondolatát mint uralkodó eszmét belevinni. Ettől a gondolattól van telítve esze, szíve; a hatalom neki nem egyéni kedvtelés, hanem csak eszköz erre a célra; ehhez méri politikájának részletkoncepcióját, a világ hatalmi viszonyainak hideg, illúziómentes mérlegelésével; ebbe a koncepcióba illeszkednek be azok a nagy társadalmi és politikai reformok, amelyekben még helye van a kísérletezésnek, a csiszolásnak, a részletek

módosulásának, de amelyek lényegét olyannak tartja, mely a társadalmi világkrízis megoldására vezető utat jelöli meg és ennek az útmegjelölésnek dicsőségét is hazájának szánja. Ezek nem olyan ambíciók, amelyek bármely nemzetet is önérzetében, jogaiban és létérdekeiben veszélyeztetnének vagy bántanának; külpolitikai alapgondolatuk az egyenlőség: a fölényért azután szabad a verseny. Külpolitikája tehát lehet békés, sőt kell, hogy az legyen, a nemzeti önérzet és a nemzeti létérdekek által megállapított végső határig. Ennek a koncepciónak él Mussolini, ennek szenteli minden erejét, életének minden percét, azzal a minuciózus rendszerességgel, amely az ő kolosszális munkateljesítményének egyik föltétele, magát nem kímélve, de észszerű életbeosztással gondoskodva fizikai egészségének és lelki derűjének fenntartásáról, amint ez kötelessége mindenkinek, aki egy nagy missziót lát maga előtt, és aki érzi, hogy ez a misszió, legalább ideig-óráig, őt nem nélkülözheti. Hogy pedig Mussolininak ezt éreznie kell, arra mutat a visszaemlékezés az általa teremtett és diadalra juttatott mozgalom előzményeire, keletkezésének körülményeire. Hiszen Olaszországot már-már elnyelte a háborút közvetlenül követő években az anarchia örvénye; annak széléről rántotta vissza az országot az a férfiú, akinek sikerült egy addig példátlan dolog: a rendet, a békés fejlődést és annak biztosságát szerető nagy, de többnyire tunya többségnek megszervezése a felforgatás után vágyó fanatikus kisebbség garázdálkodásával szemben. Ez annyira új dolog a forradalomszerű átalakulások történetében, hogy annak tartósságát minden lehető személyi és intézményes biztosítókkal körül kell venni.

Mussolininak ez a páratlan történelmi teljesítménye és egyszersmind gondviselészerű küldetése. Mikor ezt átérezve állottam az előtt a férfiú előtt, akinek személye koncentrált történelem, természetszerűen kutatni iparkodtam, hogy miben rejlik emberi rátermettsége ennek a kolosszális tehernek elviselésére.

Én a rejtély megoldását az emberi tulajdonságok oly ritka egyensúlyozottságában keresem, minővel kivüle csak igen keveseknél találok és amely a tár-

salgásban is érezhető. Minden szava egyszersmind gondolat, szabatos, kimért, határozott, úgy amint határozott az akarat is, amelyre a keresztülvitel feladata vár. Egy félórai társalgás alatt tovább jutni vele, mint másokkal órákon át; e mellett legyőzhetetlen világossággal erőszakolja magát reánk, legyünk bár az emberi nem iránt a legbizalmatlanabbak, az a benyomás, hogy ez az ember abszolúte őszinte és becsületes, sőt ami több, jó; igenis jó, felebarátaival együtt érző és irántuk a feladat által követelt határig kíméletes. Persze csak ezen határig, mert amikor hivatása parancsol, előáll a kérlelhetetlen keménység másokkal éppúgy, mint önönmagával szemben. Ezt a közvetlen benyomást megerősítette mindaz, amit a hozzá közelállók szájából hallottam, úgy mint például annak elbeszélése, hogy egy vétkes hivatalnokkal szemben egyedül ő ellenezte a végső szigor alkalmazását, tekintettel annak a szegény embernek hét gyermekére. Ennek a jóságnak kiemelését pedig ne vegye senki merő szentimentalizmusnak; ebben is erő rejlik, ő azok közé a nagyok közé tartozik, akiknek nemcsak bámulattal kell adózni, hanem akik iránt igazi emberi rokonszenvet is lehet érezni. A szeretet k egyik alkotó része a lelkek fölött gyakorolt páratlan hatalmának.

Ilyen harmonikus, szokatlanul teljes; belső egyensúlyozottságra mutató kép az, amit ekkép Mussoliniról, az államférfiről és az emberről nyerünk, mikor vele érintkezésbe lépünk. Hogy a sima felület alatt a magányosság óráiban vagy talán a legbizalmasabb társágában átélt milyen belső küzdelmek, a végleges elhatározás kialakulását megelőző milyen lelki krízisek állhatnak, azt csak sejteni lehet; betekintést ebbe senki sem nyer, vagy csak igen válogatottak. Hiszen a fasizmus sem jelent meg egyszerre készen, ahogyan a monda szerint Minerva Jupiter koponyájából ugrott ki; a Marcia su Roma diadalát közvetlenül követő idő a kompromisszumok ideje volt és azokból fejlődött a rendszer odáig, ahol azj most tart: egy akaratnak feltétlen uralmaig és ezzel bizonyosan még nem mondta ki utolsó szavát. Mert ez az egy akarat sem függetlenítheti magát bizonyos, főleg lélektani törvényektől, sőt,

éppen ezeknek a törvényeknek fölismerésén és az azokhoz való alkalmazkodáson nyugszik valójában hatalma. Annak, hogy valaki mindent keresztül vihessen, amit akar, tulajdonképp az a titka, hogy sohasem akarjon olyant, amit keresztül nem vihet. A korlátlan hatalomnak legfőbb veszélye pedig éppen abban rejlik, hogy ennek a határnak tisztánlátását lassanként elhomályosítja. A Duce hivatása, ha maradandó rendszert akar alkotni, — pedig akar — azt is magában foglalja, hogy e veszély ellen alkosson garanciákat.

Egyéniségének van még egy nagy ereje: az ő származása és élettörténete. Egyszerű sorsban született, mint gyermek és serdülő ifjú, a szegényebb osztályok érzelmi világában élt; ismerte a nélkülözést és az anyagi létért való küzdelem keserveit; megtapasztalta a szegény értelmiség életének sanyarúságait; az egész szociális létrán kellett küzdve fölfelé iparkodnia, átélte mindazokat a nehézségeket, melyekkel ez a küzdelem jár, magába szívta a keserűségnek azt az atmoszféráját, amely a társadalmi igazságtalanságok tapasztalásából fejlődik; szóval: ismeri az egész életet. Mit tudunk, mit érzünk át mindezekből mi, akik az úgynevezett felsőbb tízezrek körében születünk és neveltünk? Elméletileg tudjuk, hogy vannak szegényebb sorsúak, nélkülözéseknek és megélhetési nehézségeknek kitett embertársak: sajnáljuk is őket, reformeszmékkel is foglalkozunk az ő érdekükben: de a veséig és a velőig mégis csak átélt dolgok hatolnak és türelemre csak az intheti a nélkülözést szenvedőket, az erőszakos felforgatás szellemétől csak az tarthatja őket vissza, a békés fejlődésbe vetett bizalmat csak az ébreszti bennük, aki így szólhat: «Tudom, hogy mi bánt titeket, átszenvedtem én is, de tudom az utat, amely fölfelé vezet, ez pedig nem az erőszakos felforgatás útja.»

Kétségtelen tehát, hogy a fasizmus azon sikereiben, melyeket a világ akarva, nem akarva bámul, nevezetes része van annak a hatalmas egyéniségnek, mely azt létrehozta és döntő, sőt ezidőszerint Olaszország belső életében egyedül érvényesülő hatalommá emelkedett, így állván a dolog, önkéntelenül fölmerül az a kérdés, vajjon ez a szervezet túlélheti-e mesterét, meg-

élhet-e intézményes erejénél fogva akkor is, amikor már Mussolini nem lesz?

Olaszország jövőjére nézve sorsdöntő kérdés, melyet bizonyára senki sem tesz föl magának oly aggódó megfontolással, mint éppen ő, a Duce, a Vezér.

Nehéz az idegennek erre a kérdésre válaszolni; hogy mit óhajtunk mi magyarok, annak kifejtésébe nem szükséges bocsátkoznom; hiszen világos, hogy a mi kívánságunk csak az lehet, ami az olasz nemzet kívánsága, az, ami az ő boldogsága és nagysága föltételeinek megfelel. De mik a valódi esélyek?

úgy hiszem jobbak, mint aminőkkel a történelem tanulsága szerint kivételes hatalmi állások bírni szoktak; mégpedig! azért, mert a fasiszmusnak lényegesen több az intézményes megalapozottsága és sokkal mélyebbek lélektani alapmotívumai, mint a felületes szemlélő gondolja; Mussolini személyi szuggesztív hatalmát ugyanis nem csupán arra használta föl, hogy engedelmességet csikarjon ki a tömegekből, hanem arra is, hogy általános horderejű eszméket vigyen a nagyközönség öntudatába, hogy annak érzelmi világát átalakítsa. A régi Róma kultuszának fölelevenítése, az olasz világjelentőség átérzése, a rend és fegyelem jótékony hatásának élvezete a vallási és a hazafiúi érzelmi világ harmóniája: ezek mind olyan érzelmi momentumok, melyek ma milliók lelkén uralkodnak és tartalmilag függetlenek a személyi kultusztól. Ezek pedig évről-évre megerősödhetnek és meg lehet erősíteni megóvásuk szükségének érzetét is. Hiszen előbb mutattam rá, hogy az, amit fasiszta forradalomnak neveznek, valójában nem volt más, mint megszervezése a rendet és békés fejlődést szerető többségnek a felfordulást kívánó kisebbség garázdálkodásával szemben. Miért ne volna lehetséges ama többségben ezt az önvédelemre kész hangulatot fenntartani, mikor már egyszer megtapasztalta a szervezettségben rejlő erőt? Szervezetileg pedig — mint erre már előbb rámutattam — a fasiszmus még nem mondotta ki utolsó szavát. Bizonyos, hogy még több tekintetben evolúció előtt áll, melynek iránya nem lehet más, mint fennállása objektív biztosítékainak kiépítése.

Ezekre a lehetőségekre természetesen nagy befolyással lesz nem csupán a fasiszmus sikere a gazdasági téren, ahol jó előjelek mutatkoznak, de a gazdasági világhelyzet kialakulása is és egy olyan társadalmi reformirányzatnak általános érvényesülése, amely a fasiszmus kezdeményezéseivel rokon. Ilyenre célzott talán Mussolini, mikor utolsó milánói beszédében azt a merész kijelentést tette, hogy néhány év múlva egész Európa fasiszta lesz. Ezt nehezen érthette szószerint, hanem valószínűleg azt akarta megértetni, hogy a kapitalista rendszernek nagy átalakulásokon kell keresztülmennie és hogy ezeknek irányát jelöli meg a Carta di Lavoro és a korporatív rendszernek fasiszta kialakulása. És ki merné tagadásba venni az ilyen fejlődésnek lehetőségét, hogy ne mondjam valószínűségét? A Szovjet-Oroszországban megkísértett marxista berendezéssel szemben kapitalista felfogásnak hódol a művelt világ legnagyobb része; de éppoly általános az a meggyőződés, hogy a kapitalista rendszer súlyos krízisnek napjait éli, amely krízisen csak mélyreható átalakulás árán diadalmaskodhatik. Hiszen próbálkozik is mindenfelé, de talán sokszor a mindinkább megerősödő és öntudatos-ságra ébredő társadalmi igényekkel ellentétes irányban. Példa erre a kartellszervezetnek növekedő jelentősége. Minden magyarázattal és szépítési kísérlettel szemben megmaradok azon meggyőződésem mellett, hogy a kartellek túltengése, szinte szabállyá válása, ellentétben áll a kapitalizmus lényegével, azzal, ami azt hosszú időközön át elviselhetővé tette, tudniillik a szabad verseny elvével és az általa előidézett átalakulással, mely a fogyasztó tömegek érdekeit szolgálja. Vagyis: a kartellalakulás alakjában létesített racionalizálás a gazdaságilag erőseknek játékából kiküszöböli — vagy legalább gyengíti — azt, ami túlsúlyukat tűrhetővé tette; az egymás közt való versenyt; szintén összeesküvésüket jelenti a fogyasztóközönsséggel, a gazdaságilag gyengébb féltel szemben, melynek tetszésszerű kiaknázását teszi lehetővé. A kapitalista hatalmasságoknak ez a szövetezése tehet sok esetben az önvédelemnek szükségessége, de mindenestre kirívóbbakká teszi a társa-

dalmi egyenlőtlenségeket, reformot jelent az erősebbnek javára és a gyengébbeknek hátrányára, holott ez utóbbiak védelme és fölemelésük követelése, az az ellenállhatlan tendencia, mely az emberiség jelenlegi társadalmi fejlődésén uralkodik, még pedig jogosan és természetszerűleg akkép, hogy vagy kielégítést nyer a békésen eszközölt társadalmi reform által vagy forradalomba kergeti a világot. Ha a világ hatalmasságai ezt meg nem értik, akkor úgylis vége van a mi civilizációnknak, akkor egyik vagy másik alakban győz az a barbárság, melynek rémuralmát Szovjet-Oroszországban szemlélhetjük. Ha pedig, amit hinnünk és remélnünk kell, amire minden erőfeszítésünket összpontosítanunk kell, győz a jobb belátás és a mai akut lobbos állapot legyőzése után következetesen keresztülvitt társadalmi átalakulásra tud áttérni a művelt világ, akkor kétségtelenül becses előmunkálatokat fog találni a fasiszta rendszer szociálpolitikájában és akkor olyan általános légkör alakul ki, mely ennek a rendszernek evolúciójára nézve is kedvező lesz.

A helyzet tehát korántsem reménytelen egy olyan jövő tekintetében, mely fokozatosan intézményessé alakítja át a most még túlnyomóan személyi hatalmon alapuló berendezkedést és azért nem reménytelen, mert az elejétől fogva széles néprétegek szükségleteire és érzelmi világára is támaszkodott és ezekkel számolva épült ki.

De ezek a fejtegetések már túlmennek azon a kereten, melyet magamnak szabtam, midőn csak benyomásokról» akartam beszámolni. Meg vagyok azonban győződve, hogy ezekhez hasonló gondolatok kavargtak a tudományos nemzetközi kongresszus idegen látogatóinak fejében, midőn az Európát érdeklő gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekről a római légkör befolyása alatt tanácskoztak. Nyíltan kifejezésre is jutott ennek a légkörnek a befolyása, nemcsak kiváló olasz társaink nyilatkozataiban, melyek mindegyike kifejezésre hozta az új olasz éra iránt való föltétlen bizalmat és odaadást, valamint azt az önérzetet, hogy itt olyan dolgok történnek, olyan intézmények létesülnek, melyek hivatva vannak az európai reformmozgalmak-

nak irányt mutatni, de számos külföldi tagnak felszólalásaiban is, akik szintén annak a gondolatnak adtak kifejezést, hogy az új olasz éra vívmányai mellett egyetlen európai állam politikusai sem haladhatnak el akkép, hogy azokat ne méltatnák tanulmányozásra. De meg kell itt emlékezni arról az általános benyomásról is, amelyet a kongresszusi tárgyalások szelleméről nyertem és mely új perspektívákat nyitott gondolkodásomnak. A kitűzött tárgynak természete ugyanis a nézeteknek és szempontoknak szinte határtalan széí.ágazására vezetett: ez máskép nem is lehetett, mert hiszen egy ilyen nem hivatalos jellegű tudományos vitának ez volt az első kísérlete. De feltűnő volt, mennyire tudott mindenki, a vitában résztvevő politikusok is, a legkényesebb kérdések megvitatásánál az akadémikus hűvösség és tudományos tárgyilagosság háttárai közt maradni. Megjelent tehát előttem és bizonyára közülünk sokak előtt egy új képe a közvélemény kialakulásának, a tudományosság égíse alatt. Aki például hallotta, minő választ kaptam én, midőn a békeszerződések revíziójának szükségességét keletkezésük körülményei és az akkori lélektani állapotok mérlegelése alapján kikerülhetetlennek hirdettem, a kiváló görög államférfiútól és jogásztól, különben az orthodox francia álláspont leghivatottabb védőjétől: Politis Mihálytól, az méltányolhatta a tudományos és történelmi légkör hatását a legkényesebb problémáknak megbeszélésére is. Nem volt itt szenvedélyességnek vagy valamely előre megállapított tételhez való ragaszkodásnak, amilyen a politikai vitatkozásokat jellemzi, nyoma sem. Az igazság kiderítésének közös célja, tehát az igazi tudományosság törvénye látszott uralkodni az eltérő felfogások előadásán. És ez a tapasztalás megérlelte bennem azt a gondolatot, — bizonyára nemcsak én bennem — hogy rendszeressé kellene tenni az égető politikai problémáknak megvitatását olyan tudományos keretben, amilyent a római akadémia nekik ennél az összejövetelnél kölcsönzött. Nem az lehet a célunk, hogy a tudományt lerántsuk a politikai kontroverziák szenvedélyes és ködös légkörébe, hanem ellenkezőleg az, hogy a politikai kontroverziákat fölemeljük a tudo-

mányos megvilágításnak tiszta fénykörébe és ilyen munkának folytatása által a művelt emberiség szellemi elitjének egy közvéleményét teremtsük meg, mely erkölcsi súlyánál fogva kétségtelenül befolyást gyakorolna a politikai életnek is egészségesebb kialakulására. Genf erre nem alkalmas; hiszen legfeljebb tetszetősebb formát a politikai kontroverziák és azok kiegyenlítését a legjobb esetben a politikai «do ut des» alapján keresi. Egészen mások voltunk mi Rómában annál a «convegno»-nál, amely, hogy a galériával való minden kacérkodásnak elejét vegye, még nyilvánosan sem tartotta üléseit, ahol tehát mindenkinek, saját érdekében is, kizárólag arra kellett törekednie, hogy a tárgyi igazság súlyával léphessen sorompóba. Valahogyan magaslati légkört élveztünk mindnyájan, mégpedig római, tehát annak netovábbját. Hiába voltunk annyira elfoglalva a délutáni, úgy mint a délelőtti órákban, hogy Róma megtekintésére úgyszólván semmi idejük sem maradt azoknak, akik nem voltak elég szerencsések, hogy tartózkodásukat néhány nappal meghosszabbíthassák, ami nekem sem jutott osztályrészül: mégis telítve voltunk Rómával. Akik ott már előbb megfordultak volt, azok a gyönyörű őszi napok szelíd fényébe mártott tájkép láttára érezték a régi benyomásoknak új életre ébredését. De mindnyájan a római légáramlatok befolyása alatt állottunk a vendéglátó akadémia tagjaival való barátságos érintkezésben, akik közül elég megneveznem az akadémia illusztris elnökét, azt a Marconit, aki a szellemek érintkezését felszabadította a távolság akadályai alól és aki most is fáradhatatlanul tovább dolgozik találmányainak tökéletesbítésén, úgyhogy — amint hírlik — újabb nagyfontosságú fölfedezések előestéjén állunk. Marconi jóval túl van az ötven éven, de megjelenése alig árulna el negyvenet. Kifogástalanul gondozott öltözködése és nyugodt modora egy angol gentleman benyomását teszi — anyja tényleg angol nő volt. Nála sincs a póznak, a fontoskodásnak nyoma sem: keresetlen szívélyességgel látta, szép és szeretetreméltó feleségével együtt, kétszer vendégül az akadémia meghívottjait, abban a szép palotában, mely e tudományos intézetnek otthona. Nekem

egy véletlen folytán alkalom adatott arra, hogy vele behatóbb eszmecserét folytassak; sok érdekeset mondott Mussoliniról, akivel őt szoros barátság köti össze; nemkülönben a Pápa Öszentségéről, aki a tudósok rokonérzésével méltányolja a kor egyik legnagyobb tudósának jelentőségét, egyszersmind egyháza hű fiának egyéniségét. Marconi különben jelentékeny politikai szerepet is játszik; a fasiszta nagytanácsnak egyik befolyásos tagja és egyaránt élvezvén az egyházi és a világi Rómának bizalmát, ő egyike azoknak a nem hivatalos összekapcsoló tényezőknek, melyek a kettőnek sokszor kényes problémákat felvető együttműködését biztosítják.

De ezzel nem jutottam el azoknak a nagy benyomásoknak végéhez, melyek az 1932 november havában töltött nyolc római napba torlódtak össze. Föl akartam ugyanis használni ezt az alkalmat arra is, hogy egyházam fejének hódolatomat bemutassam; magánkihallgatást kértem és nyertem öszentségétől, XI. Pius pápától: a harmadik Piustól, akinél a Vatikánban tiszteleghettem. Már bevezetőleg emlékeztem meg a külső körülmények azon nagy különbségéről, mely 1870 tavaszán és 1932 őszén tett római látogatásaim közt tátong és amelynek szinte szédítő erejét éreztem, amidőn ugyanazokon a folyosókon és termeken keresztül, ugyanolyan egyenruhákba öltözött gárdisták és egyházi udvari személyzeti tagok közt haladva léptem XI. Pius elé, ugyanabban a dolgozószobában, amelyben 62 év előtt Pio Nono áldását vettem. Hiszen a dolog lényegében ugyanaz volt akkor és ugyanaz lesz megszámlálhatatlan évek múlva is, amit a hívő a katolikus egyház fejénél keres és talál. Változatlan a pápának egyházi hatalma, változatlan a tanítás, melynek ő a legfőbb letéteményese; változatlan annak a nyugodt fölénynek érzete és benyomása is, mellyel az egyház a világi dolgok minden felfordulásának szemébe néz, bízván az isteni ígéletben, mely Péter sziklájának rendíthetlenségét mindenkorra biztosítja.

De mennyi új fér bele ebbe a változatlanságba és 1870-hez képest 1932 az újnak leghatalmasabb kifejlődését jelenti, mely azzal a változatlannal egyáltalán ösz-

szeegyeztethető. IX. Pius még uralkodója volt egy megcsonkított és túlnyomó erőktől szorongatott pápai államnak: XI. Pius ismét örvend mindenki által elismert világi szuverenitásnak még kisebb területen ugyan, de minden külső szorongatás és veszélyeztetés nélkül, olyan területen, mely függetlenségét biztosítja és nem ad alkalmat az egyházi és a világi uralkodásnak mindig kényes összevegyítésére; IX. Pius ennek a kérdésnek tekintetében egy nagy probléma előtt állott, melyben ő kötelességszerűleg a végletekig ragaszkodott azon jogainak fenntartásához, amelyeket a múlttól örökölt és utódainak sértetlenül átadni tartozott; hatvan év múltán XI. Pius, miután e hatvan év tapasztalása a múlt helyreállításával lehetetlenségét kétségtelenné tette, bátran egy új kezdés területére lépett és egy jövőt alakított meg; szigorúan vett egyházi téren IX. Piusnak küzdenie kellett legbuzgóbb hívei közt is mutatkozó szóthúzó áramlatokkal. XI. Pius ilyen küzdelmet nem ismer; egész történelme során a katolicizmus sohasem mutatott olyan belső egységet, mint ma és ennek biztosításában óriási támpontot nyert a profán tudományok vívmányaiban, mert első pillanásra látható, mennyivel hatályosabbá és könnyebbé válik a világegyház kormányzásának feladata akkor, mikor Rómából Pekingbe beszélgetni lehet.

Nem folytatom a kontrasztok felsorolását; csupán arra az egyre kívánok még rámutatni, mely az egyéniségek különbözőségében nyilvánul meg.

Hogy a Szent Péter trónján egymást követő uralkodók egyénisége nagy különbségeket juttat kifejezésre, abban nincs semmi meglepő. Ki kell azonban emelnem, hogy a katolikus egyház életének azon súlyos századán keresztül, melynek javarészét én is átéltem, abban a különös isteni kegyelemben részesült, hogy mindig, nemcsak feltétlenül tiszteletreméltó, de egyszersmind kiváló férfiak állottak kormányzatának élén: IX. Pius, aki méltóságteljes nyugalommal állott meg külső katasztrófák megpróbáltatásaiban és aki személyes varázsával mindenkit lenyűgözött, aki vele érintkezésbe lépett; XIII. Leó, akinek szellemi nagysága és X. Pius, akinek szentsége előtt az egész világ

meghajolt; XV. Benedek, akit a világháború a legnehezebb problémák elé állított az egyház kormányzatában és azokkal úgy tudott megbirkózni, hogy a pápaság megnövekedett tekintéllyel emelkedett ki a kritikus helyzetből; most pedig az a XI. Pius, a nagy elhatározások, a nagy felelősségvállalások embere, aki éppen jókor jött a lelki Róma kormányzatának élére, amikor a világi Róma hatalma egy Mussolini kezében van.

XI. Piusból a személyes érintkezésnél nem szól a melegségnek az a közvetlensége, amely hasonlónevű elődjének föllépését jellemezte; benne a tudós típusa érvényesül leginkább; az ember mindig tudatában van annak, hogy minden gondolata keresztülment egy éles, erős és gazdag elme mélyreható boncoló munkáján, amelyből mint kemény akarat bontakozik ki. Csakis az ilyen pápa vehette magára az irányváltozást a világi hatalom kérdésében; csak egy kiváló szellem és bátor lélek érlelhette meg azt a kereszténység terjesztése szempontjából oly nagyjelentőségű reformot, mely a fehér fajhoz nem tartozó népeknél bennszülött hierarchiát létesített, tehát a tanító és kormányzó egyházi hatalmat ott olyan férfiakra ruházta, akik népük érzelmi világát megértik, sőt mindenben, ami a kereszténységgel nem ellenkezik, azt magukénak vallják és így nem találkoznak azzal a bizalmatlansággal, mely többé-kevésbé mindig tapad az idegen misszionáriusokhoz, annak a gyanúnak folytán, hogy a keresztény hit hirdetői egyszersmind idegen világi érdekek ágensei. De XI. Pius más irányban is megértette korát és mélyen szántó megnyilatkozásokban fölújította, sőt újabb megállapításokkal kibővítette nagy elődjének, XIII. Leónak társadalompolitikai kezdeményezéseit és ezzel vezérlő szerepet biztosított Egyházának a mai idők leguniverzálisabb és legégetőbb problémájának terén. Az ő vezetése alatt az Egyház nem kullog hátul az emberiség világi fejlődésében természetyszerűleg fölmerülő problémák terén, a többé vissza nem hozható multat siratva, hanem elől jár a jövőbe néző haladás útjain. Mélységes megnyugvással és világnézetemben megerősödvé szívtam magamba ezeket a vatikáni benyomásokat; a pápai Róma ma is nagy elgondolások-

nak és nagy elhatározásoknak színhelye: egy fénylő reménysugár napjainknak nyomasztó sötétségében.

Elutazásom napjának késő délutánján tudtam meg annyi szabad időt találni, hogy a lenyugvó napot a Monte Pincióról üdvözölhessem. Rózsás színbe átmenő sugarai világították meg a képet mely a Colloseumtól a Szent Péter-templomig terjed, tehát érzékelhető szimbólumát nyújtja azoknak a lelki kincseknek, melyeket Róma jelent, azoknak a mélységes benyomásoknak, melyeket Rómától nyerhetünk. Néztem ameddig látni lehetett; mikor pedig testi szemeimnek besötétedett a magasztos kép tovább világított lelkemben es azzal telítve tértem vissza a küzdelmes élet feladataihoz.

VII. FEJEZET.

HOGYAN KÖTÖTTÉK MEG A BÉKÉT A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

Nem akarom itt a békeszerződéseket tartalmukra nézve bírálat tárgyává tenni, csupán a létrejöttüknél lejátszódott külső eseményeket akarom elmondani. Ezekben, már amennyiben a Magyarországgal kötött békére vonatkoznak, személyesen résztvettem, ha csak passzív módon is; de mégis: jelen voltam, s ez az élmény bizonyára egy darab kortörténelem, úgy hiszem, nem lesz tanulság nélkül, ha a dolgokat, hogy úgy mondjam, anekdotikus oldalukról megvilágítom.

Az 1919. év késő őszen, a bolsevizmus összeomlása s a román megszállás elvonulása után, Magyarországon végre sikerült olyan kormányt létrehozni, amelynek tekintélyét, bár nélkülözte a törvényes alapot, az egész ország elismerte és amellyel az entente-hatalmak is hajlandóknak mutatkoztak a békekötés ügyében hivatalosan érintkezésbe lépni. Ebben a kormányban, a keresztény néppárthoz tartozó Huszár Károly vezetése alatt, az összes pártok képviselve voltak: nevezetesen két feladat várt rájuk, az egyik magában az országban, a másik a külföldön. Az első feladat az általános Választójogon alapuló nemzetgyűlés összehívásában állott, amelynek hivatása leendett az akkor teljes jogbizonytalanságban vergődő ország belső kialakulásáról dönteni; a másik: egy békedelegáció kiküldése Párizsba, hogy ott átvegye a győző hatalmak, amelyeket a nagyhatalmak Legfelsőbb Tanácsa képviselt, döntését s azt szerződés formájába öntse. A békedelegáció

vezetőjévé pedig engem szemeltek ki s miután az ország közvéleménye nyilvánvalóan helyeselte az ideiglenes kormánynak ezt az elhatározását, nem utasíthatam vissza ennek a minden megbízatások legszomorúbbikának vállalását, noha semmiféle illúzióban sem ringattam magamat abban a tekintetben, hogy bármilyen lehetőség is nyílhatnék jövő sorsunk enyhítésére: hiszen nagy magyar területek ellenséges megszállása már akkor befejezett tények elé állított bennünket. És alighogy elindultam a tövises úton, máris megmutatkozott az a szellem, amellyel utóbb annyiszor kellett találkoznom.

Ezidőtájt családommal előbbeni, a trianoni béke következtében számomra elveszett Pozsony (mielletti birtokomon, Eberhardon tartózkodtam s csaki rövid időre rándultam el Budapestre, hogy részt vegyek azokon a tárgyalásokon, amelyek a Huszár-kabinet megalakulásához vezettek. Magyarországnak az a része, ahol birtokom feküdt, cseh megszállás alatt állott, a valóságban pedig már cseh kormányzat alatt is; december közepe táján a cseh hatóságok közvetítésével (kaptam kézhez a magyar kormány sürgős Budapestre szóló meghívását; elutazásom elé a cseh közegek semmiféle akadályt sem gördítettek; csak Budapesten tudtam meg aztán, hogy a Párizsba induló missziónak vezetéséről van szó. Miután ezt vállaltam, még eltelt néhány nap a békedelegáció összeállításával, valamint az indulás időpontjának megbeszélésével. A résztvevőkkel egyetértésben 1920 január ölében állapodtunk meg. Amikor mindent elintéztünk, a karácsonyi ünnepek idejére természetesen ismét vissza akartam utazni családomhoz Eberhardra: legnagyobb meglepetésemre azonban a cseh kormány rideg vétójával találtam szembe magamat, melynek megokolása az eredeti francia szövegben ekként hangzott: «il est inadmissible qu'un personnage designé pour soutenir les intérêts de la Hongrie contre ceux de l'État tchécoslovaque puisse séjourner sur le territoire de ce dernier.» (Meg nem engedhető, hogy olyan személyiség, aki arra van kiszemelve, hogy a Magyar Állam érdekeit a Csehszlovák Állam érdekeivel szemben képviselje)

selje, ez utóbbinak területén tartózkodjék.) Hiába emeltem fel szavamat ez ellen a nemzetközi jog szerint lehetetlen határozat ellen, hiába fordultam az entente képviselőjéhez: lehet, hogy megértésre találtam, de segítséget nem kaptam. Nem térhettem vissza otthonomba. Amikor ez megállapítást nyert, csalom a pozsonyi hatóságokhoz fordult engedélyért, hogy a karácsonyi ünnepekre ők jöhessenek hozzám Budapestre: ezt is megtagadták, amint mondták egyenesen Prágából vett utasításra. Tartózkodni akarok az ezek kommentálásától; ha akad valaki, aki a családi élet ilyen erőszakos megszakításának, éppen a kereszténység legszebb ünnepén, helytálló magyarázatát tudja adni — ám tegye: nekem ez nem sikerült, így tehát Budapesten kellett maradnom és magányomban csak fiam társasága szolgált vigaszul, aki, mint az angol katonai misszió összekötő tisztje, nem hagyhatta el a fővárost.

Elérkezett január 5-ike; a magyar béke delegáció meglehetősen számos tagból állott, imiután előrelátható volt, hogy az úgynevezett békeajánlatra írásbeli választ kell majd kidolgozni, ami viszont a fődelegátusokon kívül több szakember, valamint műszaki személyzet bevonását tette szükségessé. A fődelegátusok közül csupán Popovics Sándort nevezem meg, iiaki azóta a Magyar Nemzeti Bank elnöke lett, aminthogy azelőtt az Osztrák Magyar Bank elnöke volt, valamint Bethlen István grófot, Teleki Pált, Csáky Imrét, Kállay Tibort, Walko Lajost, akik valamennyien később előkelő szerepet játszottak a magyar politikában, de akik már régebről is közismert politikai személyiségek voltak. Arról is gondoskodás történt, hogy kiváló jogi és katonai segéderők kísérjenek el utunkra. A magyar kormány, valamint jómagam is, súlyt helyeztünk arra, hogy az országot politikai, pénzügyi, közgazdasági, jogi, valamint általános tudományos téren a legjobb erők képviseljék. Bármilyen csekély kilátás nyílt is sikeres tárgyalásokra, (vagyis egyáltalában arra, hogy tárgyalásokra sor kerüljön) az ország tekintélyét minden körülmények között meg kellett őrizni. Társaságunk külön vonaton indult el Párizsba:

ennek az összeállítása a kifosztott államvasutakat, amelyek a felépítés munkájába akkor még csak bele sem kezdhettek volt, ugyancsak súlyos feladat elé állította. Azonban mégis csalt sikerült és vonatunk egésízen úgy festett, mintha normális viszonyok uralkodtak volna; valamennyi utas kényelmes elhelyezkedést nyert s még egy termes kocsi is akadt, amelyben utunk alatt összeülhettünk tanácskozni.

Ám a tanácskozások a magyar útvonalon minden nagyobb állomáson felette megható, de egyben kínos félbeszakításokat szenvedtek. Ugyanis mindenütt kisebb-nagyobb küldöttségek, néha valóságos néptömegek jelentek meg a pályaudvarok csarnokában; a küldöttségek szónokai szerencsét kívántak utunkhoz te egyben hangoztatták a magyar nép ama szilárd hitét, hogy bizonyára sikerülni fog az ország számára elfogadható békefeltételeket kiharcolnunk. Az a bizalom és reménykedés, az a lelkesedés, amely szónoklataikból áradt, valósággal szívünkbe markolt: hiszen mi nagyon is jól tudtuk, hogy a legcsekélyebb alap sincs ilyen remények alátámasztására, hogy éppen ellenkezőleg, mi már tulajdonképpen bevégzett tényekkel állunk szemben s kilátástalan próbálkozásunk csupán tegy kínos lelkiismereti kötelesség teljesítését jelentheti. Sőt, időnként kétségek merültek fel bennem, vajjon nem volna-e csakugyan helyesebb akként cselekedni, amint ezt nekem nagyon komoly oldalról szugerálták volt: a Párizsban élénk terjesztendő békefeltételeket egyszerűen minden további tárgyalás nélkül aláírni, s ezáltal a rajtunk elkövetett erőszakot még élesebben kifejezésre juttatni. Alapos megfontolás után azonban ezt a tanácsot mégsem követhettük: az ilyen dolgokban abszolút bizonyosság nincsen és még a legcsekélyebb sikerre való kilátás is arra kötelezett bennünket, hogy legalább is megkíséreljük azt, hogy valamit elérjünk. A hozzám intézett szónoklatokra nem felelgettem egyebet, mint az igazat: a sikert nem ígérhetem, még csak kilátásba sem helyezhetem — csupán egyért kezeskedem: hogy az ország méltósága nem fog csorbát szenvedni.

Utunkon elkísért bennünket a budapesti angol és

olasz katonai misszió egy-két tisztje. Ezekkel az urakkal, akik már hosszabb ideje tartózkodtak Budapesten, baráti lábon állottunk, aminthogy általában a katonai missziók tagjai, bár előítéletekkel és ellenszenvvel telen jöttek annakidején Budapestre, egy bizonyos, hazánkban eltöltött idő után tökéletes átalakuláson mentek keresztül. Ez különösen szembetűnő volt a francia Graziani tábornoknál; hivatalos ténykedése megkezdésekor ugyancsak szigorú húrokat pengetett, míg később, többheti személyes tapasztalat után, annyi rokonszenvet tanúsított hazánk iránt, hogy amidőn missziója véget ért, mindenki sajnálkozva látta távozását. A franciák etikettje viszont nagyban különbözött a többi ország katonai kiküldötteinek magatartásától. Ők ugyanis abból az alaptételből indultak ki, hogy, egészen a békekötés véglegesítéséig, még mindig ellenséggel állanak szemben s ezért kerülendő minden, a legélémbb udvariassági formákon túlmenő baráti érintkezés. Hogy ehhez a felfogáshoz mennyire ragaszkodtak, arról mindjárt Párizsba való érkezésünkkor meggyőződhattünk.

Ugyanis már a határra elibénk küldtek egy francia tisztet s ő közölte velünk, — már nem emlékszem pontosan, milyen formában, de bizonyára a legudvariasabban — hogy egyelőre mellőzzük a kézfogást s hogy az üdvözlés csupán a teljesen idegenek közt szokásos könnyed meghajlásra szorítkozhatik. így is történt. Amikor 7-én a reggeli órákban 48 órai utazás után Párizsba értünk, — érkezésünk időpontja úgy volt besosztva, hogy különvonatunk üres, elhagyatott pályaudvarra fusson be — csekélyszámú katonai küldöttség fogadott (később börtönőreinknek kereszteltük el őket), élükön Henry ezredessel, aki, mint utóbb kiderült, személyesen felette barátságos és jóakarátú ember volt, de a vonatból való kiszállásunkkor a legszertartásosabb katonás tiszteletadással fogadott, amit mi ugyanígy viszonzottunk. Mint a delegáció vezetője, én szálltam be vele az egyik állami gépkocsiba: a többi tiszt szintén ilyenformán helyezkedett el a delegáció urai között. Szállásunk Párizs egyik, a Bois de Boulogne közepén fekvő külvárosában, Neuillyben volt, és pedig a Cha-

teau de Madridban: ez a szálloda a szép időszak beálltával egyébként nemigen látott ilyen komoly vendégeket falai között, útközben, az állomásról jövet, tán kissé naivul közöltem Henry ezredessel, hogy egyes személyiségeket, régi francia ismerőseimet, meg szeretném látogatni Párizsban, mire ő azt válaszolta, hogy sajnálja, de ez nem fog módomban állani. Neuillyben és a Bois de Boulogneban — folytatta — szabadon mozoghatunk, de kérnie kell, hogy sohase lépjük át magának Párizsnak határát előzetes bejelentés nélkül. Ha a delegáció bármelyik tagja ilyen kívánságot nyilvánítana, úgy gondoskodni fog arról, hogy gépkocsi és megfelelő kíséret álljon rendelkezésére. «Afin qu'on ne vous manque pas de respect». («Hogy ne részesüljenek tiszteletlen bánásmódban.») De az, hogy Párizsban látogatásokat tegyünk s felhatalmazása nélkül bárkivel is érintkezhessünk, nem áll módunkban. Más szavakkal ez azt jelentette, hogy Neuillyben internálnak, Párizsba csak detektív kíséretében s előzetes engedéllyel rándulhatunk el, látogatót pedig nem fogadhatunk. Mindezt, bár a legudvariasabb formák betartása mellett, de szigorúan keresztül is vitték. Egyízben, amikor egy delegációnkhoz tartozó fiatal újságíró, bízva ismeretlen voltában, megkísérelte azt, hogy a villamoson észrevétlenül Párizsiba ránduljon, az utolsó állomáson szembe találta magát egy ismeretlen úrral, aki határozottan felszólította őt a kocsi elhagyására. Ez az úr, miután mint rendőrtiszt igazolta magát, aztán minden ceremónia nélkül visszaparancsolta az emígy feltartóztatott zszurnalisztát Nteuillybe. Az a katonai hatóság, amely a békedelegációk felügyeletével volt megbízva, viszont felszólított engem, küldjem haladéktalanul haza ezt a fiatalembert, mert különben az incidens kínos vitákat vonhatna maga után. Hangsúlyozni kívánom, hogy a felügyeletünkkel megbízott tisztek részéről semmit sem tapasztaltunk, ami legkevésbé is beleütközött volna a kíméletes bánásmód szabályaiba. Ellenkezőleg: hosszabb ottartózkodásunk után a feszültség érintkezésünkben bizonyos fokig alább is hagyott. Az internáltság rezsimjének szabályai, amelyeknek alá voltunk vetve, azonban mindvégig változatlanul fennállottak.

Ám a delegáció tagjai között uralkodó felette szívélyes hang nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mindenbe bele-törődjünk: valamennyiünket egyaránt eltöltött az a mély fájdalom, amelyet hazánk sorsa és — nem tudván segíteni — saját tehetetlenségünk felett éreztünk. Ha bármi választott is volna el egymástól, az ezzel a min-dent lenyűgöző érzéssel szemben háttérbe szorult. Ezen-felül a rendelkezésünkre bocsátott terület elég nagy volt s ebben az időszakban meglehetősen elhagyatott; bő al-kalmunk nyílt tehát változatos sétákra, amelyek során sohasem történt meg, hogy bárki akárcsak ferde szem-mel nézett volna is reánk. Pedig már 14 napi ottlétünk után minden gyermek ismert minket az utcán, a Neuilly-i és környékbeli kis kávéházakban és éttermek-ben, ahova itt-ott betértünk: majdnem azt mondhat-nám, hogy ezeken a helyeken különös figyelmet tanú-sítottak irányunkban. Csak egyszer történt meg, hogy delegációnk három tagját magányos sétájukon a Bois de Boulogne egy elhagyatott helyén szidalmazás érte, amennyiben egy nyomukban haladó járó-kelő «les sales boches» megszólítással illette őket. De ez a járó-kelő én magam voltam, aki barátaimat a nélkül, hogy megláttak volna, követtem s a tréfa kedvéért látni akartam, mi-ként fognak erre a barátságos megszólításra reagálni. A helyzetnek megfelelően viselkedtek: egyáltalában nem reagáltak, tökéletesen ignorálva az esetet. De az-tán, estebédnél, nem csekély multságomra, mégis el-mondták, hogy hogyan jártak és hogy úgylátszik még sem lehet egészen bízni a házi békében. Persze általa-nos derűtséget váltott ki, amikor felfedtem magamat, mint tettetst, mint szerzőjét annak az egyetlen szidal-mazásnak, amely delegációnkat hosszú Neuillyben való időzése alatt érte.

Tartózkodásunk elején természetesen bizonyos for-maságokat kellett lebonyolítani, többek között a meg-bízólevelek kölcsönös átvételét: mindjárt ez alkalommai jellemző eset történt. Amikor ugyanis kézhez vettük a háborús ellenfelek meghatalmazásait, észrevettem, hogy az amerikai megbízotté hiányzik. Erre természetesen írásban fordultain a Legfőbb Tanács elnökéhez, aki tör-ténetesen Clemenceau volt, figyelmeztetve őt erre a mu-

lasztásra. Azonban — s ez már kevésbé látszott természetesnek — levelemre csaknem goromba válasz érkezett. «Ha nehézségeket óhajtunk csinálni,» — így volt ez olvasható Clemenceau válaszában — akkor inkább mondjuk meg, hogy nem akarunk tárgyalni, s ők majd e szerint fognak berendezkedni. Szokatlan hangja következtében ez a leirat delegációnk körében valóságos konsternációt keltett, amelyet én egy anekdota elmondásával igyekeztem eloszlatni. Elmondtam a tiroli paraszt esetét, akit egy, a tiroli hegyek közt üdülő festő megkért, hogy engedné meg, hogy lefesse, mert, úgy mond, nagyon «karakterisztikus» feje van. A paraszt ezt később elmesélte feleségének s hozzáfűzte: «Azt ugyan nem tudom, hogy micsoda az a «karakterisztikus» fej, de minden eshetőségre lekentem a piktornak egy pofont.» Nyilvánvaló, mondtam, hogy Clemenceau is ezt az elvet követi, valahányszor valami nem egészen világos előtte. De a válaszom erre a «minden eshetőségre» hozzánk intézett kedveskedésre nagyon határozott hangú volt. Nem értem, — írtam — miképpen juthatott az Elnök úr arra a gondolatra, hogy mi feladatunk teljesítésének idejét ki akarjuk húzni, hiszen ha nem lenne meg bennünk a tárgyalásra való komoly készség, akkor el se jöttünk volna Párizsba. Miután Amerikával is békét akarunk kötni, csak természetes, hogy az amerikai kiküldött jelenlétéről is bizonyosságot akarunk szerezni; különben is a dolog már tárgytalan, miután időközben az amerikai megbízólevelet is megkaptuk. Meg akartam győzni Clemenceaut arról, hogy leirata, ha ezt megfélemlítési kísérletnek szánta volna, célt tévesztett: mert abban a helyzetben, amiben mi voltunk, a «fel a fejjel» olyan szabály, amelytől sohasem szabad eltérni. A bevezető levelezések folyamán aztán olyan értelemben írtam Clemenceaunak, hogy kérjük a szóbeli tárgyalás engedélyezését s nem csupán a békefeltételek egyszerű közlését, mint ahogyan ez történt azoknak a legyőzött országoknak az esetében, amelyeknek delegációi a miénket megelőzően léptek volt összeköttetésbe a Legfőbb Tanáccsal. Erre nem jött egyéb válasz, mint a meghívás, jelenjünk meg a legközelebbi napok egyik délelőttjén a Quai d'Orsayn a békefeltéte-

lek átvételére. Szóbelileg aztán közölték velem, hogy a magyar delegáció — ha jól emlékszem — 10 tagja elkísérhet erre az utamra. Természetesen a kitűzött órában pontosan megjelentünk, amikor is egy tágas váróterembe vezettek: innen egy ajtó egyenesen abba a helyiségbe nyílt, ahol a Legfőbb Tanács már együtt volt és ahol a további események lejátszódtak.

A terem hosszúkás alakú volt: a világosságot őt vagy hat, a helyiség hosszában nyíló ablak szolgálta; háttal az ablakokkal, esztrádszerű emelvényen foglaltak helyet a Legfőbb Tanács tagjai, ős pedig kiövetlkező sorrendben: Anglia képviselőjében Lloyd George, Lord Curzon és Bonar-Law; Nitti Olaszország képviselőjében, majd végül Japán. Amerika már visszalépett volt a közös békeakciótól, de a velünk való közvetlen érintkezést is visszautasította. A terem szélében a fal mellett, asztal állott: ez előtt ült Clemenceau, kőrülvéve a francia kabinet több tagjától, valamint az illetékes francia minisztériumok magasabb tisztviselőinek nagyobb csoportjától: ugyancsak kőrülötte tolongtak a nem nagyon nagy számban bebozsátott hivatalos tudósítók és gyorsírók. Clemenceau elnöki szókétől csekély távolságban sorakoztak a számomra s a magyar delegáció többi jelenlévő tagja számára odakészített karosszékek. Ez a beosztás jelentős hátránnyal járt, mert az egy Clemenceau kivételével, nem láthattam az entente képviselőjében megjelent urak arcát, miután valamennyien háttal ültek a világosságnak s így csupán külső körvonalaikban voltak felismerhetők. Néma köszöntéssel üdvözöltük egymást s miután elfoglaltuk helyeinket, Clemenceau néhány szót intézett hozzám, bejelentve a «Magyarországnak felajánlott békefeltételek» átadását. (*Le traité de paix proposé á la Hongrie.*) Erre az átadás egy magasabb tisztviselő által rögtön meg is történt. Rejtett keserűséggel vettem tudomásul a Clemenceau által használt euphemismust, amikor is Magyarországnak «felajánlott» békefeltételekről beszélt, mert hiszen mindnyájan nagyon jól tudtuk, hogy voltaképpen diktátumról van szó. Természetesen csupán néma meghajlással vehettem át az «ajánlatot», mert Clemenceau

máris folytatta közléseit. Bár csak emlékezetből, de mégis meglehetősen pontossággal citálhatom szavait: «ön, Elnök úr», — mindig így szólított — «a Legfőbb Tanács elé terjesztette amaz óhaját, hogy szóbeli előadást tarthasson Magyarország helyzetéről. A Legfőbb Tanács egyhangúlag kívánsága elfogadása mellett döntött, természetesen azonban hozzáfűződő vitáról szó sem lehet. Tehát arra kérem Elnök urat, jelölje meg a napot, amikor ezt a szóbeli előadást megtartani óhajtja.» Válaszom következőképpen hangzott:

«Köszönetet mondok Elnök úrnak közléséért, valamint a Legfőbb Tanácsnak előzékenységéért, de kénytelen vagyok megjegyezni, hogy félreértés forog fenn, mert kívánságom nem annyira egy előadás megtartására, mint inkább az ehhez fűződő diskusszió engedélyezésére irányult. Miután azonban a Legfőbb Tanács akarata ebben a kérdésben megdönthetetlennek látszik, köszönettel fogadom el azt is, amit felajánlanak. Ami összejövetelünk időpontját illeti, úgy errenézve nincs egyéb kívánságom, minthogy legalább két napi időt engedélyezzenek számunkra a békefeltételek alapos áttanulmányozása céljából. Ennek az időnek leteltével kész vagyok a Legfelsőbb Tanács rendelkezésére állani azon a napon, amelyet saját időbeosztása alapján szíves lesz megjelölni.»

Erre Clemenceau, a Tanács többi tagjának fejbőlintással megadott beleegyezése mellett, kijelentette, hogy harmadnap délelőtt, ugyanebben az órában számítanak jövetelünkre.

Ezzel első találkozásunk a Legfőbb Tanáccsal véget is ért. Számomra a történetek tulajdonképpen nem hoztak csalódást, mert hiszen sohasem számítottam komolyan arra, hogy igazi szóbeli tárgyalásra nyerjünk engedélyt s ezt csupán lelkiismeretem megnyugtatóására kértem. Amit pedig tényleg sikerült elérnem, annak nem volt különösebb gyakorlati jelentősége, de visszautasítanom még sem volt szabad; most már hiábavaló lett volna azon töprengeni, hogy egy előadás hozzáfűződő vita nélkül vajmi keveset ér, de neki kellett látni az előadandók lehetőleg gondos előkészítésének. Legalább is ép ilyen fontosnak látszott az is, hogy az elő-

adás napja és órája engem a lehető legkedvezőbb szellemi diszpozícióban és idegállapotban találjon. Az ilyesmit persze könnyebb elhatározni, mint megvalósítani: de mégis úgy véltem, bízhatom abban a saját magamon gyakran tapasztalt jelenségben, hogy, bár sohasem vagyok képes — még ma, 60 évi gyakorlat után sem — egy bizonyos elfogódottságot leküzdeni, amikor a nyilvánosság előtt belefogok a beszédbe, mégis kivétel nélkül mindig már az első néhány szó után bekövetkezik az idegrendszer tökéletes megnyugvása, valamint a teljes biztonság érzése. Istenhez fohászkodtam, kérve Őt, hogy ez most is így legyen, mert a hallgatóság, amelyhez szólnom kellett, hozzá való viszonyom, valamint a helyzetem ezzel a gyülekezettel szemben, amelyre pedig okvetlen hatni akartam, annyira újszerű volt számomra, olyan nehézségekkel terhes, hogy eddigi tapasztalataimból még sem mertem egészen szilárd következtetéseket levonni. Magától értetődik, hogy a legnagyobb gondot fordítottam fejtegetéseim — amelyek során fel kellett tárnom a számunkra tervbevett békefeltételek egészen természetellenes voltát — szellemi előkészítésére. Igyekeztem azt a sok mindent, amit el kellett mondanom, lehetőleg rövid formába önteni, lehetőleg áttekinthető módon felépíteni: azonban sem francia, sem angol nyelvű (sejtettem, hogy ezen a két nyelven kell majd beszélnem) írásbeli fogalmazványt nem készítettem; képtelen voltam magamra erőszakolni az íráshoz vagy diktáláshoz szükséges nyugalmat. Csak a beszéd váza volt meg: úgy éreztem, hogy magának a szövegnek a pillanat hatása alatt, a hallgatósággal való magnetikus kapcsolat létrejöttével, — ha ugyan sikerül ilyen kontaktust teremteni — előadásom folyamán kell majd kialakulnia. Jól átgondoltam az alaphangot is, amelynek beszédemen végig kell vonulnia: semmi érzékenység, semmi hivatkozás a győzők nagylelkűségére — egyáltalában semmiféle érzelmi megnyilatkozás; csupán a tények száraz, lehetőleg világos feltárása: hadd hasson maga az ezekben rejlő pathos.

Amikor a megjelölt órában a terembe léptem, mégis csak rám nehezedett a számomra egészen szokatlan helyzetnek súlya. Hiszen ezúttal olyan hallgatóság-

hoz kellett szólnom, amelyben a rokonszenvező elemnek legkisebb töredéke sem volt felfedezhető, amely a szó technikai értelmében vett ellenségekből, nagyrészt ellenséges érzelmű egyénekből állott; talán hogy még egy kis adag közönyösség vegyült a barátságosnak éppen nem mondható érzelmekbe. Csupán a magyar delegációnak az a töredéke, amely elkísérhetett utamra, mentett meg a tökéletes izoláltság érzésétől: így mégis 10—12 ember állott mögöttem, aki velem érzett; szimbolikusan ők képviselték a magyar népet, amelynek érdekében felszólalnom kellett. Ez a gondolat acélozta meg idegeimet a kiállandó megpróbáltatással szemben.

Már az imént említettem, hogy a terem beosztása megfosztott attól a lehetőségtől, hogy a hallgatóságnak éppen azzal a részével, amelynél joggal tételezhettem fel kisebbfokú ellenséges előítéleteket, — vagyis az angolokkal, japánokkal és olaszokkal — szembe nézhessek: csupán Clemenceauval és vezérkarával állottam szemtől-szembe, a hallgatóságnak ez a része pedig előadásom megkezdésekor nem tudta, vagy talán nem is akarta leplezni barátságosnak éppen nem mondható magatartását. Részben rosszakaratú, komor, részben gúnyosan mosolygó arcok meredtek felém; igazán nem lehettek kétségeim aziránt, hogy milyen fajta előítélettel fogják ezek szavaimat fogadni.

Miután Clemenceau felszólított, kezdeném meg előadásomat, felálltam: erre ő udvariasan megkért, maradjak csak ülve, amit azonban parlamentáris szokásaimra való hivatkozással visszautasítottam. Nagyobbszámú hallgatóság előtt ugyanis tényleg szívesebben beszélek állva, mint ülve.

Minden bevezetés nélkül azzal a kijelentéssel kezdtem bele szónoklatomba, hogy a velünk közölt békefeltételek számunkra teljesen elfogadhatatlanok és hogy ezt a fő rendelkezésekkel kapcsolatban be is fogom bizonyítani. Rögtön észrevettem, hogy ez a száraz, minden érzelgősséget kerülő hang hallgatóságomnak legalábbis általam megfigyelhető részére meglepetésként hatott és a hangulatot éppen nem befolyásolta kedvezőtlenül. Általában rögtön az a benyomásom támadt,

hogy Clemenceau személye bőven kárpótol azért, amiért hallgatóságom túlnyomó többségével nem bírom a szemtől-szembe való kapcsolatot megteremteni: az ő arcáról ugyanis a szónoklatom nyomában járó legcsekélyebb hatást is kényelmesen leolvashattam. Egészben véve megállapíthattam nála egy bizonyos hangulatváltozást: nyilvánvalóan «au point de vue de l'art» egészen meg volt velem elégedve, aminek következtében csakhamar eltűnt arcáról a gúnyos vonás, amelyet, dacára csaknem kínos udvariasságának, eleinte nem tudott elnyomni. Mindjobban kiült arcára egy* már csaknem jóakarátának mondható kifejezés: mindenestre ép oly kevésbé fordította el szemét rólam, mint én ő róla. Körülbelül már vagy tíz percig beszéltem, amikor Clemenceau félbeszakított azzal a megjegyzéssel, hogy most majd az általam előadottakat angol fordításban fogják elmondani. Bár a félbeszakítás megfelelő pontnál történt, még sem volt ínyemre, mert megzavarta fejtegetéseim szerves felépítését. Meg is mondtam, hogy ha nincs ez ellen az Elnök úrnak kifogása, inkább magamra vállalnám az angol fordítást, mert jobb szeretném beszédemet franciául végigmondani s azután, esetleg egy kis szünet után, előadásomat teljes egészében angol nyelven megismételni. Clemenceau viszont ebbe nem egyezett bele; nézete szerint a franciául nem értő urak számára túlságosan hosszadalmas lett volna beszédemet végighallgatni anélkül, hogy tudnák, miről szól. Nem tehettem egyebet: bele kellett nyugodnom az elnök határozatába s kívánságának eleget kellett tennem. Rámbízták, hogy előadásomat milyen szakaszoknál szakítom félbe, de beszédem folyamán mégis vagy ötször a francia nyelv ritmusából át kellett térnem az angolra, majd vissza a franciára, ami bizony erősen fokozta azt a szellemi megterhelést, amelyet amúgy is viselnem kellett. Istennek hála, ezt a nehézséget is sikerült leküzdenem és pedig olyannyira, hogy ezáltal előadásom gondosan felépített egysége nem szenvedett és nem vált érezhetővé beszédem erejének ellankadása sem. Csak az emlékezetes nap délutánján, amikor már elült a cselekvés által kiváltott idegizgalom, vett erőt rajtam a fáradtság —

igaz, hogy oly mértékben, amint azt sem azelőtt, sem azután sohasem tapasztaltam.

Fejtegetéseim nagy részben annak a megállapításnak voltak szentelve, mennyire elhibáztak etnográfiai szempontból a Trianon-szerződés területi rendelkezései; hogy az erre vonatkozó rendelkezések egy része a nemzetiségi elvnek — amit pedig cégérnek használnak — egyenesen arculcsapását jelenti. Mialatt mindezt angol nyelven elmondtam, Lloyd George egy cédulát juttatott el Clemenceauhoz, amelyet ez utóbbi, bár látható kedvetlenséggel, de mégis, igenlő fejbólintással Lloyd George felé, nyugtázott. Kíváncsi voltam, mit jelent ez a közjáték, ám csak előadásom befejezése után kaptam meg erre a felvilágosítást. Mikor ugyanis befejeztem mondanivalómat, Clemenceau Lloyd George-nak adta meg a szót, mire utóbbi felszólított, hogy a beszédem folyamán a nemzetiségek elosztásáról adott magyarázatokhoz — különösen a Magyarországtól elszakított területeken élő magyarokra vonatkozólag — fűzzek még hozzá némi részletesebb felvilágosítást.

Most már értettem, miért érintette kellemetlenül Clemenceaut Lloyd George cédulája; ezzel a közelebbi adatokat kérő felszólítással ugyanis némileg megdőlt az az elv, hogy viszonyválasznak, illetve vitának helye nem lehet. Szerencsére jóelőre felkészültem az ilyenfajta kérdésekre: nálam volt Teleki Pál kitűnő etnográfiai térképe Magyarországról s ezzel a kezemben oda léptem Lloyd George helyéhez; az összes főmegbizottak ugyancsak odasiettek és a térkép felett összebújva hallgatták magyarázataimat. Ezek nyilván némi kételyeket ébreszthettek bennük ama viviszekció észszerűsége tekintetében, amelynek, megfelelő előzetes anatómiai ismeretek híján, szegény hazámat alávették. Lloyd George még odasúgta nekem: «You have been very eloquent». (Nagyon ékesszólóan beszélt.) Mire én azt feleltem: «If there was any eloquence at all, it was not mine but it was the eloquence of facts». (Ha szavaim ékesszólóak voltak, úgy ez nem az én érdemem: maguk a tények beszélnek ékesszólóan.)

Valóban tudomásomra jutott, hogy angol és olasz oldalról az ülés vége után meglehetősen éles meg jegy-

zések hangzottak el, kifogásolva azt, hogy abba a kellemtelen helyzetbe hozták őket, mintha ők is részesei lennének ilyen durva szerkezeti hibáknak; sőt Nitti az esztelen rendelkezéseknek bizonyos megváltoztatására irányuló komoly kísérletet is tett. Végül azonban neki is meg kellett hajolnia amaz érvelés előtt, hogy a tervezett békeszerződések egész kártyávéra összedőlne, ha bármilyen változtatásba belemennének.

Amikor szerencsésen eljutottam volt francia-angol fejtegetéseim végére és az udvariasság kedvéért az olasz delegációhoz is intéztem néhány szót anyanyelvükön, Clemenceau rövid beszéddel fordult hozzám: ennek csaknem barátságos hangja ugyancsak ellentétben állott az ülés elején tanúsított magatartásával.

«Elnök úr meggyőződhetett arról, — körülbelül ezeket mondotta — milyen feszült érdeklődéssel követte a Legfőbb Tanács összes tagja fejtegetéseit; bizonyára nem várja tőlünk, hogy most nyomban állást foglaljunk az ön közléseivel szemben. Ám legyen meggyőződve, hogy fejtegetéseit a leggondosabb és legtüzetesebb megfontolás tárgyává fogjuk tenni. Különben is várjuk a magyar delegáció írásbeli válaszát az önökkel közölt szerződési pontokra s felkérjük, tudatná velünk, milyen időn belül számíthatunk a viszonyválaszra.» Négyheti időtartamot kértem, amit rögtön meg is adtak.

Ezzel véget is ért az a délelőtt, amelynek folyamán nyilvános pályám legkeservesebb óráit éltem át.

Kétségtelen, hogy a számottevő körökben általában kissé kedvezőbb légkör volt kialakulóban: ez a mi közvetlen, az antanthoz tartozó környezetünkben is határozottan érezhetővé vált. Azonban a párizsi sajtóban ennek semmi nyomát sem találtuk. Amit a lapok a fent leírt ülésről közöltek, az nyilván félhivatalos forrásból eredt. Bizonyos mértékig elismeréssel emlékeztek meg nyelvtudásomról, de ami fejtegetéseim meritumát illeti, e felett néhány gúnyos, általános, megjegyzéssel átsiklottak.

Arra, hogy a francia sajtó missziónkkal szemben ellenséges magatartást tanúsított, igazán kár volna a szót vesztegetni, mert hiszen ezt már maga a helyzet hozta magával. Azonban, hogy mennyi gonddal készí-

tették elő az ellenséges hangulatot, az kitűnik a következő, csaknem hihetetlenül hangzó példákból. 1907-ben — vagyis 13 esztendővel azelőtt — egy Berlinben megtartott interparlamentáris gyűlés alkalmából, valamelyik banketten tréfás pohárköszöntőt mondtam, amelyben többek közt kifejtettem, hogy, ha a holdban lakó ember rövid időre lerándulna a földre s megtudakolná, vájjon az úgynevezett világnyelvek melyikét kellene elsajátítania az általános orientálódás céljából, úgy én neki okvetlenül a német nyelvet ajánlanám, mert, tekintettel a német szellem nagy befogadóképességére, ez a nyelv tárja fel a legjobb fordítások révén a többi nemzetek kulturális teljesítményeihez vezető kapukat.

Most — ismétlem: 13 esztendő után — ezt a beszédet olvasta fejemre a párizsi sajtó, bizonyítékaul túlzott németbarát voltomnak! Azonban még meglepőbb volt a párizsi sajtónak utalása egy általam elmondott, ugyancsak tréfás jellegű pohárköszöntőre, amely, sok évvel a háború kitörése előtt, Budapesten hangzott el s amelyben a Statisztikai Hivatal akkori elnökét, Vargha Gyulát aposztrofáltam. Valamilyen évforduló kapcsán kedélyes baráti lakomára gyűltünk össze: pohárköszöntőm folyamán megjegyeztem, hogy Vargha, aki melleleg jónevű lírai költő is volt, hazafiassága hevében még a száraz számoszlopoknak is költői lendületet tud adni. Erről & beszédről már egészen megfeledkeztem volt s mint villámcsapás derült égből hatott rám, amikor anno 1920-ban nyomtatásban vizontláltam azt a párizsi sajtó hasábjain. Régóta feledésbe ment, annakidején is jelentéktelen kiszólásoknak ez a kiásása jellemző arra a légkörre, amelyben élnünk kellett.

Ezidőszerint Franciaországban egyéb teendőnk már nem akadt: a részletes viszonzászt, amellyel a velünk közölt békefeltételekre reflektálnunk kellett, éppúgy — sőt jobban — kidolgozhattuk Budapesten is. így tehát tíznapi tartózkodás után január 18-án elindultunk hazafelé.

Budapestre való megérkezésünkkor a pályaudvaron fogadott a kormány valamennyi tagja, valamint Horthy tengernagy, — akkor még nem mint államfő, de mint az összes magyar haderők főparancsnoka — továbbá be-

láthatatlan embertömeg. A békefeltételek hivatalos közlésére az egész város fekete zászlódíszbe öltözött: az üdvözlőbeszédekben, tevékenységünk meleg elismerése mellett, kifejezésre jutott a reménytelenség keserű érzése, amaz alaptalan bizakodás visszahatásaként, amely még rövid idővel azelőtt az emberek szívét eltöltötte. Most azután nekünk kellett ezzel a másik, ugyancsak szélsőséges felfogással szembeszállanunk: válaszbomban az elhangzott hivatalos üdvözlőbeszédekre egyenesen fel is szólítottam az erre illetékeseket, hogy távolíttassák el a fekete zászlókat s hogy a béke delegáció további munkáját, amely csak most érkezik majd el döntő stádiumába, férfias, nyugodt magatartással támogassák.

Mi pedig rögtön hozzáláttunk a munkához. A helyzetet megtárgyaltuk a különféle politikai pártokhoz tartozó notabilitásokkal; a nyilvános élet összes ágaiból kiválogatott szakemberek segítségével összeállítottunk egy kötetekre rúgó, minden részletre kiterjedő kimutatását a velünk közölt békeszerződés-tervezetben foglalt igazságtalanságoknak és esztelen intézkedéseknek. Február 12-én azután elindultunk második párizsi utunkra s mindjárt megérkezésünk után átnyújtottuk terjedelmes elaborátumunkat a Legfőbb Tanácsnak. Ennek megtörténte után nem maradt számunkra más tennivaló, mint Neuillyben megvárni, amíg benyújtott kimutatásaink áttanulmányozása után megtörténik a Legfőbb Tanács részéről a végleges döntés.

Március 31-éig vártunk.

Ami ezalatt a másfél hónap alatt lejátszódott, az a trianoni szerződés előjátékának történetéhez tartozik s nagyrészt mind a mai napig nem érett meg a nyilvánosság számára. Itt tehát csupán arról akarok beszélni, ami anekdotikus jellegű s alkalmas a helyzet pszichológiai részének megvilágítására.

A magyar béke delegáció, mint említettem, rengeteg etnográfiai, földrajzi, történelmi, pénzügyi, közgazdasági, vízrajzi anyaggal, valamint egyéb műszaki kimutatással bőven ellátva érkezett vissza Párizsba, helyesebben Neuillybe. Ismét elfoglaltuk előbbi internáltságunk színterét, azonos feltételek mellett, mint első látogatásunk alkalmával, vagyis a Párizssal való, bármilyen for-

mában történő érintkezés szigorú tilalma mellett. Megtörtént, hogy egy francia hölgy, aki egykor Lers Vilmosnak, a kereskedelmi minisztérium államtitkárának, békedelegációnk egyik tagjának házában mint nevelőnő volt alkalmazva, most pedig mint családanya élt Párizsban, megpillantván az ismerős nevet a lapokban, Neuillybe sietett, hogy meglátogassa hajdani növendékeinek édesatyját. De hiába: nem engedték be s Lers Vilmost nem is láthatta. Ez csak egy kiragadott példa, bizonyítékául annak, mily változatlan szigorral kezelték a minket a külvilágtól elszigetelő elv keresztülvitelét. Így tehát, amikor letelt az a rövid időszak, amikor az irányunkban látszólag megenyhült hangulat hatása alatt kissé fellelegzettünk, megint csak visszaestünk abba a fekete pesszimizmusba, ami első párizsi utunkra elkísért. Ehhez járult még a helyzet által ránkerőszakolt passzivitás. Semmi dolgunk sem volt; egyre csak azt lestük, milyen lesz az a válasz, amelyet az általunk benyújtott kritikai fejtegetésekre kapunk: még azt sem mertük kívánni, hogy a döntés hamar történjék meg, ellenkezőleg: a válaszadás elodázását jó jelnek kellett tekintenünk, mert hiszen így legalább még abban reménykedhettünk, hogy a felhozott bizonyítékokat komoly megfontolás tárgyává teszik. Mindennapi tanácskozásaink folyamán azon törtük a fejünket, vajjon mit tehetnénk még ügyünk érdekében? Minden elképzelhető alkalmat felhasználtunk arra, hogy egyik vagy másik speciális kérdésben jegyzéket intézzünk a Legfőbb Tanácshoz — ám legtöbbször anélkül, hogy csak válaszra is méltattak volna. Kivételt csupán egy terjedelmes memorandum képezett, amelyet személyesen intéztem a köztársaság újonnan megválasztott elnökéhez, Dechanelhez, akivel valamikor jó viszonyban állottam: ebben a memorandumban igyekeztem Magyarország feldarabolásának következményeit a speciálisan francia érdekek tekintetbevételével feltárni s abban a kitüntetésben részesültem, hogy annak átvételét legalább nyugtázták. Emberi szempontból egy másik eset talán nem érdektelen s bizonyára örvendetes. Ugyanis kéz alatt hírt kaptam arról, hogy a Romániához csatolt Temesvárott élő barátaim legrégebbje egészen szokatlan üldöztetésnek

van kiteve, sőt még azzal is fenyegetik, hogy esetleg haditörvényszék elé kerül. Erre személyes levélben fordultam Clemenceauhoz: hivatkozva emberséges voltára, közbenjárását kértem barátom érdekében. Választ ugyan nem kaptam, de mégis fel kell tennem, hogy az intervenció megtörtént, mert az említett üldöztetés egy csapásra megszűnt.

Delegációnk egyes tagjai, akiknek személyes összeköttetések voltak Párizsban, levélben érintkezésbe léptek ismerőseikkel s ez úton adtak egymásnak találkát a Bois de Boulogneban. Nagyon büszkéek voltak, hogy ily módon mégis sikerült az internáltság kordonját áttörniök, bár ezek a titkos összejövetelek semmiféle haszonnal nem jártak, legfeljebb azzal, hogy a francia belpolitika eseményeiről tisztább képet nyertünk, mint amilyent magunknak az újságok lévén alkothattunk volna. Itt mindjárt el is mondom ezeknek a finoman szőtt összeesküvéseknek humorisztikus utójátékát. Amikor feladatunk elvégzése után Párizst március végével, most már véglegesen, elhagytuk, hogy visszatérjünk hazánkba, csupán a későbbi párizsi magyar követ, Praznovszky maradt ott az esetleges, még elintézetlen részletkérdések lebonyolítására. Egy szép napon megjelent nála katonai főfelügyelőnk, a már többször említett Henry ezredes és mosolyogva átnyújtott neki egy ív papírost a következő szavak kíséretében: «Vous trouverez ici, mon cher M. de Praznovszky, la liste de toutes les personnes auxquelles vous avez donné rendez-vous au Bois de Boulogne; ce n'est pas un reproche que je vous fais, lóin de la, mais je ne voudrais pas que vous nous preniez pour des imbéciles». (Íme, kedves Praznovszky úr, mindazoknak a személyiségeknek a listája, akiknek találkát adtak a Bois de Boulogneban: nem szemrehányásképpen mondom, dehogyis! csak éppen nem szeretném, hogy annyira együgyűeknek tartsanak bennünket.) Nyilván még sokkal szigorúbb ellenőrzés alatt állottunk, mint ahogyan azt gondoltuk.

Nagy meglepetés volt tehát számunkra, amikor egy szép napon két Párizsban élő honfitársunk, dr. Hal-

mos Károly és Semsey Andor, — később a magyar diplomáciának tagja — Henry ezredes vezetésével megjelent tanácskozási szobánkban: egyben közölték velünk, hogy ez a két úr bármikor bejöhethozzánk. Vájon mi történhetett? A francia Haute Financé köreiben mozgalom indult meg egy Magyarországgal való nagyszabású gazdasági együttműködés megteremtésére. A terv komoly voltát az is bizonyította, hogy ennek az akciónak központjában a Schneider-Creuzot cég állott, amelyet Franciaország befolyásos politikai körei pártfogoltak s amely még a Quai d'Orsayn is oly mértékű támogatásnak örvendett, hogy kedvéért még az internálttábor kapui is megnyíltak. Halmos doktor maga is összeköttetésben állott a jelzett pénzügyi csoportokkal és biztosra vehető volt, hogy ezek minden befolyásukkal majd arra törekszenek, hogy elérhessék a Magyarországra reáerőszakolt békefeltételek enyhítését.

Ettől a perctől fogva Párizs környékén való tartózkodásunknak jellege teljesen megváltozott. Delegációnk egyes tagjainak most már gyakrabban megengedték, hogy Párizsba ránduljanak; sőt még a Quai d'Orsayval is közvetlenül érintkezettek. A magyar kormány utólagos beleegyezésével én ezekre a párizsi kirándulásokra Csáky Imre, majd Bethlen István és Teleki Pál grófokat jelöltem ki, pénzügyi szakembereink bevonásával. Ami engem illetett, jobbnak véltem magamat a megbeszélésektől távol tartani. Ezek messze belenyúltak a nyárba, amikor a magyar béke delegáció már régen megszűnt. Jelen feljegyzéseimnek keretébe nem illik bele annak feltárása, hogy ezek a tárgyalások milyen reményekre jogosítottak fel s hogy később miért váltak mégis semmivé. De második Neuilly-i időzésünk tartamának nagy részét mégis ezeknek a tárgyalásoknak nyomában keletkezett jobb, reményteljesebb légkör töltötte be, amelynek az áramlatát úgy szívtuk magunkba, mint fülledt levegőjű, zárt helyiségből hirtelen a szabadba jutott ember a friss levegőt. Emlékszem, hogyan éledt fel bennünk újra a humor iránti érzék; hogyan rándultak Párizsba delegációnknak egyes tagjai az idényben gyakori hangversenyek valamelyikének meghallgatása céljából anélkül, hogy a fel-

ügyeletükkel megbízott hatóságok akadályt gördítettek volna útjukba. A kötelező detektív ugyan elkíserte őket a város egy meghatározott pontjáig, de azon túl barátaink visszanyerték mozgásszabadságukat, egészen a Neuillybe való visszatérés előre megbeszélte időpontjáig. Jómagam csak akkor éltem azzal a lehetőséggel, hogy rendőri felügyelet mellett Párizsba ránduljak, amikor heves fogfájás gyötört. Ha jól emlékszem, ez tartózkodásunk első felében, március eleje körül lehetett. Engem a detektív még a fogorvoshoz is elkísért: az előszobában várta meg a műtét befejezését, hogy aztán ismét védő szárnyai alá vegyen. Akkor már erősen tavaszodott s miután csak meleg télikabátot hoztam magammal hazulról, felhasználtam az; egyik ilyen kirándulást arra, hogy valamelyik nagy párizsi áruházban — ha, jól emlékszem a Bon Marchéban — egy tavaszi felöltőt szerezzek be magamnak. Természetesen a detektív oda is elkísért} s nem akadt sürgősebb dolga, minthogy jobbra-balra megsúgja a különböző osztályok kiszolgáló személyzetének, hogy ki vagyok. Ennek aztán az volt a következménye, hogy mire a kabátosztályba értem, már egész csoport kíváncsi vett körül: nyilván saját szemükkel akartak meggyőződni arról, hogy a Boche-nak van-e emberi ábrázatja és némileg civilizált modora. Ez a hízelgő érdeklődés azonban semmiképpen sem befolyásolta kedvezően az üzleti tranzakciót. Igyekeztem az egészen mihamarabb túlesni s így aztán olyan felöltő birtokába jutottam, amely sehogyan sem illett rám s amelyet a Danaidák kabátjának kereszteltem el, mert a zsebek helyén, ott, ahol zsebkendőmet szoktam tartani, megmagyarázhatatlan okokból jobbról-balról csupán egy-egy feneketlen nyílás tátongott; ezeken keresztül aztán egy csomó zsebkendőt vesztettem el, míg végre sikerült ezt a különös berendezést megszoknom. Ez a felöltő és az általa okozott érzékeny veszteségek különös derűtség tárgyául szolgáltak delegációnk tagjainak: számomra pedig ez a kabát jelentette különben éppen nem derűs tartózkodásunknak egyetlen kézzelfogható emlékét. Ebből a szempontból nézve a dolgot, ez a kabátügy jó példája a groteszk és komoly, hogy ne mondjuk tragikus események ama

furcsa összekeveredésének, amit mindenki, akinek az életében komoly napjai voltak, saját tapasztalatból oly jól ismer.

Amikor tehát március végével elhagytuk Párizst, mert a folyamatban lévő tárgyalások nem kívánták meg az egész delegáció jelenlétét és azokat részben Budapesten kellett lefolytatni, még mindig aránylag elég jó hangulatban voltunk. Az Entente-hatalmak válasza a békeajánlathoz fűzött megjegyzéseinkre elutazásunk után is még jó ideig váratott magára. A válasszal ugyanis azért késtek, mert nyilván azon töprengtek, vajjon lehetséges-e a békeszerződésnek az említett, kizárólagosan üzleti természetű tárgyalások kedvéért történő modifikálása, és ha igen, milyen mértékben és milyen formában lenne ez keresztülvihető. A magyar kormány mindenesetre sohasem leplezte, hogy csupán politikai koncessziók ellenében volna hajlandó gazdasági kedvezményeket nyújtani.

Annak a megállapítása, hogy ez az egész akció miért és milyen időpontban hiúsult meg végleg: bizonyára rendkívül érdekes fejezete lesz e kor történetének.

Amikor aztán ennek az akciónak sikertelensége nyilvánvalóvá vált, nem maradt egyéb hátra, mint ránkerőszakolt sorsunkat elfogadni. Felvirradt a Nemzetgyűlés ama tragikus ülésének napja, amelynek folyamán ratifikálni kellett a trianoni szerződést. Azok, akik a parlamentben résztvettek ezen az ünnepélyes ülésen, bizonyára sohasem fogják azt elfelejteni. Az esemény üzletszerű ridegsége még csak növelte annak megrázó hatását. A nemzetgyűlés kisebbsége tiltakozott a ratifikálás ellen és elhagyta a termet: a visszamaradt többség pedig néma maradt, amikor az elnök felvetette a kérdést, vajjon a gyülekezet hozzájárul-e a ratifikáláshoz. Az elnök, megállapítván, hogy ellenmondás nem hangzott el, kijelentette, hogy a ratifikálás megtörténnek tekintendő. Ekkor, ellenállhatatlan ösztöntől hajtva, az egész gyülekezet felállott és belekezdett a magyar nemzeti himnusz éneklésébe: a karzatok közönsége együtt énekelt a képviselőkkel; szem nem maradt szárazon. Ettől a naptól fogva a parlamenten, valamint az

összes nyilvános épületeken a zászlók állandóan félárbcra vannak eresztve.

Erőfeszítéseink hiábavalósága ezzel az aktussal mintegy meg volt pecsételve. Nagy dicsőségére válik népünknek, hogy ezért a kudarcért sohasem tanúsított neheztelést sem a békedelegáció, még kevésbbé annak vezetője, vagyis az én személyem iránt: sőt ellenkezőleg, éppoly nagyra látszott becsülni lelkes igyekezetünket, mintha azt siker koronázta volna. Ennek a népnek bizonyára megvannak a maga hibái — ám kétségtelen, hogy ezek közé semmiesetre sem tartozik az alantas gondolkozásmód: ez a nép át van hatva nobilis, nagyvonalú érzésektől. Majdnem azt mondhatnám, hogy a magyar nép lelke túlnő törékeny testén, amelybe belekényszerítették: igaz, hogy ez a nagy lélek aztán olyan teljesítőképességet kölcsönöz a testnek, amely messze túlhaladja a számokban kimutatható alapot. Életem alkonyának büszkesége és öröme, hogy 60 esztendőn keresztül legjobb meggyőződésem szerint, hűségesen szolgálhattam ezt a népet s hogy talán még továbbra is szolgálhatni fogom.

A fentiekben vázolt események lezajlása után újabb látogatásom Párizsban már a következő évben bekövetkezett s a légkör, amelyet ott találtam, még annyira hasonlított ahhoz, amely akkor uralkodott, amikor mint a békedelegáció elnöke voltam kint, hogy ennek az ecsetelése úgy hiszem, hozzátartozik a «Hogyan kötötték meg a békét a világháború után» című fejezethez. Csupán a légkörről beszélek, mert mindama külső formaiságok, amelyek a hadiállapot további fenntartására céloztak volna, — mint például a mozgásszabadság korlátozása stb. — természetesen ezúttal elmaradtak; aminthogy nyomban a trianoni szerződés életbelépte után kezdet fogtak velünk. Ez most már mindenkinek meg volt engedve — de, mint ezt csakhamar tapasztalhattam, nem mindenkiben volt meg erre a készség. — Azért jöttem Párizsba, hogy az akkor kialakulóban lévő Nemzetek Szövetségének valamelyik gyűlésén részt vegyek. Természetesen éltem az alkalommal s igyekeztem a politikai élet néhány vezetőférfiával érintkezésbe lépni, ami minden további nehézség nélkül sikerült is.

Legérdekesebbek voltak azok a beszélgetéseim, amelyeket az időközben a köztársaság elnökévé választott Alexandre Millerand-nal és M. Poincaréval folytattam: ez utóbbit tekintették akkor a szélsőséges nacionalisták vezérének. Paléologue utódjához, az irányunkban kevésbé barátságos érzéseket tápláló Berthelot-hoz is ellátogattam: ő volt tulajdonképpen Franciaország akkori külpolitikájának irányítója. Mindezek az urak rendkívül udvariasan fogadtak, de a velük folytatott beszélgetések mégis alkalmasak voltak a talán még bennem szunnyadó utolsó illúzióknak szétrombolására. Valamennyien a nemrég megkötött békeszerződéseknek megváltozhatatlanságát hangoztatták és azt, hogy Magyarországnak bele kell törődnie sorsába. Ez nem lepett meg és éppen azért nem is tett rám különösebb benyomást. Legleplezetlenebbül Raymond Poincaré fejezte ki magát. Társalgásom vele vagy egy óra hosszat tartott s miután ő abban az időben semmiféle hivatalos állást nem töltött be, fesztelenebbül beszélhetett s az egész vonalon lehetővé tette a nyílt eszmecserét. Valóságos vita indult meg köztünk a háborús felelősség kérdéséről s végül a beszélgetés abban a mondatban kulminált, amit az ő sajátos éles hangsúlyozásával intézett hozzám és amely szó szerint emlékezetembe vésődött: «Toute la question tient en ceci: la Hongrie a-t-elle pris définitivement son parti d'accepter sans[®] esprit de retour la situation qui lui a été faite par le traité de paix; a cetté condition nous pourrons avoir d'excellentes relations.» (Az egész kérdés abban áll, vájjon Magyarország végleg elhatározta-e, hogy minden hátsó gondolat nélkül elfogadja azt az állapotot, amelyet a békeszerződés teremtett számára: ezen az alapon kitűnő viszonyban lehetünk egymással.) Miután nyilvánvalóan választ várt tőlem, a következőket — csaknem szósz szerint idézem — mondtam neki: «M. Poincaré — mire való volna a hazudozás? hiszen úgysem hinne nekem: tehát nem, Magyarország sohasem nyugodhatik bele azokba az igazságtalanságokba, amelyeket ellene elkövettek; az, amit bizonyossággal leszögezhetek, csupán annyi, hogy nálunk senkisémm gondol a régi állapotok erőszak útján való visszaállítására.» Nem hallottam

egészen világosan, hogy Poincaré erre mit válaszolt — de valahogy így hangzott: «Mindig ugyanaz a nóta ...» és ezzel már búcsúztam is attól a férfútól, akit, dacára száraz modorának, mindig nagyra becsültem. Ezek a félhivatalos megbeszélések teljesen simán, bizonyos¹ rendszerességgel folytak le; még mindig a magyar béke-delegáció elnökét látták bennem, tehát valakit, aki, hogy úgy mondjam, diplomáciai immunitást élvez. Ellenben egészen másként alakultak a dolgok, amikor először érintkeztem nem hivatalos személyiségekkel, akik velem együtt részt vettek a Népszövetségi Liga ülésein; köztük olyanokkal is, akikkel az évek során már ismételten találkoztam volt az interparlamentáris konferenciák során s akiknek egy részéhez baráti kapcsolatok fűztek. Ilyen vonatkozásban elsősorban az időközben elhalálozott d'Estournelles de Constant szenátort említem, akit hajdan vendégül is láttam Eberhardon és aki, valahányszor az utolsó háború-előtti években Párizsba látogattam, a legszívélyesebb fogadtatásban részesített. Abban az időben mindig úgy tudta intézni a dolgokat, hogy vendégszerető házában olyan politikai személyiségekkel találkozhatnék, akik iránt különösebben érdeklődtem. Mindezekre visszaemlékezve most is, mit sem sejtve, kinyújtott kézzel siettem feléje — ám ugyancsak fagyos fogadtatásra találtam: mintegy vonakodva, kelleetlenül fogadta kézfogásomat és barátságos üdvözlésemre csupán az elkerülhetetlenül szükséges szavakkal válaszolt; éppen hogy megmaradt az udvariasság keretein belül. Egy másik régi ismerősömnél pedig világosan láttam kínos manővrőzését, amellyel igyekezett kitérni a velem való találkozásnak: mondhatom, eléggé kényelmetlenül éreztem magamat. Ugyanaz nap délutánján d'Estournelles de Constant mégis úgy érezhette, hogy irányomban való viselkedésének valamilyen magyarázatát kell adnia; ezt az alapjában véve jó, nemes gondolkodású embert nyilván bántotta az, hogy egy régi barát iránt ilyen — szerinte a helyzet által parancsolt — magatartást kelljen tanúsítania. Hozzám lépett mondván, hogy a köztünk régente fennálló jó viszonynak úgy érzi tartozik azzal, hogy magyarázatát adja a most irányomban kötelező

magatartásának: nem viselkedhetik másképp, mert hiszen én voltam a háború felidézőinek egyike, valamint a legvadabb háborús uszító. Erre a meglepő vádra csak a következőket tudtam válaszolni: «Ami a háború felidézésének vádját illeti, úgy erre nézve páratlan alibi felett rendelkezem: ugyanis éppen abban az időben, amikor Szerbiának elküldtük az ultimátumot, én Belgium egyik tengeri fürdőhelyén tartózkodtam. Már most, ha csak sejtelmem is lett volna a bekövetkezendőkről, akkor bizonyára ez lett volna az utolsó hely, amelyet üdülés céljából éppen akkor magamnak kiszemelek. Ami pedig a háborús uszítást illeti: készségesen bevallom, hogy amikor már el volt vetve a kocka és az összecsapás elkerülhetetlenné vált; szóban és írásban, bel- és külföldön egyaránt mindent elkövettem, hogy a döntő küzdelemben fokozzam népem energiáját és lelkesedését. Vájjon d'Estournelles ezt a magatartásomat háborús uszításnak minősíti-e, nem tudom: azt azonban tudom, hogy hasonló körülmények között ő ugyanígy cselekedett volna. D'Estournelles szemelláthatóan megdöbbsent, de még sem adta meg magát s én további közeledési kísérletet már igazán nem tehettem. Ez a közeledés aztán következő találkozásunk alkalmával, az Interparlamentáris Unió egyik tanácsülésén, mégis csak megtörtént, amikor is rokonszenve és nagyrebecsülése minden jelével valósággal elhalmozott. Valahányszor erre alkalom nyílt, tőle telhetőleg igyekezett javaslataimat támogatni, vagyis első találkozásunkkor tanúsított rideg magatartását jóvátenni anélkül, hogy egyenesen kimagyarázkodásokba kelljen bocsátkoznia. Én természetesen belementem a hallgatólagos kiegyezés eme formájába: hiszen jól tudtam, hogy a háborús pszichózis még milyen mélyen gyökerezik a lelkekben s tudatában voltam annak is, mily fontossággal bír — úgy politikai, mint személyes szempontból nézve — az egykori kapcsolatoknak új rafelvétele.

Ezeket a személyes emlékeket érdemesnek tartottam feljegyezni, mert élesen megvilágítják az 1919—1920-as években, a békeszerződések napjaiban uralkodó háborús pszichózist és, ennél fogva, az egész békeszer-

kezetnek valódi jellegét. Azonban egyidejűleg azt is meg akarom állapítani, hogy a következő években éppen nekem adatott meg az, hogy úgy alkalmi nemzetközi összejövetelek — mint pl. nemzetközi konferenciák, Népszövetségi Liga, különféle ülések stb. — mind a Nemzetek Szövetségének időszaki ülésein, melyeken hazám képviselőjében nyolc esztendő óta résztveszek, tanuja lehessen ennek az érzelmi antagonizmusnak egyre jobban érvényesülő csökkenésének. Merem állítani, hogy a továbbra is fennálló politikai ellentéteket most már nem mérgezik el személyes természetű ellenszenvék. Sőt, lassanként személyes kapcsolatok is létesülnek, amelyek majd megkönnyíthetik az objektív nehézségek békés megoldását. Bármit is hoznak fel a Nemzetek Szövetsége ellen — s nem tagadom, hogy tevékenységében még sok kifogásolni való akad — mégis, már magával azzal a ténnyel, hogy alkalmat nyújt nemzetközi megbeszélésekre, oly nagy szolgálatot tesz a népek kibékülésének érdekében, amelyet ma végső kihatásaiban még csak felbecsülni sem tudunk. Eszerint bármilyen nagyok is ma még az ellentétek és nehézségek, mégis azt remélem, hogy belátható időn belül meg fog jelenhetni ennek a fejezetnek a folytatása, azonban akkor már ezzel a címmel: «Hogyan kötötték meg az X. esztendőben az i g a z i békét.»

VIII. FEJEZET.

AZ ÖREGSÉGRŐL.

Szerénytelenség nélkül elmondhatom, hogy erről a témáról joggal beszélhetek. Képes vagyok-e, — vagy, hogy nagyobb általánosságban szóljak — képes-e egyáltalában az ember 87 éves korában a múlt eseményeit a jelen s a jövő megvilágításában szemlélni, mert hiszen csakis ezáltal elevenedhetnek meg igazán? Kiterjed-e a szervezetnek a magas korról járó elkerülhetetlen, folytonos gyengülése összes képességeinkre s vajjon milyen mértékben? Vannak-e az aggkornak olyan vívmányai, amelyek kiegyenlítőleg hatnak s amelyek következtében az öregséget az emberiség életében önálló értéktényezőnek tekinthetjük?

Nyilvánvaló, hogy ezekre a kérdésekre nem találhatunk általánosságban helytálló választ; itt is érvényesiek ugyanazok a korlátozások és fenntartások, amelyek szem előtt tartandók akkor is, ha nagy általánosságban például a fiatalságról beszélünk — mert, akár csak a fiatalság, az öregség sem egyforma. Az ember fejlődésének minden korszakában az egyéni vonások épp olyan fontosak, mint az általánosak. Igyekezni fogok a kettő között párhuzamot vonni: kiinduló pontul azonban mégis csak személyes tapasztalataim — saját öregségem — szolgálhatnak.

Ennélfogva csak olyan megöregedésről beszélhetek, amelynél testi dekadencia csak a 80. esztendő betöltése után jelentkezett, de még akkor sem betegség avagy szenvedés formájában. Hogy ez a fizikai hanyatlás miiben állott, arra rájöttem akkor, amikor Egyip-

tomból hazajövet néhány napot Taorminában töltöttem. Három évvel ezelőtt ugyancsak pár hétig tartózkodtam ott, amikor is minden különösebb megerőltetés nélkül járatlan utakon való meredek kapaszkodásokkal összekötött kirándulásokon vettem részt. Ez most már nem ment: sétáimon inkább a kényelmes utakat kerestem és, ha izomzatomra nehezebb munkát róttam, ha küzdenem kellett, hogy megőrizzem testi egyensúlyomat, akkor bizony szorongó érzés fogott el. De ez volt minden.

Olyan ember számára, akinek életében a szellemiek mindig nagyobb szerepet játszottak, mint a sport és a testgyakorlatok, ez nem bír nagy jelentőséggel, mert hiszen ama fizikai erőkben, amelyek a szellemi élvezetekhez vezetnek, — nagy művészi benyomásokhoz, különösen pedig a zenében való elmélyedéshez, ami életemben oly nagy szerepet töltött be s még ma is betölt — nem észlelhető hanyatlás. Sőt, azt mondhatnám, hogy ezek a benyomások abban a mértékben váltak mind erősebbé, amilyen mértékben csökkent a test külső tevékenysége.

Fordítsuk tehát figyelmünket kizárólag a szellemi életre s vegyük vizsgálat alá tevékenységet az életnek ebben az utolsó szakában. Vájjon észlelhető-e hanyatlás az egész vonalon? Vájjon van-e még egyáltalában értéke az öreg embernek, képes-e még hasznos eredményeket felmutatni?

Itt már megint lehetetlen volna általános érvényre bíró választ adni; ez az egyéni esetek szerint változik s az egyén, mint saját tapasztalatainak tanuja, csupán ezekről számolhat be. Hogy azután ezek a tapasztalatok objektíve mennyit érnek, annak a megítélése másokra tartozik.

Ezzel a fenntartással merem állítani, hogy, ami engemet illet, a legkevésbé sem érzem azt, mintha befogadóképességem csökkent volna; mindenféle gondolatot, még egészen újszerű eszméket is magamba tudok fogadni; megértem azokat és pontosan kifejezésre is tudom juttatni. Majdnem azt mondhatnám, hogy most világosabban látok, széles eszmeköröket jobban át tudok tekinteni, mint bármikor ezelőtt. Állandó szellemi

foglalkozás, bármilyen természetű legyen is az, soha sem okoz elfáradást, de sokkal inkább élesztően hat, ami fokozott testi jólétben is kifejezésre jut. Ez különösen áll filozófiai elmékedésekre; számomra, a sajnálatraméltó politikusra, az ilyen elmékedések valószínűs szellemi légfürdőt jelentettek: ilyenkor úgy érzem magamat, akárcsak a városi lakos, amikor kimelekül a hegyek közé, avagy a tengerpartra. A filozófiában való elmélyedés pályámon is segítségemre volt, mert fokozta éleslátásomat és áttekintőképességemet. Erős zenei benyomások hasonlóan hatottak reám. Ha valamilyen szellemi torna előtt állottam, például heves parlamenti szócsata előestéjén, akkor erre legjobban úgy tudtam felkészülni, ha meghallgattam egy Beethoven-szimfóniát. Ez többet ért, mintha napokon keresztül dolgoztam volna. A zenét azért nevezném metafizikának, mert birodalma ott kezdődik, ahol megszűnik a kimondott, vagy akár csak elgondolt szó hatalma. Számomra a zene ma ugyanannyit — talán még többet — jelent, mint bármikor ezelőtt. A szellemnek ez a magasabb rétegekbe való menekülése sohasem ment könnyebben, sohasem bizonyult termékenyebbnek, mint öregkoromban. Lehet, hogy ennek oka az ember saját énjétől való, fokozatosan végbemenő felszabadulásban rejlik, ami a testi vitalitás csökkenésének a következménye. Közelebb érezzük magunkat az egész mindenséghez s a lelki szálak, amelyeit hozzáfűznek, mind erősebbekké válnak; ez az erő talán csak viszonylagos, — ezt nem merném eldönteni — de mindenesetre édes kárpótlást nyújt sok mindenért, ami különben talán hiányoznék.

Ennyit az aggkor szellemi képességeiről általában — ám miként nyilatkozik ez meg a gyakorlati életben, különösen annak politikai és társadalmi problémáival kapcsolatosan? Itt bonyolult, egyéni változatokban gazdag területre lépünk; nagy általánosságban a kérdést így tenném fel: milyen magatartást tanúsít az öreg ember azoknak a dolgoknak fejlődésével és változásával szemben, amelyek előtte játszódnak le? Vájjon képes-e azokat megérteni, velük megbarátkozni? Képes-e a fejlődés menetében tevékeny részt venni? Nos

hát: vannak, akik erre képesek, aminthogy olyanok is vannak, akik erre képtelenek, s tulajdonképpen itt van a határvonal: az egyik oldalon látjuk azokat az öregeket, akik megőrizték teljes életképességüket; a másikon azokat, akik már csak emlékek élő megtestesítői. Lehet, hogy ezek az utóbbiak képezik a szabályt. Horatius a különböző életkorokat ecsetelő nagyszerű vázlatában az aggastyánt így jellemzi: «Laudator temporis acti se puero». Dicsőíti azt az időszakot, melybe ifjúsága esett. Ilyen hajlammal bíró öreg ember nem bírja, vagy nem akarja megérteni, hogy minden megváltozik, hogy az életfeltételek más formát öltenek; mindent, ami új, rossznak tart, s igyekszik legalább saját személyében attól elzárkózni, régi szokásaiból és gondolataiból mintegy védőbástyát emelve maga köré. Emellett retrospektív módon megmaradhat szellemileg jelentős egyéniségnek, akit érdekes megfigyelni, aki szeretetreméltó és barátságos is tud lenni mindaddig, amíg a gyűlölt újszerű jelen szele nem érinti őt; de már nem fejlődőképes — tehát voltaképpen már nem is él!

Az öregek egy másik kategóriájába tartoznak a megértők. De itt is rengeteg árnyalatot találunk: ezeket két alcsoportba foglalom. Az elsőbe azok tartoznak, akik ugyan elismerik a fejlődés elkerülhetetlen voltát, azonban ebben valami rosszat látnak, ami nekik szenvedést okoz; a másodikba azokat, akik tényleg résztvesznek a fejlődési folyamatban, a fiatalságra oly jellemző csalhatatlanság-érzés és leszólási hajlam nélkül, de inkább jóindulatú kritika szellemétől áthatva, ami közreműködésüket rendkívül értékessé teheti. Ugyanilyen kritikus szemmel nézik saját külön területüket is: tapasztalataikat. Ezek époly kevéssé nélkülözhetik a kritikát, mint az elméleti gondolkodás, miután az úgynevezett tapasztalatokon alapuló bölcsesség épügethét a kritikát, mint az elméleti gondolkodásmódhoz hasonló doktrinalizmussá: az ember könnyen abba a hitbe téved, hogy ugyanazok az okozatok mindig ugyanazokra az eredményekre vezetnek s nem veszi figyelembe azt a tömördek mellékkörülményt, amely a tényleges fejlődés menetét befolyásolja és pedig különböző idősza-

kokban különböző módon. Ennélfogva a tapasztalat gyakorlati alkalmazása ugyanannyi elővigyázatosságot és okosságot igényel, mint valamilyen elméleti igazság alkalmazása; azt az öreg embert, aki hivatva van a multat és jövőt összefogó híd felépítésében közreműködni, éppen az jellemzi, hogy tapasztaltságát mint a megismerés hathatós eszközét használja fel s nem sülyed annak rabszolgájává. Ha a munkát mások végzik is el: az ő tanácsának mindenkor hasznát látják. De mégis: mi az oka annak, hogy egyes öreg ember megőrzi életfrissességét s még mindig hasznos tevékenységet képes kifejteni? Ezen a ponton talán az én esetemmel kapcsolatosan kereshetem a magyarázatot, mert azt hiszem, hogy én csakugyan az öregek élő csoportjához tartozom: szeretem azt a kort, amelyben élek, noha tudatában vagyok végzetes eltévelyedéseinek is; azt hiszem, hogy megértem a kor fejlődési törvényeit, melegen résztveszek életében anélkül, hogy ebben a tapasztalat által szerzett kritikus élelátás legkevésbé is feszélyezne. Azonban mért van ez így? Amikor erre a kérdésre válaszolunk, tekintsünk el azoktól a másodrendű tényezőktől, amelyek egyes esetekben a szellemi képességekre is kihatnak, habár gyakran ilyen kihatások döntő befolyással bírhatnak, mint pl. jó vagy rossz egészség, előnyös vagy hátrányos életkörülmények stb.; itt a kérdést kizárólag annak szerves oldaláról fogjuk tárgyalni s igyekszünk felállítani azt az általános érvényű törvényt, amely elhatározza azt, hogy az öregségben képes-e valaki befogadni az újat vagy sem: ebben a kérdésben a saját tapasztalataimból merített magyarázat látszik a legplauzibilisabbnak. Ha én, mint ahogyan az tényleg így is van, minden nehézség nélkül a most folyamatban lévő társadalmi evolúcióba be tudom magamat illeszteni, sőt kész vagyok ebben tevékenyen közreműködni, úgy ez minden valószínűség szerint onnan ered, hogy ez az evolúció összhangban áll korábbi szellemi irányzatommal: ennélfogva számomra nem jelent új fordulatot, amelylyel friss elhatározással meg kellene barátkoznom, de csupán haladást egy, már fiatal éveimben előttem lebegő cél felé, amely mindig is élt öntudatomban. Ez a

cél szociális kiegyenlítése volt mindannak, ami az emberi boldogságnak és méltóságnak szerves része, — nem pedig a természetes erkölcsi és szellemi felsőbbrendűség fejlődésének mesterséges úton történő megakadályozása, az ebből következő egyenlenségekkel egyetemben: ez valóban az emberiség pusztulásához vezetne. Ellenben olyan állapot eljövételét áhítoztam, amely mindenki számára emberi létet biztosít s mindenkinek egyforma lehetőségeket nyújt. Már közgazdasági tanulmányaim kezdetén, az úgynevezett klasszikus nemzetgazdaság virágkorában, még jóval mielőtt a tudományban érvényre jutott volna a társadalompolitikai irányzat, ellenszenves volt előttem az árunak az ember fölé való helyezése, mint ahogyan azt az akkori tanok hirdették: a végcélt a lehető legeredményesebb árutermeletésben látták s nem az általános legnagyobb jólétben. Igaz, hogy azt gondolták, hogy az utóbbi majd magától fakad az előbbiből, — ez azonban nem következett be. Ellenérzést váltott ki belőlem az is, hogy a munkabért, amely pedig gazdaságilag sokmillió embertársam sorsát határozza meg, állandóan mint a termelési költségek egy részét vették számításba s ennél fogva az alacsony munkabért — vagyis a dolgozó tömegek alacsonyabb életszínvonalát — a nemzetközi versenyképesség előnyös tényezőjének tekintették. Ezzel ellentétben előttem gazdasági-szociális gondolkodásom fejlődésének első pillanatától fogva az lebegett, hogy magát az embert, a gazdasági tevékenység valódi célját, ismét az őt megillető trónra helyezték, és pedig nem csupán egyes szerencséseket, de általában az embert, a tömegeket. Azóta úgy a tudomány, mint a politika ebben az irányban fejlődött s ez az evolúció még mindig nem ért véget: lehet-e azon csodálkozni, ha én minden belső erőlködés, minden nehézség nélkül lépést tudok tartani ezzel a fejlődéssel?

Így tehát én azt hiszem, hogy ebben rejlik a megoldása annak a kérdésnek, miért képesek egyes öreg emberek összhangban maradni a dolgok változó menetével: éppen azért, mert ezeket a változásokat már ifjúkorukban s mint érett férfiak is előre látták és kívánták — ennél fogva sem gondolat-, sem érzelmi-világuk

számára nem jelentenek újságot, nem teszik szükségessé megszokott gondolatmenetüknek megtagadását, sőt inkább megerősítik azt. Ilyenformán, amikor lépést akarnak tartani az új időkkel, nem kénytelenek megküzdeni az öregség ultrakonzervatív hajlamosságával, nem kénytelenek rég megszokott eszméket sutbadobni. Ellenben azok az öregek, akik meg voltak elégedve a régi állapotokkal s éppen ezért állandósítani szeretnék azokat, — ők bizony vajmi nehezen tudnak öreg napjaikban új mentalitásra szert tenni: ezek képviselik az öregek ama típusát, — s valószínűleg a többség ehhez a típushoz tartozik — akiket kellemetlenül érint minden változás.

De vájjon az élő öreg ember — mint ahogyan a fentiekben megkíséreltem leírni — tényleg tökéletes összhangba tudja-e hozni gondolatvilágát a fiatalabb nemzedékével? Bizonyára nem. Ami az evolúció lényegét és céljait illeti, úgy ez az Összhang tökéletes lehet: az öreg ember ezeket a célokat gyakran még világosabban, összefoglalóbban látja, mint a fiatalság, mert nem tör a végcél felé túlradó, bódult lelkesedéssel, de érett megfontolással halad a kitűzött úton s éppen ezért sokkal elfogulatlanabb kritikájában és inkább bír a kellő határok között megmaradni. Azonban gyakran hiányzik belőle a megértés a fiatalabb nemzedék módszerei és kifejezési eszközei iránt. Ők ugyanazon cél felé egészen más utakon haladnak: olyan okfejtések, amelyek az öregek számára megdönthetetlennek látszanak, a fiatalságra semmi hatással sincsenek és megfordítva. Ez éppen úgy áll a filozófiai kutatásokra, unint a művészet fejlődésére, vagy politikai törekvésekre. Éppen nem lehetne azt állítani, hogy a módszerek ilyen eltérésében mindig a fiataloknak van igazuk s hogy minden újítás egyértelmű volna a haladással, az emberiség szellemi kincsének gyarapításával: nagyon sok új dolog nem a haladás jele, de a dekadencia tünete, avagy múló eltévelyedés, amilyen átmeneti időszakokban gyakran zavarja a fejlődés menetét. Mindazonáltal számolni kell az új stílussal: felette ítéletet mondani nem hivatottak sem öregek, sem fiatalok, mert hiszen valamennyien érdekelt felek. Az ítélezést a jövőre kell

bízni. Az az árnyalati különbség, amely a régi generációt még a vele egy véleményen lévő ifjabb nemzedéktől is elválasztja, egyike azoknak az okoknak, amiért jónak láttam megállapítani, hogy a tevékeny élet terén az öreg ember szerepe inkább a tanácsadásban, a jóváhagyásban nyilvánuljon meg és nem magában a cselekvésben.

A cselekvés általában nem erős oldala az öregségnek. Szeretik az öregségnek szemére vetni a kezdeményezés, valamint az elhatározóképeség hiányát s valóban nehéz volna eldönteni, mennyiben jogosult ez a szemrehányás. Akaratlanul is felvetődik az a gondolat, hogy talán a testi erő csökkenése magával hozza az akaraterő ellankadását is. Akárhogy legyen is: az öreg emberben mégis gyakran több kitartás észlelhető, mint a fiatalokban. Tagadhatatlan, hogy nála az elhatározás frissesége már nem él olyan mértékben, mint — előnyös esetben — szellemi frissesége. Ha ebben a vonatkozásban összehasonlítjuk a különböző életkorokat, úgy azt mondhatnók, hogy az ifjúságban az akarat dominál: össze-vissza, megfontolás nélkül nyilvánul meg az akarat. Később, érettebb korban, helyreáll az egyensúly a megfontolás és az akarás között, míg aztán a magas kor megint megbontja az egyensúlyt, most már az akarat rovására. Az öreg ember semmit sem akar csupán temperamentumból: hogy valamit akarni tudjon, fel kell ébreszteni magában az akaráshoz szükséges akaratot. De nem áll-e ez is összhangban általános hivatásával? Ráerőszakolhatja-e akaratát eljövendő nemzedékekre az, aki valószínűleg maga már nem fogja megélni akaratának következményeit? Eltekintve egyes kivételes! esetektől, az öreg embernek nem ez az igazi hivatása: annak a bölcsességnek, amelyre hosszú élete folyamán szert tett, rendszerint fiatalabb agyvelőkön kell átszűrődnie, hogy aztán tetté váljék. Bizonyára ez a dolgok normális menete.

És ezzel befejezem, mert most már rá kellene térnem az öregség problémájának a belső életet legmélyebben érintő oldalára, ami pedig ennek az igénytelen fejtegetésnek keretében nem történhetné meg kellő alaposággal: arra az ellentétre célzok, amely az inten-

zív és gyakran termékeny életerő s a közeli vég könnyörtelen bizonyossága között fennáll. Vájjon nem vetődik-e sötét árnyék arra a barátságos képre, amelyet itt az élő öregségről festettem? Képes-e a még oly életképes öregség ellenállni a biztos elmúlás érzésének, nyomasztó befolyásának? Komoly kérdés ez, amelyre minden öreg embernek saját magának kell megtalálnia a feleletet. Az én válaszom a hívő keresztényé, akinek a vég új kezdetet jelent s a halál sötétsége csupán átmenetet az örök világosságba. Ez a meggyőződés hozza meg a léleknek azt a mélységes megnyugvást, amely lehetővé teszi, hogy boldogan élvezzük mindazt a jót és szépet, amit az öregség még számunkra tartogat s amellet lankadatlanul, örömmel végezzük a hivatásunkkal járó munkát, amíg majd maga az Úr emígy szól hozzánk: «Fiam, — elég volt!»

IX. FEJEZET.

APPONYI ALBERT GRÓF A NÉPSZÖVETSÉGI LIGA MEGHÍVÁSÁRA 1933. JANUÁR 28-ÁN BÉCSBEN MEGTARTOTT ELŐADÁSA.

Immár átment a köztudatba, hogy a Nemzetek Szövetsége súlyos válsággal küzd, olyan válsággal, amely erkölcsi tekintélyét és, mint realitást, az intézmény létét is veszélyezteti. Senki sem tagadhatná, hogy ez valóban így van; azonban magát a tényt nagyon különböző módon ítélik meg és pedig a különféle, jóelőre kialakult felfogások szerint. Vannak, akik egyáltalában nem hisznek abban a lehetőségben, hogy nemzetközi alakulatok hathatósan hozzájárulhatnának a béke fenntartásához s ezért elejétől fogva elutasító magatartást tanúsítottak a Nemzetek Szövetségével szemben; ezek most, tekintve a dolgok jelenlegi állását, felfogásukat igazolva látják és sokan közülük alig tudják palástolni efelett érzett kárörömüket. Azonban azok, akik hisznek az emberiség olyan evolúciójának szükségességében, amelynek folyamán az elsőbbségért való küzdelem helyébe a kölcsönös együttműködés elve és szelleme lép; akik tehát a Nemzetek Szövetsége gondolatában is ennek az evolúciónak egyik eszközét látják, de mindazonáltal éles szemmel figyelik mindazokat a nehézségeket, amelyek szükségszerűen felmerülnek, amikor a világnak ilyen alapvető megváltoztatásáról van szó, — másképpen gondolkodnak, ők a válságot, amely az eljövendő evolúciónak ezt az első kézzelfogható próbálkozását fenyegeti, ugyancsak aggó-

dalommal szemlélik, de egyúttal kívánják és remélik annak leküzdését s azt, hogy ezenfelül a válság lefolyásából hasznos tanulságokat vonhatnak le a jövőre nézve.

Szükségtelen külön hangsúlyoznom, hogy én ehhez a második kategóriához tartozom s ezért a tárgyhöz csupán ilyen szempontból szólhatok hozzá,

A Nemzetek Szövetségének jelenlegi válsága három súlyos kérdésben nyilvánul meg; ezekkel kapcsolatban mindeddig a Szövetségnek nem sikerült a hozzá fűzött várakozásoknak eleget tenni. Ez a három probléma a következő: a nagy keletázsiai konfliktus, a fenyegető világgazdasági helyzet és a fegyverkezés általános csökkentésének a kérdése. Nem szándékom a három kérdésben rejlő konkrét nehézségek tagolásába belemenni, miután, mint kormányom képviselőjének a Nemzetek Szövetségében, valamint a Leszerelési Konferencián, nekem ezekben a kérdésekben hivatalosan kell állást foglalom s nem érzem magamat feljogosítva arra, hogy tisztán személyes fejtegetésekkel elébe vágjak állásfoglalásomnak. Azonban mégis néhány szóval meg szeretném magyarázni azt, hogy ezek a kérdések milyen természetű vonatkozásban állanak a Nemzetek Szövetségéhez; megmagyarázni a kérdések jelenlegi állását, valamint fontosságuknak, hogy úgy mondjam, hierarchiáját.

A keletázsiai konfliktus véletlenül felvetődött probléma, mint ahogyan ilyesmi bármikor előfordulhat: igaz, hogy a legnehezebb fajtájú s legsúlyosabb jelentőségű problémák közé sorolható. Bizonyára felette dicséretes, ha a Nemzetek Szövetségének sikerül ilyen kérdésekben rendet teremtenie; viszont, ha ez olyan esetekben, amikor úgyszólván kozmikus erők ütköznek össze, mégsem sikerül, úgy ebből nem szabad azt a végkövetkeztetést levonni, hogy a Nemzetek Szövetsége haszontalan intézmény, melynek semmi értéke sincsen. Végre is egy klinikának híre, vagy egy orvosnak a tekintélye sem omlik össze, ha történetesen egyik vagy másik nagybeteg meggyógyítása nem sikerül: az, amit úgy a Nemzetek Szövetségétől, mint az orvostól feltétlenül megkövetelhetünk, csupán az, hogy az összes

rendelkezésre álló eszközöket lelkiismeretesen alkalmazza.

Ugyanez áll a Nemzetek Szövetsége szerepére a súlyos gazdasági világhelyzettel kapcsolatosan is: kell, hogy az általa kezdeményezett tanácsok, közvetítő és segélyakciók, mint olyanok, megfelelőek legyenek; hogy azután egyes államok botorságukban nem követik az útbaigazításokat s hogy ebből bajok származhatnak, — ezért nem lehet a Nemzetek Szövetségét felelőssé tenni!

Egészen más természetű a Nemzetek Szövetségének viszonya a leszerelés kérdéséhez: ugyanis már az Egyezségokmányban is le lett fektetve, hogy ennek a problémának megoldása képezi a Népszövetség egyik főfeladatát, sőt az is meg lett határozva, hogy milyen elvek alapján történjék a megoldás. Ez tehát a Nemzetek Szövetségének belső, szerves problémája, amelynek megoldására erkölcsi kötelezettséget vállalt és pedig a Paktum 8. szakaszában lefektetett elvek értelmében. Igaz, hogy ebben a problémában a siker vagy balsiker magába zárja a denni vagy nem lenni* kérdését is. Bizonyos elégtétellel állapíthatom meg, hogy a siker esélyei nagyban megnövekedtek az öt nagyhatalom határozathozatala következtében, amely elismeri az összes nemzetek teljes jogegyenlőségét ebben, valamint más kérdésekben: így csak az elfogultak állíthatják azt, hogy a Nemzetek Szövetsége ezen a téren már is csődöt mondott volna, noha az elismert elvek megvalósítása elé tornyosuló akadályokat még csak ezután kell majd leküzdenie.

Bizonyos fokig behatóbban szeretnék foglalkozni a Nemzetek Szövetségében a világevolúció mai állása mellett észlelhető szervi hibákkal, mert az egyes esetekben felmerülő nehézségeket rendszerint ezek okozzák. Az Egyezségokmány bevezető szakasza értelmében a Népszövetség van hivatva arra, hogy a nemzetek egymásközötti viszonyában biztosítsa az igazságosság elvének keresztülvitelét, a becsületességet és a jogtisztetelét, hogy ezáltal a békét szilárd, maradandó alapokra fektesse. E célból a paktum egyes cikkelyei megállapítják a Nemzetek Szövetsége szerveinek (Assem-

blée és Conseil) illetékességét, amelynek értelmében a népek között felmerülő kontroverziákban bizonyos döntéseket hozhatnak: azonban olyan esetekben, amikor a konfliktus alapja valamilyen jogi viszály, gondoskodás történt bírói döntésről, ami ugyancsak a Nemzetek Szövetsége szerveinek ellenőrzése mellett megy végbe. Előfordulnak egyes jogi viszályok, például a kisebbségi kérdésből kifolyólag, amelyekben a Népszövetségi Tanácsnak kell döntenie. Azonban a döntés célja mindenkor az, amit a Paktum bevezető cikkelye is leszegez: a népek egymásközötti viszonyában érvényt szerezni az igazságnak, a becsületnek és a jogtiszteletnek. Mindent az emberiségnek eme közös érdekének óhajtanak alárendelni, mert csak így lehet biztosítani az állandó békét.

Felvetődik azonban a kérdés, miként felel meg ennek a feladatnak a Nemzetek Szövetsége szerveinek összetétele: erre csak azt a választ adhatjuk, hogy bizony felette tökéletlen módon felel meg a célnak. Hogy ezen a ponton javulás állhasson be, a Nemzetek Szövetségének olyan szervek felett kellene rendelkeznie, amelyek kizárólag csak ő hozzá tartoznak és csakis a Szövetség érdekeit tartják szem előtt. Ilyen szervek azonban nem léteznek — nem is fognak létezni mindaddig, amíg nem sikerül a Mars-lakók közreműködését is megnyerni. Mert ezen a földön még a Nemzetek Szövetsége is csak olyan orgánumokat tud beállítani, amelyek egyúttal egyes népek érdekeit is képviselik: ezek, bármennyire is el legyenek telve az emberi kollektivitás gondolatától, mégis megmaradnak hazájuk érdekei képviselőinek: képtelenek érzelem- és gondolatvilágukkal elszakadni népüktől és természetesen mindenkor arra törekszenek, hogy nemzetüket szolgálják. Ennélfogva elkerülhetetlen, hogy a Nemzetek Szövetsége delegátusait, nemzetközi kérdésekben is, elsősorban ezek a külön érdekek befolyásolják. Ezeknél a delegátusoknál természetesen szó sem lehet tudatos kötelességmulasztásról, de az ember tudatalatt az összesség érdekeit is saját országának külön érdekei színezetében látja. Ha pedig ráeszmélünk a két különböző érdek esetleges konfliktusára, akkor a mai emberiség túlnyomó

többsége egyenesen kötelességének tartja, hogy hazája javát bármilyen más érdeknek föléje helyezze. Ugyanazok az emberek, akik felháborodással visszautasítanak azt a feltevést, hogy személyes előnyök kedvéért feláldozzák az igazság avagy a haza érdekeit, egészen rendbenlévőknek találják, hogy hazájuk boldogulását föléje helyezték a kollektív emberiség érdekeinek. Az önzés, amelyet, ha egyénileg nyilatkozik meg, szégyenletes dolognak minősítenek, a túlnyomó többség szemében «szentté» válik, amint a hazáról van szó.

A napjainkban uralkodó felfogás mellett a népek képviselőinek szerepét a Nemzetek Szövetségében ma még elsősorban az a törekvés jellemzi, hogy ennek az intézménynek keretein belül is módot találjanak saját nemzeti érdekeik előmozdítására.

Ez az ellentét a Nemzetek Szövetsége gondolata és a Szövetséget megtestesítő emberek szellemi irányzata között abban a körülményben nyer némi enyhülést, hogy a saját nemzeti érdekek követelményei a Népszövetség kebelében csupán akkor találhatóak meghallgatásra, ha más nemzetek képviselői is magukévá teszik azokat, vagyis ha más nemzetek követelményei és igényei is tekintetbe vétetnek. Ez bizonyára az altruizmus legnyersebb formája: előrelátó egoizmus. Mindazonáltal ez is az érdekek bizonyos kiegyenlítéséhez vezet — azonban természetes, hogy az erősebb felül marad, aminek következtében a Nemzetek Szövetsége a valóságban főleg a hatalmasok leghatalmasabb jainak hatalmi politikai eszköze; bizonyos fokig kénytelenek ugyan a többiekkel is számolni, de végül mindig nekik van igazuk. A hatalmasok leghatalmasabb jai pedig azok, akiknek legnagyobb befolyásuk van a kisebb államok felett; mert hiába uralkodik egyenjogúság az államok között magában a Nemzetek Szövetségében, mégis minden kis ország tízszer is meg fogja gondolni, mielőtt — különösen egy őt nem egyenesen érintő kérdésben — ujjat húz valamelyik nagyhatalommal, amelynek hatalmi hullámai egész létét mintegy átölelik.

Mármost mi következik ezekből a fejtegetésekből, amelyeket úgy hiszem mindenki, aki a szemébe

akar nézni a valóságnak, helyesnek kell hogy tartson? Mondjunk le végleg arról, hogy a Népszövetségben lássuk az összerdekek képviselőjét, mint ahogyan azt az Egyezségokmány hirdeti, — avagy hunyjunk szemet, vagy legalább is hallgassunk a kényelmetlen tényekkel szemben, továbbbringatva magunkat az illúziók világában?

Ne tegyük egyiket sem: de vonjuk le a tényekből azt a következtetést, hogy a Nemzetek Szövetségének intézménye még az evolúció korszakát éli s ennélfogva csak annyit várhatunk tőle, amennyit a már elért fejlődési folyamat lehetővé tesz. Ama nehézségek, amelyek azoknak a nemzeti érzéséből fakadnak, akiknek egyúttal a kollektivitás képviselőinek is kellene lenniök, bizonyára sohasem lesznek teljesen kiküszöbölhetőek: ám egyre csökkenni fognak, míg végül majd csak nagyrítkán ható tényezőkké válnak. Ez ugyanabban a mértékben fog történni, mint amilyen változáson megy át a hazafias érzés, és pedig nem valamilyen új ideológia, hanem a világ fejlődése által előírt változások következtében. Az elmúlt évszázadokban az imperialista ideológia uralkodott a nemzeti érzés felett; vagyis az embernek ama törekvése, hogy más nemzetek fölé emelkedve, azokat inferioris helyzetbe hozza saját országával szemben s népe számára bizonyos körzetben biztosítsa a hatalmat. Ez a fajta hazafiság etikai szempontból bizonyára kifogásolható, de azért keresztülvihető volt: ám ma már nem lehetséges. Ma egy nemzet sem gazdagodhat meg olymódon, hogy egy másikat tesz tönkre: a gazdasági világválság, amellyel jelenleg küzdünk, ezt mindenki számára világossá tette. Ez a megismerés gazdasági téren, ahol kézzelfogható, számokban kifejezhető tények beszélnek, korábban ment át a köztudatba, mint erkölcsi és politikai téren. Azonban ugyanazok az erők, amelyek az érdekek elszigetelését lehetlenné teszik, ott is érvényesülnek, ha talán lassabban és kevésbé kézzelfogható formában is. Az imperialisztikus színezetű hazafiság arra törekedett, hogy saját népe számára fényes, noha egyúttal veszélyes pozíciót harcoljon ki, amelyet állandóan fenyegetett

a váltakozó szerencse: minden pillanatban letaszíthatta a pusztulás mélységébe a nemzetet arról a magaslatról, amelyről azt vélte, hogy ez a valódi nagyság. Pedig ez a nagyság ugyancsak ingatag alapokra volt felépítve és az az államférfiú, aki népét ilyen törekvések útjára vezette, ahhoz a családapához hasonlítható, aki családja jövőjét merész spekulációkra építi fel. A józan ész, a nagy háború tapasztalatai és annak folyton váltakozó eredményei teljes világossággal rámutatnak arra, hogy az ilyen politika alapján véve szörnyű balgaság s hogy ezzel ellentétben, a vezető államférfiaknak inkább ama másik családapa példáját kellene követniök, aki családja vagyonát, noha csekély, de biztos jövedelmet ígérő módon gyümölcsözteti s nem bocsátkozik semmiféle a tönkremenés veszélyét állandóan magában hordozó, viszont nagy haszonnal kecsegtető vállalkozásba. Világos, hogy egy népnek — talán még fokozottabb mértékben, mint egy családnak — mindenekelőtt meg kell adni a biztonságot, amely egyedüli alapja minden nemzeti képesség és előmeneteli lehetőség kifejlesztésének. Az ilyen észszerű hazafiság bizonyára semmivel sem marad erkölcsileg mögötte annak a másik, meggondolatlan patriotizmusnak. Az előbbinek uralma mindjobban arra fogja ösztökélni a népeket s a vezető államférfiakat, hogy jólétük, méltóságuk, haladásuk és jogbiztonságuk alapját olyan politikában keressék, amely a más nemzetekkel való békés együttélés előfeltételeit magában hordja, tiszteletben tartva és biztosítva mindazt, ami az egyes nemzetek létérdekét képezi. Ez nem utópia, csupán észszerű elgondolás, természetes evolúciója egy olyan érzésnek, amely sohasem fog megszűnni s nem is volna jó, ha megszűnnék: ez az érzés a saját nép iránti szeretet, az észszerűség szabályai után igazodva, keresve a kiegyenlítést egy új hatalommal, amely egyre reálisabb alakot ölt. Ez a hatalom pedig: az egész emberi társadalom kollektív érdeke. A népek végre is meg fogják elégelni azt, hogy valódi érdekeik áldozatul essenek olyan ellentéteknek, amelyeknek hatását alapján véve meg sem érzik és amelyeknek kiélesedése végeredményben csupán egyes ki-

magasló személyiségeknek hozza meg az elégtételt és sohasem a néptömegeknek.

Ennek az evolúciónak a menetétől függ a Nemzetek Szövetségének jövője.

Ma még csak elején tartunk: a fejlődés útjába akadályok tornyosulnak. A Nemzetek Szövetségét mai formájában koraszülötthez hasonlíthatnám: olyan időpontban létesült, amikor ez a mentalitás, amelynek el kellene töltenie, még nem érett meg, amikor éppen az ellentétes gondolkozásmód, az atavisztikusan megerősödött s a világháború rettenetes kitöréseiben szinte delíriummá fokozódott imperialisztikus mentalitás valósággal orgiákat ült. Ez a mentalitás a békeszerződésekben azután jogi formát is öltött s ezenfelül állandóan táplálkozik azoknak a rendelkezéseknek a szelleméből, amelyek véglegesíteni igyekeznek a jogi egyenlőséget győzők és legyőzöttek között. Ha azokat a nehézségeket, amelyekkel a Nemzetek Szövetségének meg kell küzdenie, össze akarjuk foglalni egy mondatban, úgy elmondhatjuk, hogy főleg abban állnak, hogy megteremtették a formát, még mielőtt az emberiség képes lett volna ennek megfelelő szellemi tartalmat adni. De haj már így áll a dolog, úgy kétségtelenül a legelső feladat most abban áll, hogy mindent megkíséreljenek, hogy ez a szellemi tartalom mielőbb és minél alaposabban megérlelődjék s hogy elhárítsák az érési folyamatot gátló akadályokat.

Azonban ezt a nehéz feladatot nagyban megkönnyíti számunkra a Nemzetek Szövetsége jelenlegi formája és pedig főleg az evolúció ama két tényezője segítségével, amelyet magában az intézmény kebelében találunk. Ez a két tényező: a különböző népek periodikusan megismétlődő összejövedele s a nagy nyilvánosság.

Mindkét tényező hatékonyságáról személyesen meggyőződhettem. A különböző mentalitások képviselőinek fesztelen egymással való beszélgetéseiből az évek során kialakult a kölcsönös megértésnek egy bizonyos kiegyensúlyozottsága, amire máskülönben egyáltalában nem nyílt volna alkalom. Csupán a megrögzött, szán-

dékos pesszimizmus nem vesz tudomást arról a haladásról, amely egyes eszmék terén tapasztalható az évek során és pedig különösen a világháború legyőzötteit érdeklő kérdésekben. Ugyan ki ejthette volna ki jó társaságban — már amit háborús ellenfeleink «jó társaságának neveznek — a «revízió» szócskát még csak néhány esztendő előtt? Ma ez a szó már ott lebeg mindenkinek az ajkán s napról napra növekszik azoknak a száma, akik meg vannak győződve ennek a legnehezebb újjáépítési munkának elkerülhetetlen voltától. A Nemzetek Szövetségének gyülekezetei nem csupán a vezető államférfiaknak} nyújtanak mindig újra visszatérő alkalmat személyes eszmecserére és pedig a hivatalos utazásokkal járó feltűnés elkerülésével; a nemzetközi politika szerényebb tényezői is, akik azonban mintegy észrevétlenül világszerte előkészítik a közvélemény evolúcióját, kölcsönösen elmondhatják ott egymásnak nézeteiket, egészen fesztelenül. Ezáltal akarva, nem akarva, saját gondolkozás módjuk átesik azon a bizonyos modifikáción, amelyet a másfajta emberekkel való érintkezés hoz magával. A nyilvános életben az imperializmus legkárosabb kinnövései pedig kétségtelenül korlátok közé szorultak, legalább is Európában: mert szerencsésen; eljutottunk odáig, hogy az imperializmus már nem kérkedik, de sokkal inkább szégyenkezik: csupán azoknak a bátorságától függ, akik a Népszövetség szónoki emelvényére lépnek, hogy az imperializmus túlkapasait megnehezítsék. Rajtunk, a legyőzött népek képviselőin múlik, hogy következetes, nyugodt, férfias magatartásunkkal lassanként elérjük azt, hogy a mérlegnek ma még fennálló eltolódása megszűnjék s helyreálljon az egyensúly.

Igyekeztem az egyensúly eltolódásának mélyebb okaira rámutatni, ezzel akarván bizonyítani, hogy ^ jelenlegi eltolódás éppolyan természetes, mint amilyen természetszerűen be fog következni a mérleg lassú helyrebillenése, amit az emberiség evolúciójának útiránya fog majd létrehozni. Tökéletesen elhibázott volna tehát, ha az a kényelmetlen érzés, amely jelenleg mindnyájunkon erőt vett, arra készítené ben-

nünket, hogy megvetéssel, avagy éppen ellenséges érzülettel viseltessünk a Nemzetek Szövetsége iránt.

Különben is, ha józan szemmel nézzük a Nemzetek Szövetségének evolúcióját, el kell ismernünk, hogy szervei hibái csökkentésének terén már eddig is sokat elért s hogy pozitív eredményeket is produkált. A Nemzetek Szövetsége állította fel Hágában az Állandó Nemzetközi Döntőbírárságot és neki köszönhető, hogy immár csaknem az összes államok szerződésileg kötelezték magukat arra, hogy jogi viszálykodásaikat előterjesszék vagy ennek a bíróságnak, vagy valamelyik döntőbíráskodási instanciának. A Népszövetség keretében létesült az az Egyetemes Jegyzőkönyv (Acte General), amely a nem jogi természetű viszályok kötelező elintézését közvetítés útján kodifikálja; ez az intézmény szolgálna tökéletes biztosítékul a Kellogg-Paktum hatályának, amelynek általános elfogadása ugyancsak a Nemzetek Szövetségének tudható be. Igaz, hogy ezt az Egyetemes Jegyzőkönyvet még nem fogadták el az összes hatalmak, de remélhető, hogy ez, a szöveg némi megmásítása után, nemsokára meg fog történni. Ki állíthatná azt, hogy az itt felsorolt tények jelentéktelenek volnának a béke biztosításának szempontjából? Ennélfogva senki sem tagadhatja azt, hogy a Nemzetek Szövetsége, amely mindezt lehetővé tette, még fejlődésének jelenlegi, rendkívül tökéletlen formájában is, a béke ügyét már eddig is jelentős módon szolgálta. Ha pedig sikerülne megtalálni a leszerelés kérdésében egy, az összes népek számára elfogadható megoldást, akkor bátran megállapíthatjuk, hogy egy objektíve vezetett zárószámadásban a Nemzetek Szövetségének aktívuma meghaladja passzívumát. Különösen áll ez, ha még tekintetbe vesszük — mint ahogyan azt tennünk kell, ha méltányosan akarunk ítélni — a közvéleménynek azt a fokozatos átalakulását, amelyre a fentiekben rámutattam.

Igaz, hogy mindezek felett ott lebeg a távolkeleti konfliktus, az eddigi sikertelenség sötét felhője, lehet, hogy ennek a problémának az elmérgesedésében része van a népszövetségi akció hiányos voltának is. Csak természetes, hogy az általános hangulatot főleg ez a

súlyos s hogy úgy mondjam szenzációs eset foglalkoztatja. De újból visszatérek az előbb mondottakra: a sikertelenség, elemi erők ilyen összecsapásával kapcsolatban még magában véve nem ok arra, hogy ítélkezzünk az intézmény felett akkor, amikor a Nemzetek Szövetsége olyan álláspontot foglal el, amely megfelel azoknak az elveknek, amelyekre felépült. Azoknak a nagyhatalmaknak kellene közbelépniök, akik-től a döntés elsősorban függ, ami ebben az esetben annál természetesebb volna, mert hiszen ehhez a kérdéshez sokkal több érdekük fűződik, mint nekünk, kis országoknak.

Elérkeztem fejtegetéseim végére: azt a következtetést vonom le belőlük, hogy most, egyes benyomások hatása alatt, nem szabad kétségbeesnünk a Népszövetség jövőjét illetőleg — sőt, még kételkednünk sem volna szabad.

Sokkal célravezetőbb, ha az összes országok, különösen pedig a világháború folyamán legyőzött államok képviselői, megfontolt, önérzetes és bátor együttműködéssel tovább dolgoznak azoknak a hiányoknak kiküszöbölése érdekében, amelyek ma még hozzátapadnak a Nemzetek Szövetségéhez és — ez erős meggyőződésem — idővel egészen el fognak tűnni. Ismétlem: hiszek a Nemzetek Szövetségében, nem mai formájában, de amilyen majd a jövőben lesz!

X. FEJEZET.

APPONYI ALBERT GRÓF A MAGYAR POLITIKAI ÉLETBEN.

Írta: gróf Zichy János.

Nagy emberek egyéniségét és jellemét gyakran semmi sem érzékeltetheti tökéletesebben, mint az a mód, ahogyan ők maguk ítélik meg saját, aránylag kevésbé jelentős élményeiket.

Semmi sem befolyásolhatja nagy emberek lelki fejlődését hatékonyabban, mint azok a szerencsés körülmények, amelyek között felnőttek: különösen áll ez a gyermek- és ifjúkor éveire.

Ezt a két megállapítást szűröm le abból az anyagból, amelyet ez a könyv tartalmaz s amelyben összehalálkozik a tehetséges ifjú felfogása az érett, bölcs férfiú ítélőképességével.

Ebben a könyvben nem a politikus szól hozzánk, hanem az ember, akinek lelke már gyermekkorában telve volt nagy törekvésekkel, érdeklődéssel, élénk fantáziával és aránylag már nagy tudással is, öreg korában pedig sajátságos, kristálytiszt, leszűrődött tapasztalattal, igazolván az ifjú intuíciót.

Özvegy Apponyi grófné előszavában írja, hogy férje nagy szeretettel foglalkozott ennek a munkának a megírásával, hogy még egy fejezetet tervezett, mely a magyar parlamenttel és a magyar néppel foglalkozott volna. Ez szerinte és szerintünk is talán e könyv legérdekesebb része lett volna, visszanyúlva egészen a 48-as időkig. Így tervezte ő teljes egészségben és szel-

lemi frissességben, még mielőtt elutazott Genfbe, 1933 január végén — s rövid 10 nap múlva elérte őt a kérlelhetetlen halál.

Amikor nemrégén a megboldogult nagy hazafi özvegye azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy pótoljam ezt a fejezetet, mindketten tudatában voltunk annak, hogy én nem írhatok azokról a nagy államférfiakról, akiknek árnyékában Apponyi felnőtt, akiket ő személyesen ismert, kiknek szavait hallotta, akik tehát reá közvetlen befolyást is gyakorolhattak. Én, aki ezeket a férfiakat csak tradíciók alapján, avagy munkáikból, esetleg följegyzett beszédeikből ismerhettem, hogyan is bocsátkozhatnék fejtegetésekbe arról a parlamentről, melyet Apponyi nyilvános életének kezdetén látott, azokról az országgyűlésekről, melyeknek tagjai úgyszólván mindannyian kiválóságok voltak, — én, aki annyival később léptem a törvényhozók sorába.

De ha nem is írhatok arról a parlamentről, melyben Apponyi kibontotta szárnyait, vagy arról a magyar népről, melyet Ő fiatal lelkének tüzes meglátásával megismert és szeretett, avagy arról a törvényhozásról, melynek kezdettől fogva mindenkor ő volt, ha nem is közvetlen, de legalább is közvetett irányítója és részben szellemi vezetője; megkísérlem Őt, a nagy embert, a kiváló államférfiút és hazafit néhány tollvonással megrajzolni, vonatkozással azokra a politikai tényezőkre, melyek életére, működésére és az általa elért eredményekre oly nagy befolyással voltak, és különösen erre a műre való vonatkozással, melynek befejezésül ezek a sorok hivatottak szolgálni.

Apponyit leginkább két tulajdonság jellemezte; ezek egyúttal megadták egyéniségének értékét. Az egyik: óriási műveltsége, illetőleg művelődésre való hajlama; a másik, hogy életének úgyszólván legutolsó napjáig lelkileg evoluvált. Fejlődésében nem állt meg soha egy pillanatra sem, — haláláig.

A fiatal Apponyinak gyermek- és ifjúkora, amint azt ennek a könyvnek első fejezetei bizonyítják, nem volt egyéb bőséges alkalomnál, hogy egy benyomásokat és tudást szomjazó ifjú lélek könnyen magába szívhassa mindazt, amivel megindulhatott egy oly

életre, mely főleg ugyancsak a lelkiekben és a lelkiek által kereste az élet igazságait és az emberiség boldogulását.

Családi élete, egy nagyműveltségű atya és egy finomlelkű, mély vallásossága anya társaságában, gyermekkorában is a legboldogabb lehetett. Ezzel a boldogsággal, mely mélyen beivódott egyéniségébe, lépett arra az útra, mely a komoly munka felé irányította őt.

Nagybefolyású édesatyja korán bevezette őt az akkori intellektuelek társaságába, sőt lehetővé tette számára, hogy — amint olvastuk — már akkor is kiváló nyelvtudásával segítségére lehessen nálánál akkor még sokkal képzetebb, idősebb és tapasztaltabb politikusoknak. Minő örömmel és önbizalommal tölthette] el az a tudat az akkor még oly fiatal és máris annyira fogékony embert! Nem röpítette-e ez a tény őt egyszerre oly vehemens gyorsasággal előre, mint talán senkit az ő korában, előre azokba a régiókba, ahol megtalálhatta önmagát?

Bizonyára már akkor érezte nagyraihivatottságát, a benne élő, sőt már tobzódó tehetségeket és azt a rendkívüli vitalitást, mely őt egész életén keresztül soha el nem hagyta.

Igenis — örök ifjú volt Ő, mert lelke mindvégig receptív maradt és az a tengernyi benyomás és megismerés, melyet annyi évtizeden keresztül magába felszívott és elraktározott, úgyszólván automatikusan rendszerre alakult ki «én»-jében. Ezek pedig soha egy percig sem alkottak káoszt agyában vagy szívében, hanem egymást mindenkor kiegészítették.

Amikor kora ifjúságában Egyiptomban jár, máris filozófiával és egészséges szociális érzéssel elmélkedik a munkával kapcsolatos problémákról; teszi ezt oly időben, amikor nálunk még a legkomolyabb és a leg-hatalmasabb politikai koponyákat sem érdekelte az a világrendítő kérdés, mely ma felforgatni látszik a világgazdaság évszázados rendjét is. Az a megjegyzése a «szociális olajcseppről», melyet valamelyik fiatal korában elmondott parlamenti felszólalásában mint mellékmondatot dobott oda: vájjon nem hordta-e már

akkor magában azt a gigantikus törekvést, amely hazánkban csak évtizedek után kezdett átmenni az életbe, a polgárok gondolkozásába és a törvényhozások felfogásába? Világos, hogy már akkor benne élt lelkében a «keresztény szocializmus» gondolata és megértése, amikor itt még a szociáldemokrácia sem létezett s ezért még kevésbé gondolhatott bárki is ennek ellensúlyozására, amit tulajdonképpen először a maga egészében XIII. Leó pápa kezdeményezett 20 évvel később.

És amikor ő kora ifjúságában már az államférfiú intuíciójával elmélkedik olyan kérdésekről, amelyek iránt akkor talán még csak tudat alatt érdeklődhetett, már magasra csap lelkében egy új láng: a művészi érzés lángja, különösen, a zeneművészeté; ez, ízlés, tudás és megértés tekintetében hazánkban eddig államférfiúban sohasem nyilvánult meg ilyen ragyogóan.

Mily fogékonysággal veti magát kora ifjúságában az akkori zeneóriások karjaiba. Liszt és Wagner, akiket akkor még sok zenész sem értett meg: mily közel állottak az ő lelkéhez, melyben talán csak abban a pillanatban született meg az az érzék, mely a megértést hozta létre.

Mennyi művészi iniciativa élt már akkor abban a fiatal lélekben! Mily intenzív érdeklődést tanúsít az új zene iránt, amelyet évtizedeken keresztül szánakozó mosollyal hallgattak sokan a legjobbak közül is, de amely végre utat tört a lelkekbe és, elindulva, feltarózatlanul meghódította az egész világot.

Műveltebb és sokoldalúbb ember a magyar politikai életben még sohasem foglalt helyet és talán ez a körülmény okozta azt, hogy lelke olykor túlfinomultnak látszott bizonyos politikai kérdések megoldására, ami az alsóbb néprétegekben szükségképpen létező alacsonyívó megértését követelte volna.

A másik nagy tulajdonsága, mely őt jellemezte és politikai életére is rányomta bélyegét — evolváló képessége volt. Érdekes és teljesen kivételes tulajdonság, mely felvezette őt egy hosszú életen át a legnagyobb magasságokig, a tudás és megértés ritkán elérhető fokáig.

Az ilyen típusok az emberiség legnagyobb érté-

kei, ha egyúttal azzal az ítélőképességgel is bírnak, mely ezen kvalitásaikat gyakorlatilag és helyesen érvényesülni engedi.

Boldog ember volt tehát Apponyi, mert harmóniában élt lelkében a képesség az akarással és ez a kettő állandóan és aránylagosan egyre fejlődött benne élete utolsó lehelletéig.

És ez a boldogság, mely egyúttal képességeinek teljességét is jelentette, végigkísérte Őt hosszú politikai életén, melyben első lépése a művészet érdekében történt akkor, amikor parlamenti szűzbeszédét a Zeneakadémia létesítése érdekében mondta el, utolsó nagy politikai működése pedig ott zajlott le Genfben, a nagy nemzetközi fórumon, ahol Ő, mint nagy nemzetközi jogász, vállalán a pátriárkák korának terhével, de lelkében az ifjú lelkesedésével, elméjében az öregkor bölcseségével, de szívében a fiatalok rügékony-ságával mondta azokat a jelentős beszédeket, melyek neki ott az általános csodálattal egyesített elismerést, itthon pedig a «legnagyobb magyar ügyvéd» címet szereztek meg.

Elmondhatjuk róla, hogy politikai ténykedése a művészetten keresztül, a legragyogóbb parlamenti működésén át a legtökéletesebb jogász szereplésig mindent felölelt, ami nemzetét érdekelhette. Hogy mennyire érezte Ő ezt, amit itt megírok, azt «Az öregségről» című tanulmányában, ha öntudatlanul is, dő annál fényesebben fejti ki.

Ezen mindent átfogó tulajdonságok birtokában Apponyi nem lehetett a politikában pártember, sem pártpolitikai vonatkozásban vezér, mert bármily nagy értékek laktak is benne, természeténél és műveltségénél fogva túlságosan elvont és objektív volt ahhoz, hogy hivatott lehetett volna átlagos napi politikát csinálni.

Ideális lelke nem látott bele annak a rozsdás műhelynek mélységeibe, amelyben az emberiség sorsát kovácsolják, — értem alatta az állam gépezetét, ő a tiszta levegőn keresztül nézte, figyelte és akarta látni nemzete életének folyását — nem vette észre az alan-

tast és a csúnyát, de ki tudta váltani a legközönsége-sebből is azt, ami abban jó vagy szép volt.

Ilyen beállításban nem lehetett a politikában más, mint önkéntelenül is az elnyomottak és gyengék istápolója, az összesség jogaiért síkra szálló harcos.

Ő példának okáért bizonyára megértette és fel-fogta a diktatúrát, de azt gyakorolni bizonyára képtelen lett volna, nem mintha nem lett volna meg benne az ehhez szükséges erő, hanem azért, mert lelke mélyéig tárgyilagosan, azaz alkotmányosan érzett és gondolkodott.

Ő képességeinek dacára sem volt arra predesztinálva, hogy a szó tulajdonképpeni értelmében tömegeket vezessen, hanem arra, hogy pártok fölé emelkedve, nagy tudásával, tisztult lelkével és az ideális szférákban mozgó akarásával tanácsoljon, irányítson és lelkesítsen.

Apponyinak tehát inkább teoretikusnak, semmint praktikusnak kellett maradnia a politika mezején, mert az ő méretei messze túlhaladták a praktikus élet igényeit és lehetőségeit, ebből kifolyólag tulajdonképpen más feladat nem maradt számára a közéletben, mint a nagy perspektívák megnyitása.

Internacionális nagy műveltsége és világméretekben is óriási tudása mellett — vagy dacára — Apponyi mindig elsősorban magyar volt. Lelke izzott a honszeretettől és hazájáért kész volt minden áldozatra.

Már serdülő korában látjuk ezt a tulajdonságát kicsiny vonatkozásokban, ösztönszerűen, de azért pregnánsan megnyilvánulni, ami talán ebben az esetben reakciója is lehetett a 60-as évek körüli társadalom egy részének centralisztikus beállításának, valamint annak a politikának, mely közvetlenül megelőzte a 67-es kiegyezést.

Ez jelezte különben a már akkor felébredt individuális gondolkodását is.

A később megindult szabadelvű áramlatban és annak dacára, Ő mindig megmaradt hívőnek; ez a tény beszédeiben éppúgy, mint cselekedeteiben, mindenkor megnyilatkozott.

Apponyi akkor lépett a politikai pályára, amikor

hazánkban a konzervativizmus még nagy helyet foglalt el az emberek lelkében. Atyja is konzervatív volt. Ez akkoriban a centralizmus felé való gravitálást jelentette és ellentétét mindannak, ami a magyar imperia- lizmus útjait egyengethette volna.

Izzó honszerellemmel és egy veleszületett nemes liberalizmussal szívében, Apponyi ezt a konzervativiz- must csak atavisztikus alapon bírta megérteni, mert lelke el volt telve azzal a politikai értelemben vett tavasszal, amely Magyarország állami önállóságát és függetlenségét hirdette s mely később egy kompromisz- szum árán a kiegyezésben öltött testet.

A konzervatív légkörben született, szigorúan kato- likus nevelésben részesült Apponyinak lelki bázisa ellentétben állott azzal a liberalizmussal, mely később úrrá kezdett lenni a lelkek felett. Ő neki tehát bizo- nyára az a küzdelem lehetett a legkeservesebb, ame- lyet tradíciói és a szabadelvűség felé hajló természe- tes törekvései vívtak egymással az egyházpolitikai har- cok alkalmával.

Ez a bifurkált beállítás Apponyit a háború utáni időkg sokszor lelki konfliktusokba sodorhatta, ő azon- ban sohasem volt kizárólagosan egy irányzatnak a híve, mert öntudatlanul is érezte, hogy a politika az exigen- ciák tudománya lévén, az összesség érdekeit csakis az összesség különböző felfogásainak és kívánságainak he- lyes egybeolvasztása által lehet szolgálni.

A politikában merev álláspontokat nem tudott el- képzelní és dacára annak, hogy akkor, mikor a politi- kai élet boncolóasztalára vallási érdekeket dobtak oda, — tehát olyan kérdéseket, melyek természetüknél fogva kompromisszumot nem igen tőrnek — és a harc leg- többször csak úgy végződhetett, hogy a győző a legyő- zött testén gázolt keresztül, Ő mégis ki tudott mene- külni a belső konfliktusokból, mert felülkerekedett' egészséges politikai érzéke, amely az ellentéteket sze- rencsésen tudta kiegyenlíteni.

Mint politikusnak, ez a szerencsés tulajdonsága volt egyik legnagyobb értéke, mert hisz Ő több mint 60 éves politikai pályáján sok napot látott felkelni és sokat leáldozni.

Politikailag már tudatosan gondolkodott akkor, amikor a 60-as évek konzervativizmusának nekiszegezte ragyogó lándzsáját a születő liberalizmus. Látta a liberalizmus lassú enyészését az egyházpolitikai harcok utáni időben. Megfigyelhette a szociális gondolat fejlődését, mely még Ferenc József idejében háttérbe kezdte szorítani a liberális eszmét, majd tanuja volt a világháború alatt kifejlődött defétizmusból keletkezett forradalomnak, melyből megszületett a kommunizmus; látta annak tobzódását, pusztításait és közéről szemlélhette azokat a reakciókat is, melyek Magyarországot végre elvezették ahhoz a keresztény irányzathoz, amelynek kinövéseit éppúgy ostorozta, mint amilyen lelkesen támogatta azt a szellemet, mely anyyira rokon volt az Ő lelkével.

Minden egymást követő áramlatnak minden egyes árnyalatában ő mindig felismerte a helyes utat és ezáltal képes volt visszatartani nemzetét a szélsőségektől és ebben a munkában — leoldva magáról minden pártköteléket — fölemelkedett a magasba, hogy ott, mint egy állócsillag, fényével világítson.

Generációk múltak el egymásután, uralkodó eszmék váltották fel egymást hosszú életében, világbirodalmak dőltek össze és keletkeztek — és mindezen események közt lélekben teljesen megtisztulva, mérhetetlen békével szívében, vezette nemzetét élete utolsó napjáig az a nagy öreg ember, aki, mint mondám, az ellentéteket oly szerencsésen tudta magában és a közéletben kiegyenlíteni.

Politikai célkitűzéseinek legnagyobb része oda irányult, hogy, mint említettem, a kompromisszum által keletkezett 67-es kiegyezést egy ideális és végleges alkotássá formálja át és kiegészítse azokat a hiányokat, amelyek szerinte ebben állandóan zavarták az összhangot nemzet és király között. És ebben a küzdelemben vértettek el legnemesebb törekvései, mert egy oly hatalmasággal állott szemben, — magával a Koronával — mely a kiegyezést mint kompromisszumot akarta fenntartani és nem akarta megengedni azt, hogy Magyarország államisága és a nemzeti gondolat ereje az önálló magyar hadsereg tényében magát kiélhesse,

éppen a monarchia nagyhatalmi pozícióját és állandóságát esetleg veszélyeztető lehetősége miatt.

Apponyi erős nemzeti törekvése, mely szemben állt a király felfogásával, Tisza István kormányzása alatt a leghatalmasabban akkor nyilatkozott meg, amikor a közös hadsereg anyagi megerősítése céljából új és nagyobb áldozatok meghozatala vált szükségessé; ezt az áldozatot pedig nemzeti engedmények nélkül sem az akkori 48-as függetlenségi párt, sem Apponyi pártja nem volt hajlandó megszavazni.

Ebből a kontroverziából született meg a Koronának a végletekig menő erő kifejtése, amiből azután vég-eredményben a nemzeti ellenállás keletkezett, létrehozván Tisza bukása folytán az akkori koalíciót.

Ebben a koalícióban bénultak meg végleg azok a nemzeti törekvések, amelyek Apponyi egész politikájának gerincét képezték és amikor maga a vezér, valamint a koalíció is belátta, hogy passzivitással a nemzet életkedvét csak megölni lehet, de semmiesetre sem fokozni; akkor megindult az az áramlat, amely a «Salus Rei Publicae» szempontjából újból győzelemre vitte a választásokon azt a 67-es zászlót, amely már Ferenc József zászlaja s nem Apponyi Alberté volt.

A világháború kitörése eltüntette a magyar hazafiak lelkéből a csalódások szülte keserűséget, úgy hogy, a szociáldemokratákat kivéve, minden párt csak a háború szerencsés kimenetele érdekében egyesítette egymással hazafiúi törekvéseit és tevékenységét.

Apponyi ebben is, mint mindenben, «nagy» volt. A sok csalódás nem tudta benne megingatni sem nemzete iránti érzéseit, sem királya iránti hűségét.

A háborút követő forradalom, a forradalomnak hatalomra jutása, a királynak az országból való távozása — mintha hirtelen megtorpanították volna Apponyit, akit csak akkor láttam egy pillanatra szárny-szegettnek, amikor ebben az időben egy beszélgetésünk alkalmával következőket mondotta nekem: «Én már kiállók a sorból. Politizáljanak és dolgozzanak ezentúl a közéletben azok, akik magukról azt hiszik, hogy nálunknál jobb hazafiak és hogy nálunknál mindent sokkal jobban fognak elvégezni. Lerombolták a nem-

zet fejlődésének ezeréves alapját; nekem itt már szerepelnem nem lehet.»

És íme, alighogy elvonultak azok a sötét felhők, amelyek a forradalom és a kommunizmus alatt ellepték a magyar eget, hogy azokat újabbak, sőt következményeikben vészterhesebbek váltsák fel, Apponyi volt az első, aki, bármennyire is meg volt sebezve lelkében, feledve a múltat és kiengesztelődve a sorssal, csak kötelességet látva maga előtt, világhódító optimizmusával ismét odaállott a közélet porondjára, — Ő, politikai életünk legöregebb katonája — s bár tisztában volt azzal, hogy szűkebb hazájával együtt elvesztette otthonát is: szeretett Eberhardját, nem lankadt el egy pillanatig sem, hanem — kezébe vette a zászlót.

Ekkor szűnt meg lelkében minden töprengés, minden kétely — örökre — és szárnyra kelt, magasabbra törve, mint valaha, lelkének evolúciós lendülete.

És vezette is nemzetét, vezette azt kormányjaival együtt a legnehezebb időkben, a legviszontagságosabb napokban, remény és kétségbeesés között — előre. Vezette Trianonba, ahol meggyőződésének erejével, dialektikájának ragyogásával és ékesszólásának hatalmával küzdött az igazságért. És ha ott, az agyarkodó ellenséggel szemben nem is tudott praktikus eredményt elérni, mégis örök időkre az Ő érdeme marad az, hogy azoknak az expozéknak nyomán, amelyeket ott mondott el, lassan kialakult a világban egy közvélemény, mely foglalkozni kezdett helyzetünkkel, kezdte megérteni azt, hogy Magyarország mint «torzó» nem élhet tovább s így elindulhatott a «revízió» gondolata hosszú útjára, mely, ha van igazság a földön, valamikor mégis dialmaskodni fog.

És ott állott Apponyi nemzetének élén a detronizáció elleni feljajdulás alkalmával is, akkor mondván el legszebb és leghatásosabb beszédét, mely valaha elhagyta ajkait és végre elvezette a jogfolytonosság útjára, hogy azon haladva, a legitimizmus mielőbbi győzelme által megteremthesse a nemzet azt a jogfolytonosságot, mely életének alapfeltétele.

S ha van valami, ami erőt ad nemzetének, hogy

dolgozzék, áldozzon és fáradjon a revízióért, restaurációért a jogfolytonosság érdekében, úgy ez az a meggyőződésünk, hogy azt, amit Apponyi evolúciójának zenitjén végrendeletként hagyott számunkra, az csak javára lehet nemzetének és hogy az az út, amelyről munkaközben elszólította őt a halál, az egyedüli, amelyen haladva majdan feltámadhatunk.

Nagy volt Apponyi egész életében; ám legnagyobb akkor vált, amikor hazájának legnagyobb szüksége volt reá.

Csaknem háromnegyed századon keresztül működött önzetlenül, az erkölcsi felfogás legmagasabb csúcán állva, az öregkor fáradságait nem ismerve, élete utolsó percéig, amikor végre így szólott hozzá az űr: «Fiam, elég volt.»

Elég; mert többet és jobban nemzetéért és az emberiségért nem dolgozhatott senki, mint Ő.

Kövessük őt, aki minden időkig típusa marad az értékes embernek.